

S
S
F
S
S
F
S
S

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

Social Science Forum

ДРУЖБОВНЫЕ РАЗПРАВЫ

XXXVII / 96–97 / 2021

S
S
F
S
S
F
S
S
F

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

Social Science Forum

ДРУЖБОВНЫЕ РАЗПРАВЫ
ДРУЖБОВНЫЕ РАЗПРАВЫ

XXXVII / 96-97 / 2021

Glavni urednici / Main editors

Natalija Majsova in Tanja Oblak Črnič

Gostujući urednik številke 96–97 / Guest editor of issue 96–97

Marijan Hočvar

Uredniški odbor / Editorial board

Milica Antić Gaber (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Hajdeja Iglič (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Marko Lovc (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Marina Lukšić-Hacin (Znanstveno-raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti / Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts)
Mateja Sedmak (Znanstveno-raziskovalno središče Koper / Science and Research Centre Koper)
Ksenija Šabec (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Iztok Šori (Mirovni inštitut / Peace Institute)
Veronika Tašner (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Andreja Trdina (Univeza v Mariboru / University of Maribor)
Andreja Vezovnik (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)

Mednarodni uredniški odbor/International editorial board

Maria Teresa Consoli (Univerza v Catani / University of Catania)
Gal Kirn (Univerza Humboldt v Berlinu / Humboldt University of Berlin)
Jasmina Petrović (Univerza v Nišu / University of Niš)
Caroline Roth-Ebner (Univerza v Celovcu / University of Klagenfurt)
Boris Ružić (Univerza na Reki / University of Rijeka)
Julija Sardelić Winkoff (Univerza Victoria, Wellington / Victoria University, Wellington)
Irina Souch (Univerza v Amsterdamu / University of Amsterdam)
Marta Soler-Gallart (Univerza v Barceloni / University of Barcelona)
Andelina Svirčić Gotovac (Inštitut za družbene raziskave v Zagrebu / Institute for Social Research in Zagreb)
Liza Tsaliki (Univerza v Atenah / University of Athens)

Uredniški svet/ Editorial council

Nina Bandelj (Univerza Kalifornije / University of California)
Chiara Bertone (Univerza vzhodnega Piemonta / University of East Piemont)
Marijan Hočvar (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Jana Javornik (Univerza v Leedsu / University of Leeds)
Matic Kavčič (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Tina Kogovšek (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Roman Kuhar (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Miran Lavič (Univeza v Mariboru / University of Maribor)
Blaž Lenarčič (Znanstveno-raziskovalno središče Koper / Science and Research Centre Koper)
Vesna Leskošek (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Sabina Mihelj (Univerza v Loughborough /

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podpirla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje strokovnih in znanstvenih publikacij / The Slovenian Research Agency's scheme for funding expert and scientific publications.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarinovo. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so obstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBISSI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts) • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Scopus • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kogejalno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopki sprejemajo članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturnologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb po posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

Loughborough University)

Brina Malnar (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)

Katarina Prpić (Institut za družbene raziskave v Zagrebu / Institute for Social Research in Zagreb)

Sabrina P. Ramet (Norveška univerza za znanost in tehnologijo / Norwegian University of Science and Technology)

Ana Tominc (Univerza kraljice Margarete v Edinburgu / Queen Margaret University Edinburgh)

Alenka Švab (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)

Boris Vežjak (Univeza v Mariboru / University of Maribor)

Anja Zalta (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)

Judit Takacs (Madžarska akademija znanosti / Hungarian Academy of Sciences)

David Paternotte (Svobodna univerza v Bruslju / Free University of Brussels – ULB)

Tehnična urednica / Technical editor:

Jasmina Šepetavc, technicalDR_SSF@sociosko-drustvo.si

Urednik recenzij knjig / Reviews editor:

Klemen Ploščajner, bookrevDR_SSF@sociosko-drustvo.si

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Lengar Verovnik, Murray Bales

Spletni urednik / Web editor:

Igor Jurekovič

Bibliografska obdelava /**Bibliographical classification of articles:**

Janez Jug

Oblikovanje / Design:

Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset:

Polonca Mesec Kurdiča

Tisk / Print: Biografika BORI, Ljubljana**Naklada / Number of copies printed:** 320**Naslov uredništva / Editors' postal address:**

Revija Družboslovne razprave / Social Science Forum Journal

Tanja Oblak Črnič in Natalija Majsova

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Elektronska pošta / e-mail:

editorDR_SSF@sociosko-drustvo.si

Spletne strani / Internet:

<https://www.sociosko-drustvo.si/druzboslovne-razprave/>

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

UVOD INTRODUCTION

POZDRAV NOVE UREDNIŠKE EKIPE / GREETINGS FROM THE NEW EDITORIAL TEAM

Tanja Oblak Črnič, Natalija Majsova,
Klemen Ploštajner, Jasmina Šepetavc in Igor Jurekovič 9

UVODNIK V TEMATSKO ŠTEVILKO

Marjan Hočevar 15

ČLANKI ARTICLES

POGLEJ NA EPIDEMIJO COVID-19 Z VIDIKA MEDPANOŽNIH RAZLIK V DESTANDARDIZACIJI IN NESTABILNOSTI ZAPOSLOVANJA V SLOVENIJI / A View on the Covid-19 Epidemic from the Perspective of Intersectoral Differences in Destandardisation and Employment Instability in Slovenia

Jožica Čehovin Zajc, Branko Bembič 21

ČAS NE TEČE ZA VSE ENAKO: ŽENSKE, KI ŽIVIJO SAME, NJIHOVO DOŽIVLJANJE EPIDEMIJE COVID-19 IN SPOPRIJEMANJE Z NJO / Time Does Not Pass the Same for Everyone: Solo-Living Women, Their Experiences of and Strategies for Coping with the COVID-19 Epidemic

Nina Perger, Blanka Tivadar, Tanja Kamin 51

ČAS PANDEMIJE IN IZZIVI SOCIALNEGA DELA V SLOVENIJI IN PO SVETU / The Pandemic and Challenges to Social Work Practice in Slovenia and Worldwide

Ana M. Sobočan 79

**PROCES RAZVOJA NOVE VARNE »NORMALNOSTI«
V (ZOBO)ZDRAVSTVU Z VIDIKA INTEGRIRANEGA
(INDIVIDUALNEGA IN SISTEMSKEGA) ODZIVA NA
EPIDEMIJO COVID-19: ŠTUDIJA PRIMERA / The Process
of Developing a New Safe “Normal” in (Dental) Healthcare
in Terms of an Integrated (Individual and Systemic)
Response to the Covid-19 Epidemic: A Case Study**

Vesna Zupančič

99

**SOCIOLOGIJA NESREČ IN COVID-19 /
Sociology of Disasters and COVID-19**

Maruša Špitalar, Marjan Hočevar

121

**»VSAKOMUR GLEDE NA SVOJ PRISPEVEK«?
PONOVEN PREMISLEK O TEZI LOČEVANJA
PRODUKTIVNOSTI OD PLAČ / “To each according
to his contribution?“: Rethinking the wage–productivity
decoupling thesis**

Minea Rutar

143

**K RAZUMEVANJU NOTRANJEGA DIALOGA
IN METAREFLEKSIVNOSTI PRI MLADIH V SLOVENIJI /
Towards an Understanding of the Internal Conversation
and Metareflexivity of Slovenian Youth**

Tea Golob, Matej Makarovič

165

**THE SPECIFICS AND COMPLEXITY OF EU
PUBLIC DIPLOMACY / Specifičnosti in kompleksnost
javne diplomacije EU**

Hasan Saliu

189

**LAGATI KOT TRUMP: RES GOVORJENJE
SPONTANE RESNICE? / Lying like Trump:
Really Telling the Spontaneous Truth?**

Vlado Kotnik

209

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Erving Goffman: Azili: eseji o socialni situaciji duševnih bolnikov in drugih zaprtih varovancev. Ljubljana: Založba /*cf., 2019.

Darja Tadič

235

Matjaž Uršič in Heide Imai: Creativity in Tokyo, Revitalizing a mature City. London: Palgrave Macmillan, 2020.

Marjan Hočvar

238

Tomaž Mastnak: Črna internacionala:
Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma,
I. zvezek. Ljubljana: Založba */cf, 2019.
II. zvezek. Ljubljana: Založba */cf, 2019.

Marko Hočvar

241

Raymond Williams: Dežela in mesto.
Ljubljana: Studia humanitatis, 2019.

Primož Medved

246

Clara Bradbury-Rance: Lesbian Cinema after Queer Theory.
Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.

Jasmina Šepetavc

249

Patrick Schreiner: Podreditev kot svoboda.
Življenje v neoliberalizmu. Ljubljana: Krtina, 2019.

Nejc Slukan

252

SF
SF
SF
SF
SF
SF

UVOD

INTRODUCTION

Водоохранная
ярд

POZDRAV NOVE UREDNIŠKE EKipe

Drage bralke, dragi bralci!

Letos delo pri reviji *Družboslovne razprave* začenjamo prenovljeni – z novo ekipo, novo podobo in novim imenom, zato smo se odločili, da vas ob prvi številki na kratko nagovorimo in vam pojasnimo ključne novosti.

Od leta 2021 do leta 2023 bomo za urednikovanje v ožjem uredniškem odboru skrbeli glavni urednici Natalija Majsova in Tanja Oblak Črnič, tehnična urednica Jasmina Šepetavc in urednik recenzij Klemen Ploštajner ter spletni urednik Igor Jurekovič. Vodi nas skupna želja, da revijo vsebinsko še naprej polnijo kakovostni znanstveni prispevki temeljnih družboslovnih in sorodnih humanističnih disciplin, ki na aktualen, znanstveno verodostojen in tematsko raznolik način s konceptualno in metodološko raznolikimi pristopi obravnavajo pereča družbena vprašanja.

Poleg vsebinske pestrosti na ravni individualnih objav nameravamo tako kot doslej premišljeno in redno ponujati prostor tudi tematsko gledano ožje usmerjenim številкам, ki z vnaprej določenim konceptualnim okvirom bodisi aktualizirajo družbene fenomene na posameznem področju bodisi se k specifično ožji temi in pripadajočim problemom približajo z različnih zornih kotov. Med takšne sodi tudi letošnja prva dvojna številka *Družboslovnih razprav*, ki pomeni most med dvema uredniškima mandatoma. Marjan Hočevar, glavni urednik v revije v obdobju 2018–2020, je v vlogi gostujočega urednika za pričujočo številko zbral vrsto prispevkov o družbeno-političnih razsežnostih pandemije covid-a-19 in tako zaokrožil široko paletu tovrstnih refleksij, ki so zaznamovale Družboslovne razprave v letih 2020 in 2021. Tudi v prihodnje se bomo trudili, da bo v vsakem letniku vsaj ena številka revije tematska. Vse zainteresirane potencialne gostujoče urednike tako vabimo, da morebitne predloge skupaj z okvirnim časovnim načrtom pošljete na uredništvo, ki enako kot doslej zbira prispevke tako v slovenskem kot angleškem jeziku.

Revija *Družboslovne razprave* si namreč vse od sredine 90. let prejšnjega stoletja prizadeva delovati kot forum za znanstvene razprave, dostopne tako domači kot mednarodni javnosti. A če so redke prispevke v angleškem jeziku prvotno pisali predvsem domači avtorji, beležimo za tematske številke praviloma vse več objav tujih avtorjev. Visoka stopnja kohabitacije angleščine in slovenščine je dandanes že tako močno usidrana v urednikovanje revije, da je praktično normalizirana. A četudi osnovne informacije o uredništvu, izdajatelju, kazalo s prispevki, izvlečki prispevkov, ključne besede in številne druge podrobnosti ves

čas izhajajo v obeh jezikih, angleščini in slovenščini, se mednarodna javnost na revijo še vedno naslavljja zgolj s slovenskim imenom *Družboslovne razprave*. Kot droben popravek te utečene prakse je uredniška ekipa v sodelovanju z vodstvom Slovenskega sociološkega društva načrtno poiskala novo, angleško verzijo naslova revije. Tako se od te točke dalje na naslovnici imenu *Družboslovne razprave* pridružuje še prevodna angleška različica imena, in sicer *Social Science Forum*, s katerim želimo še bolj neposredno nagovoriti prav tuje bralce in pisce.

Prav tako bi radi k pripravi prispevkov spodbudili mlajše avtorje in avtorice, ki šele stopajo na znanstveno polje, a obenem spričo uveljavljenih standardov zahtevnosti naletijo na publicistično zaporo, ki jih marsikdaj neupravičeno sili v soavtorstva z mentorji oz. drugimi bolj veščimi pisci. Želimo si, da bi *Družboslovne razprave* ostale kriterijsko gledano še vedno visokozahteven, a obenem vendarle avtorsko bolj odprt in mlajšim sodelavcem bolj naklonjen publicistični prostor, zato vabimo vse zainteresirane, da se z objavami obrnejo na uredništvo. Odprti smo tako za vsebinske premisleke kot za eksperimentiranje s formo in formati prispevkov. Še naprej si bomo prizadevali za čim višjo kakovost objavljenih besedil ter gojili konstruktivnost recenzentskih postopkov in drugih elementov uredniškega procesa; obenem pa se bomo trudili slediti novim trendom na področju znanstvenega publiciranja. Med slednjimi ni zgolj interdisciplinarnost, ampak tudi dialoškost in aktivna izmenjava mnenj glede novih vsebin, na primer v obliki krajsih, eseističnih odzivov na članke iz predhodne številke, »tokov«, ki lahko za leto ali dve popestrijo revijo s krajsimi tematskimi prispevki, manifesti in drugimi podobnimi intervencijami.

Prenove si želimo tudi na področju urejanja recenzij znanstvenih monografij, ki jih bomo razvijali kot prostor dialoga med avtorji, tematskimi področji, teorijami, disciplinami in širšo javnostjo. Akademskih besedil ne razumemo kot zaključene produkte, ampak kot del skupinskega procesa proizvajanja vednosti o družbi. Zato bomo spodbujali takšno pisanje recenzij, ki presega zgolj kriticizem ali le obnovo prebranega ter prispeva h globljemu razumevanju recenziranega dela in k njegovemu umeščanju v širše tokove družboslovne misli in družbenega dogajanja nasploh. Na podlagi takšnega razumevanja funkcij in namena recenzij bomo odprti tudi za nove pristope h krepitevi družboslovne razprave v obliki tematskih recenzentskih blokov. Ravno tako se bomo zavzemali za širšo branost recenzij in njihovo dostopnost splošno javnosti. Ker pa so recenzijske ena ključnih vstopnih točk na polje znanosti, bomo še naprej več prostora namenili objavam mlajših avtorjev in avtoric.

Sprememba oz. bolje rečeno dodatek angleškega imena *Social Science Forum* je seveda zahtevala tudi rahlo oblikovalsko prenovo platnice. Po premisleku smo se v ožjem uredništvu načrtno odločili, da ostanemo v osnovi zvesti dosedanjim

vizualni podobi: tako smo unikatni vertikalni pasici s kratico DR dodali le še angleško različico okrajšanega imena SSF. S tem smo obstoječo prepoznavno in bralstvu že domačo vizualno podobo zgolj prevetrili. Drznili smo si poseči le v dosedanje logiko barvnih schem, ki je predvidevala enotno enobarvno podlago, na kateri se kontrastno barvno izostruje in menjuje le barva kratic v pasici. Namesto omenjene dosedanje logike bodo naslednje tri številke izmenjevale vnaprej določeno barvno kombinacijo, kar bo prineslo nekaj dinamike in svežine, ne da bi zares izgubili dosedanje vizualni izgled revije. V letih 2021, 2022 in 2023 si bodo tako na platnicah sledile tri različne kombinacije sive, rožnate in bele barve, pri čemer zasnova platnice ohranja jasno kontinuiteto s tisto, ki ste je bili bralci in bralke vajeni v preteklih letih. Jezikovni duo revije *Družboslovne razprave/Social Science Forum* je na ta način postal trajneje integriran tako vsebinsko kot tudi vizualno. Za vse ideje, predloge in konkretnе rešitve se toplo zahvaljujemo oblikovalki Tini Cotič.

Prenova je doletela tudi premislek o sestavi in strukturi revijalnega uredništva odbora, saj se zaradi visokega števila prispevkov, ki prihajajo v uredništvo, komunikacija med člani uredništva intenzivira. V pomoč ekipi pri usklajevanju in soodločanju smo tako uvedli ožji domači in mednarodni uredniški odbor revije, ki ga sestavljajo člani vseh treh javnih univerz in izbranih inštitutov v Sloveniji ter predstavniki različnih raziskovalnih in izobraževalnih institucij z relevantnih področij v Sloveniji in tujini. Poleg uredniškega odbora smo oblikovali še mednarodni uredniški svet, ki nam bo poleg izkušenj nekaterih dosedanjih glavnih urednikov revije omogočal stik še z mednarodno uveljavljenimi strokovnjaki znotraj ožje regije in tudi širše.

In nazadnje: spletno podobo revije smo vključili v spletno stran Slovenskega socioološkega društva, ki je doživelja privlačno spletno preobrazbo, zato smo v sodelovanju z omenjenim društvom ocenili, da bi se revija na tem mestu bolje pozicionirala in tudi navzven dosegala širšo strokovno javnost. Do revijalnih številk v novem uredniškem mandatu lahko tako odslej dostopate na naslovu www.sociolosko-drustvo.si/druzboslovne-razprave/.

*Tanja Oblak Črnič, Natalija Majsova,
Klemen Ploštajner, Jasmina Šepetavc in Igor Jurekovič*

GREETINGS FROM THE NEW EDITORIAL TEAM

Dear Reader,

Družboslovne razprave – Social Science Forum is starting the year with a new team, new design, and new name. We believe that all of these changes deserve special mention and would like to present them in this brief editorial.

The core of the editorial team responsible for the journal in 2021–2023 consists of the two main editors Natalija Majsova and Tanja Oblak Črnič, the technical editor Jasmina Šepetavc, the book review editor Klemen Ploštajner, and the web editor Igor Jurekovič. Together, we shall give our best to ensure the journal continues to feature high-quality academic contributions from the social sciences and humanities that address various pressing social issues with scientific rigour and rely on a palette of conceptually and methodologically different approaches.

Apart from encouraging thematic diversity among regular contributions, we will continue to publish special issues that focus on set topics, depart from a predefined conceptual framework, address social phenomena in a particular context, or tackle a narrow problem/topic from various perspectives. This year's inaugural double issue falls within the latter. Conceived by the journal's main editor in 2018–2020 and the guest editor of the current issue Marjan Hočevar, it is also a bridge between two editorial mandates. The current issue features a set of contributions that reflect on different socio-political dimensions of the Covid-19 pandemic, rounding off the extensive series of similar contributions that featured in *Družboslovne razprave* in 2020.

We intend to publish at least one special issue per year. We hereby invite all interested potential guest editors to contact us with special-issue proposals written in Slovenian or English, or a mix of them, as well as tentative timelines.

Ever since the 1990s, *Družboslovne razprave* has attempted to provide an academic discussion forum accessible to both Slovenian and international readers. While contributions in English were at first relatively scarce, typically written by Slovenian authors for the special issues, we are happy to note a surge in international submissions in the past few years. In fact, the editing process that characterises the journal today is strongly shaped by the notable presence of both Slovenian and English languages. Basic information about the editorial board and the publisher, the titles and abstracts of the contributions along with other small details have been available in these two languages for years.

Having noticed the discrepancy between this bilingual impetus and the obvious Slovenian-sounding “Družboslovne razprave”, we decided to take another step to make the journal even more accessible to an international audience. After extensive discussions with the journal’s co-founder, the Slovenian Sociological Association, the title *Social Science Forum* was chosen as the preferred English translation of the Slovenian wording. It is hoped that this title will help by more effectively attracting more international readers and contributors.

Further, we wish to use this opportunity to encourage early-career scholars to submit their works to *Social Science Forum* – a journal that applies rigorous academic standards, yet does not pose publication obstacles that discriminate against less established authors, for instance by requiring them to co-publish their work with senior colleagues or dissertation advisors. We wish to ensure that *Social Science Forum* remains a publication open to authors of various levels of seniority, and encourage everyone interested in publishing with us to contact the editors directly. We are open to new ideas with respect to both content and form. Our ambition is to nurture and strive to constantly improve the quality of the publication, the constructiveness of the review procedures, and other elements of the editorial process. At the same time, we intend to avidly follow new trends in the academic publishing world; apart from interdisciplinarity, these include dialogue and active exchanges on relevant topics. In the framework of *Social Science Forum*, we encourage such exchanges in a range of forms, from short essays that respond to articles in previous issues to topic-oriented “streams” that may periodically enrich the journal with short topical contributions, manifestos and other similar interventions.

We are also looking forward to making some changes in our book review section. We wish to develop this space as a dialogical platform that brings together authors, themes, disciplines, theories, and the broader interested public. Accordingly, we want to encourage everyone involved to consider academic texts as forming part of a common process of generating knowledge about a society, rather than as hermetically sealed finite entities. We therefore encourage book reviews that move beyond criticism or synthesis of the materials at hand and, instead, ensure a deeper understanding of the work under review in particular, and social phenomena in general. In line with this understanding of the functions and aims of book reviews, we are open to novel approaches intended to develop social-scientific discussion, for instance to thematic clusters of reviews. We will simultaneously work toward making our book review section more visible to the general public. Finally, bearing in mind that reviewing academic monographs is an important practice for early-career authors still finding their way in academic publishing, we encourage junior scholars in particular to contribute to this section.

We believe that changes on the inside should be shown on the outside. Introducing *Social Science Forum* as the English translation of *Družboslovne razprave* inevitably required the journal's design to be adjusted. After careful consideration, the editorial team decided to opt for only modest alterations to the journal's cover, familiar to generations of readers. Apart from adding the English translation of the title to the cover page, we integrated the English acronym of the title (SSF) to create a unique vertical banner, previously based on the D and R of *Družboslovne razprave*. We also slightly altered the colour matrix of the journal's cover, expanding it from two to three elements. Instead of a single background colour and colourful fonts for the banner and title, we have transitioned to a refreshing and more dynamic solution, where each new year brings a new combination of three preselected colours. In 2021, 2022 and 2023, readers will therefore see three different combinations of grey, white and pink, while the cover's basic design is clearly continuing with the traditional one. These small changes symbolise the long-lasting integration of *Družboslovne razprave* and *Social Science Forum*, a duo we hope to maintain on the levels of both design and content. We warmly thank the helpful graphic designer Tina Cotič, whose ideas, suggestions and design solutions have been key to the journal's visual transformation.

Certain changes have also occurred in the composition and structure of the editorial board. These have been due for a while and reflect the surge in submissions the journal has experienced in the past few years. More submissions mean more intense communication with various board members. This led us to refine the structure of the extensive editorial board, designating a local and a Slovenian team of editorial board members, comprising representatives of all three Slovenian public universities and a selection of research institutes and other stakeholders, as well as representatives of foreign research and higher education institutions with relevant expertise. In addition, we have established an international editorial council made up of certain former main editors of *Social Science Forum* and internationally acclaimed scholars who represent relevant disciplines in our region and beyond.

Last but not least: the journal's webpage has been integrated into the website of the Slovenian Sociological Association, which recently saw several exciting updates. We hope this new home will add to the journal's visibility and help it more effectively reach its target audiences and the general public. You can now access and follow us at: www.sociolosko-drustvo.si/druzboslovne-razprave/.

Tanja Oblak Črnič, Natalija Majsova,
Klemen Ploštajner, Jasmina Šepetavc, and Igor Jurekovič

Marjan Hočev, gostujoči urednik

UVODNIK V TEMATSKO ŠTEVILKO

Pred nami je nova dvojna številka Družboslovnih razprav. Objavljamo drugi del tematskih prispevkov o pojavu, ki je za daljši čas preusmeril naše raziskovalne in publicistične prioritete. Ob tem objavljamo tudi štiri prispevke iz »rednega potoka«.

V uredniškem zapisu ob izdaji prvega dela prispevkov sem na podlagi pregleda ključnih baz podatkov podal preliminarno (kritično) refleksijo naslavljanja pandemije covid-19 v svetovni periodični publicistiki v letu 2020. Bolj kot na predvidljivo številčnost objav sem se osredotočil na »fenomenologijo hitrosti« v postopkih objavljanja. Takšna praksa pušča značilne publicistične odtise. Ena od očitnih lastnosti, ki sem jo problematiziral, je tudi pospešek pri opuščanju načela periodičnosti v znanstvenem publiciranju, ki ga spremišča ugašanje fizičnega tiskanja revij. Sodeč po najnovejših objavah se zdi, da gre za tematiko, ki je raziskovalno zanimiva tudi sama zase. Založbe in uredniki revij so se v pospešku »instantnosti« različno organizirali, tudi v odvisnosti od institucionalnih in finančnih aranžmajev. Nekateri v tekmovalni vnemi tvegajo rahljanje postopkovne rigoroznosti, zlasti recenzentske. Podobe nekaterih revij so spremenjene do nerazpoznavnosti in bolj spominjajo na spletnne novičarske portale kot na znanstvene revije. Temeljitejše ocene takšne preobrazbe bodo mogoče v daljši časovni perspektivi. Se pa že sedaj (v letu 2021) pojavljajo tako scientometrične analize dosedanjega korpusa »kovidnih« objav kot analitični poizkusi obravnav »dolgega kovida« v znanstveni publicistiki. Za mnoge, tudi za avtorje/ice članakov, pandemija covid-19 poudarjeno nakazuje, da je vztrajanje pri tiskanju in periodični naravi revij zastarelo, nostalgično, potratno in predvsem zamudno. Že sedaj je jasno, da bi bilo nasprotovanje takšnim označbam jalovo. Morda pa je pri tem le treba ohraniti nekaj »metodičnega dvoma«.

Avtorji in avtorice, ki so objavo svojega članka v Družboslovnih razpravah dočakali z zamikom, v novem koledarskem letu, čeprav so vsi svoje prispevke oddali v predvidenem roku, tj. do oktobra 2020, so lahko upravičeno nejevoljni, ker nismo vsem omogočili sočasne objave. Zavedam se, da je zaradi neobjave z letnico 2020 pri kom lahko šlo celo za nepričakovane in konkretnje zadrege pri obračunavanju načrtovane letne produktivnosti. Iz uvodnega odstavka je mogoče razbrati namige o uredniških dilemah in odločitvah v letu 2020, ki zadevajo tudi nas. V uredništvo so v drugi polovici leta 2020 dotele tudi kakovostni članki z

»nenujnim« vsebinami. Razmislek, da se kljub posebnim razmeram ne odrečemo osnovnim merilom in postopkom znanstvenega periodičnega publiciranja, je utemeljen na odgovornosti in ohranjanju integritete raziskovalnega cikla, ki vključuje čimprejšnjo evalvacijo in disseminacijo izsledkov ter znanja nasploh.

V nadaljevanju najprej na kratko predstavljam pet tematskih člankov v tej drugi izdaji, nato pa še štiri članke iz »rednega dotoka«.

Skupna točka vseh petih člankov je obravnavata različnih vidikov družbene neenakosti, ki jih je pandemija covid-19 pospešila, poudarila ali »razgalila«. Problematiko upada zaposlovanja in zaposlenosti po panogah, vključno s prekarizacijo v prvem valu epidemije covid-19, obravnavata Jožica Čehovin Zajc in Branko Bembič. Z interpretacijo več različnih agregiranih podatkov preverjata uporabnost različnih konceptov destandardizacije in segmentacije zaposlovanja. Med drugim ugotavlja pričakovano najmočnejši upad zaposlitev v storitvenih panogah, kjer je več nestandardnih (npr. začasnih, občasnih) oblik zaposlovanja, pri tem pa izpostavita študente. Zanimiva je tudi njuna analiza ravnanja in strategij akterjev (države, sindikatov, podjetij), zlasti v okviru segmentacije trga delovne sile. Nina Perger, Blanka Tivadar in Tanja Kamin so preučevale doživljjanje žensk, ki so v obdobju epidemije živele same. Analiza strategij spoprijemanja s spremembami vsakdanjega življenja v posebnih okolišinah je pokazala, da je bila za to družbeno skupino najbolj obremenilna dediferenciacija časovno-prostorskih ritmov, izražena s »prisilnim« združevanjem zasebne in javne sfere. Avtorice ugotavljajo, da so bile glede na njihovo doživljjanje najizraziteje prizadete mlajše ženske. Kot je sicer značilno za znatnejši del sociooloških obravnav pandemije, tudi avtorice tega prispevka utemeljujejo neustrezno rabo pojma socialna razdalja, ki je v resnici fizična. Ana M. Sobočan se ukvarja z etično prakso socialnega dela v času pandemije covid-19. Na podlagi spletnne ankete na manjšem vzorcu socialnih delavk preuči odgovore respondentk na vprašanje, kakšni so njihovi strokovni dvomi oz. kako težavno je pri njihovem delu odločanje za pravilno ravnanje v izrednih razmerah. Ugotavlja, da se z izkušnjami s pandemijo odpirajo vprašanja in dileme o načinu nudenja storitev socialnega dela, vzporedno s potrebo o naslavljaju politike za preveritev sistema socialnih transferjev, ko se poglablja neenakost v družbi. Vesna Zupančič predstavi rezultate kvalitativne raziskave o odpornosti slovenskega zdravstvenega sistema na primeru zobozdravstva ob izpostavljenosti v izrednih razmerah, kakršne so ob epidemiji covid-19. Avtorica ugotavlja, da se konceptualne opredelitev odpornosti in tveganja teh sistemov sicer razlikujejo, vsem pa je skupno poudarjanje funkcionalne vzdržljivosti in univerzalne javne dostopnosti do zobozdravstvenih storitev ob spremembah (šokih). Poudarja nujno vzpostavitev pogojev za integriran organizacijski pristop k tveganjem in odzivom, ko se šoki pojavijo, s strani vseh deležnikov (politike, stroke, uporabnikov). Maruša

Špitalar in Marjan Hočvar s konceptualno podlago teorije nesreč preučujeta ranljivost populacije in institucij ob spremenjeni, nelinearni družbeni dinamiki pri naravnih nesrečah. Epidemijo covid-a-19, ki je v kratkem času pridobila globalne razsežnosti, soočita z obravnavami klasičnih naravnih nesreč. V primerjalno analizo vključita primer poplav z indikatorji nevarnosti, škode, ranljivosti in izpostavljenosti. Ugotavlja, da so poleg podobnosti tudi nekatere ključne razlike med tipoma dogodkov, zato se ti indikatorji različno »obnašajo«. Bistvena je časovno-prostorska kontekstualizacija pojava, tj. njegovega različnega obsega v geografskem prostoru, in stopnje predvidljivosti oz. opredeljivosti trajanja.

Avtorji in avtorice se v izrednih razmerah ukvarjajo tudi s svojimi rednimi raziskovalnimi temami. Minea Rutar obravnavata različne pristope pri pojasnjevanju naraščanja dohodkovne neenakosti oz. stagniranja dohodkov nekaterih skupin delavcev v Združenih državah Amerike. Izhaja iz predpostavke o različnih političnih (progresivnih in konservativnih) pogledih na razmerje med produktivnostjo in plačami, ki nimajo nič skupnega z ustreznostjo posamičnih teorij. Njena osnovna ugotovitev je, da teorije, ki dohodkovno neenakost pojasnjujejo z neustreznim razmerjem med delom in kapitalom, ter tiste, ki dohodkovno prikrajšanost pripisujejo razlikam v naravi vrednotenja določenih del, niso nasprotuječe, temveč dopolnjujoče. Tea Golob in Matej Makarovič se lotevata problematike samorefleksivnosti pri mladih v Sloveniji. Njuna analitična podlaga je sociološka teorija kritičnega realizma, ki metarefleksivnost razume v razmerju med avtonomnim delovanjem posameznika in družbenim okoljem. S kvalitativnim raziskovalnim pristopom spletnega anketiranja in semantične analize biografskih pogovorov (intervjujev) razkrivata različne načine soočanja mladih s strukturnimi izzivi, ki oblikujejo njihove življenjske poti in identitete. Hasan Saliu primerjalno preučuje mehanizme krepitve mednarodne podobe držav z distinkтивno vlogo javnih diplomacij Evropske unije in Združenih držav Amerike. Avtor ugotavlja, da EU in ZDA navzven izkazujeta izrazito različne vrednotne orientacije. Medtem ko so ključne vrednotne usmeritve ZDA jasne v svoji homogeni in poenostavljeni prepoznavnosti, se mora EU kot kompleksna skupnost nacionalnih držav zanashi na privlačnost notranje vrednotne heterogenosti. Prispevek Vlada Kotnika združuje privlačen esejistični (pripovedovalni) slog z rigorozno analitično (pojasnjevalno) presojo, ko obravnavata prakse laganja in soočanja z njimi na primeru Donalda Trumpa. Razčlenitev etičnih »sestavin« resnice in laži avtorju omogoča, da naposled svoje ugotovitve predstavi v obliki napotkov za osmisljanje in opolnomočenje aktivne rezistentne drže do laži in manipulacij. Bralci tega prispevka bodo morda zaznali smiselnost odmerjenega subjektivnega (pritranskega) pristopa, ki se mu v prid objektivnosti pri raziskovanju običajno izogibamo. A ko tematiziramo laž, brez čustev ne gre.

SFS
SFS
SFS
SFS
SFS

ČLANKI
ARTICLES

ЧЛАНКИ
ARTICLES

Jožica Čehovin Zajc, Branko Bembič

POGLED NA EPIDEMIJO COVID-19 Z VIDIKA MEDPANOŽNIH RAZLIK V DESTANDARDIZACIJI IN NESTABILNOSTI ZAPOSLOVANJA V SLOVENIJI

IZVLEČEK

V prispevku analizirava učinke prvega vala epidemije covida-19 na zaposlovanje v Sloveniji v luči nekaterih teorij destandardizacije in segmentacije zaposlovanja. Analizira sva statistične podatke, ukrepe in politike države ter strategije sindikatov pred in med epidemijo. Epidemija je povzročila močan upad zaposlitev in najbolj prizadela delavce v nestandardnih oblikah (še zlasti študente in zaposlene za določen čas). Glede na padec prometa oz. obsega proizvodnje je bolj kot izvozno usmerjeno predelovalno industrijo prizadela nekatere storitvene panoge (npr. maloprodaja, izvoz), kjer manj vlagajo v veščine zaposlenih; te so namreč v večji meri učinke šoka prevalile na delavstvo in državo. Ugotavljava tudi, da sindikati razcepov na trgu delovne sile niso poglabljali, medtem ko so segmentacijo krepile državne politike pred epidemijo in ukrepi med njo.

KLJUČNE BESEDE: destandardizacija, segmentacija, nestabilnost zaposlovanja, covid-19, epidemija, Slovenija

A View on the Covid-19 Epidemic from the Perspective of Intersectoral Differences in Destandardisation and Employment Instability in Slovenia

ABSTRACT

In this paper, we analyse effects of the first wave of the COVID-19 epidemic on employment in Slovenia in the light of some theories on the destandardisation

and segmentation of employment. We consider statistical databases, state measures and policies, along with union strategies before and during the epidemic. The epidemic has caused a sharp decline in employment and hit hardest those workers holding non-standard forms of employment (especially students and temporary workers). Given the decline in service turnover/production volume, particular service industries (e.g. retail, exports) have been more affected by export-oriented manufacturing that has invested less in employee skills and shifted the effects of the shock to labour and the state. We also note the trade unions have not deepened the splits in labour market divisions, while segmentation has been strengthened by both pre- and post-epidemic state policies.

KEY WORDS: destandardisation, segmentation, employment instability, Covid-19 epidemic, Slovenia

1 Uvod¹

Slovenijo je, tako kot večino sveta, v prvi polovici leta 2020 prizadela epidemija covida-19. Ukrepi za zajezitev epidemije so povzročili gospodarski šok, zato so se vlade, tudi slovenska, odzvale z ukrepi za pomoč zasebnemu sektorju gospodarstva za ohranjanje zaposlenosti in s socialnimi ukrepi. Namen tega prispevka je na podlagi analize statističnih podatkov, vladnih ukrepov in sindikalnih strategij identificirati učinke gospodarskega šoka ob prvem valu epidemije covida-19 na zaposlovanje v različnih oblikah zaposlitev in panogah ter jih analizirati s pomočjo različnih teorij destandardizacije zaposlovanja in segmentacije trga delovne sile. Pri tem želiva proučiti (1), kako so se podjetja in organizacije na področju zaposlovanja odzvali na gospodarski šok ob epidemiji, kakšne ukrepe je uporabila vlada in kakšna stališča so zagovarjali sindikati, ter (2) odzive podjetij v posameznih panogah proučiti v navezavi na pretekle, dolgoročnejše trende v nestabilnosti in destandardizaciji zaposlovanja, vladnih ukrepov in sindikalnih strategij. Odzive podjetij sva najprej opazovala glede na oblike zaposlitev. Ker je nestandardno zaposlovanje sektorsko močno segmentirano² (Čehovin Zajc in Breznik 2020; Bembič 2019), sva preverila stabilnost zaposlovanja glede na izvozno usmerjenost in izdatke za usposabljanje zaposlenih po panogah zasebnega sektorja. Z analizo ukrepov države in stališč sindikatov sva ugotavljala, ali ti akterji sektorske razcepe na področju zaposlovanja odpravljajo ali jih še dodatno poglabljajo.

-
1. Raziskava je nastala v okviru projekta SEGNE - Segmentacija nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji (J5-9335), ki ga financira ARRS.
 2. To seveda ne pomeni, da so z vidika zaposlovanja panoge homogene.

2 Analitični okvir

Med razlagami, ki obravnavajo pritiske na družbene formacije v Evropi po razkroju povojnega »fordističnega« režima akumulacije za zahod in uničenju socialističnih alternativ na vzhodu, izstopata dve večji skupini teorij. Prva (npr. Streeck 1998; Höpner in Schäfer 2010; Glyn 2007) poudarja procese v okviru splošnega trenda »(neo)liberalizacije«, ki potekajo zadnjih nekaj desetletij. Večina teorij iz te skupine v ospredje postavlja okoliščine »globalizirane produkcije«, negativne oziroma tržne integracije gospodarstev ob odsotnosti enotnih socialnih standardov na nadnacionalni ravni (Scharpf 1996: 15), v katerih slabita moč in posledično položaj organiziranega delavstva, krepi pa se položaj kapitala. Te teorije pogosto opozarjajo na sorodnost trendov, do katerih prihaja v vseh evropskih državah in ki v splošnem napovedujejo trend konvergencije v smeri anglosaškega, liberalnega tipa kapitalizma (Höpner in Schäfer 2010; Streeck 1998). Drugo večjo skupino predstavljajo teorije, ki se osredotočajo na razlike med tipi kapitalizmov (Hall in Soskice 2001). Te teorije namesto splošne konvergencije v smeri liberalnega modela kapitalizma v ospredje postavljajo akterje (zlasti podjetja), ki s svojimi specifičnimi interesmi in preferencami v zvezi z večinami delovne sile oblikujejo različne razvojne trajektorije posameznih gospodarstev (Hall in Soskice 2001; Thelen 2014). Namesto razrednih konfliktov poudarjajo razcepe znotraj razredov in medrazredna zavezništva, saj trdijo, da je določenim frakcijam kapitala v interesu ohranjanje institucionalnih oblik »koordiniranega kapitalizma« (npr. kolektivna pogajanja, stabilne zaposlitve ipd.), medtem ko drugim frakcijam bolj ustreza njihova odprava (Thelen 2014). V grobem sozvočju z orisano delitvijo je Thomas Prosser (2016) razdelil tudi teoretske pristope k naraščajoči prekarizaciji dela oziroma destandardizaciji zaposlovanja. Na eno stran je postavil teorije, ki se osredotočajo na strukturne procese, zlasti neoliberalno globalizacijo produkcije (npr. Kalleberg 2009; Glyn 2007), ki z večjo ali manjšo silovitostjo zadenejo celotno delovno silo. Na drugi strani so teorije dualizacije, ki poudarjajo sposobnost posameznih akterjev, podjetij in skupin delavstva, da ohranjajo svoj položaj s preusmerjanjem struktturnih pritiskov na druge, »periferne« segmente delavstva (npr. Rueda 2007; Palier in Thelen 2010). Če poenostavimo, medtem ko prva skupina teorij omogoča misliji razredna nasprotja, se druga bolje obnese pri razumevanju segmentacije zaposlovanja.

V nadaljevanju prispevka z analizo učinkov gospodarskega šoka ob epidemiji in ob upoštevanju sektorskih razlik v obsegu nestandardnega zaposlovanja preverjava teorije o učinkih struktturnih pritiskov globalne konkurence na zaposlovanje in teorije segmentacije, ki v ospredje postavljajo večine zaposlenih ter

koalicije med segmenti kapitala in delavskimi organizacijami. Nato poskušava medsektorsko segmentacijo zaposlovanja v Sloveniji pojasniti s strurnimi silami v okviru nove mednarodne delitve dela.

2.1 Oblike zaposlitve

Najino izhodišče je, da šok, ki mu je bilo gospodarstvo izpostavljen v prvem valu epidemije covid-19, ni prizadel vseh segmentov delavstva v enaki meri. Skladno s tem najprej analizirava različne oblike zaposlovanja in preveriva njihovo stabilnost v krizi, ki jo je povzročila epidemija. Pri tem razlikujeva med standardno zaposlitvijo (za nedoločen čas s polnim delovnim časom neposredno pri delodajalcu) in nestandardnimi oblikami (vse druge, npr. za določen čas, s krajšim delovnim časom, prek agencij za posredovanje dela, študentsko delo, samozaposlovanje itd.). Najina prva teza meji na trivialnost, a jo, da bi se izognila morebitnim nejasnostim, vseeno eksplisirava:

T1: *Stabilnost zaposlitve v nestandardnih oblikah je bila v prvem valu epidemije covida-19 manjša kot v standardni obliki zaposlovanja.*

2.2. Globalne verige vrednosti in izvozna usmerjenost panog

Kombinacije različnih oblik in obseg nestandardnega zaposlovanja so sekturno specifične (glej Čehovin Zajc in Breznik 2020). Destandardizacijo zaposlovanja in prekarizacijo dela literatura pogosto povezuje s t. i. globalizacijo produkcije, ki je ob drugih dejavnikih, kot so upad moči sindikatov, spremembe v politikah, terciarizaciji itn., »spodbudila delodajalce, da so si prizadevali za bolj fleksibilne odnose z delavci« (Kalleberg 2009: 3). Po teh teorijah se prekarno delo širi s krepitvijo konkurence v okviru globalnih verig vrednosti ali globalnih produksijskih mrež, kjer so velika podjetja v vlogi kupcev nenehno na lovu za dobavitelji, ki so sposobni ponuditi še nižjo ceno ob dani kakovosti blaga (Hewison 2016: 433–434; Kalleberg in Hewison 2013: 276). Raziskovalci globalnih verig vrednosti opozarjajo, da se dobaviteljska oziroma podizvajalska podjetja soočajo z dvojnim izzivom: zagotoviti morajo blago po nizkih cenah, ki pa mora zadostiti zahtevam po kakovosti. Stefanie Hürtgen (2019a: 223–224) ugotavlja, da podizvajalska podjetja, ki so soočena z zahtevami po hitrem prilagajanju obsega in vsebine proizvodnje, tveganja z agresivnimi strategijami fleksibilizacije in prekarizacije delovne sile prenašajo na zaposlene. Barrientos, Gereffi in Rossi (2010: 14–15) menijo, da spremembe v smeri kompleksnejših proizvodnih procesov zahtevajo stabilno in usposobljeno delovno silo, vendar neusmiljena tekma za zniževanje stroškov in povečevanje fleksibilnosti produkcije dobaviteljska podjetja sili v zniževanje socialnih in delavskih standardov, zato

se zatekajo k segmentaciji delovne sile, tako da nekaterim delavcem zagotovijo dobro plačane in stabilnejše zaposlitve, medtem ko večina dela v nestandardnih, prekarnih zaposlitvah. Razvoj visokotehnoloških proizvodnih kompleksov tako ne prinaša socialnega napredka, ampak za večino delavcev v globalnih verigah tudi v Evropi večinoma prekarne zaposlitve in mezde, ki so pogosto še nižje od lokalnih standardov (Hürtgen 2019b).

Za podjetja v Sloveniji je značilno, da so močno vključena v globalne verige vrednosti, v katere pa se vključujejo predvsem kot podizvajalci, in ne kot močni kupci, ki lahko preostalim členom v verigi narekujejo svoje pogoje. Če si podjetja v Sloveniji v okviru globalnih verig vrednosti prizadevajo zagotoviti konkurenčne prednosti z vzpostavljanjem fleksibilnega režima produkcije na transnacionalni ravni, pričakujeva, da bova največ fleksibilnega in nestandardnega dela našla v najbolj internacionaliziranih panogah oziroma panogah, ki največji delež svojih prihodkov realizirajo na tujih trgih. Najina druga teza torej zadeva odnos med internacionalizacijo in stabilnostjo zaposlovanja:

T2: *V izvozno usmerjenih panogah je bilo med prvim valom epidemije covid-a-19 več nestandardnega zaposlovanja, zaposlitve pa so bolj nestabilne kot v panogah, ki so v večji meri usmerjene na domači trg.*

2.3 Specifične veščine in vlaganje v usposabljanje zaposlenih

Sodobne teorije segmentacije trga delovne sile opozarjajo, da v sektorju predelovane industrije, ki je najmočneje izpostavljena mednarodni konkurenčni, zahteve kapitala po fleksibilizaciji zaposlovanja niso tako ostre kot v nekaterih storitvenih panogah, ki so usmerjene na domači trg (Thelen 2014: 19). Strategije kapitala v izvozno usmerjenih segmentih predelovalne industrije po mnenju tega teoretskega toka temeljijo na tipu produkcije, ki pri delovni sili zahteva veščine, ki so specifične za podjetje (Boyer 2014: 131–132), te pa je težko dobiti na trgu delovne sile. Zato imajo delavke in delavci v teh izvozno usmerjenih industrijskih panogah razmeroma močan pogajalski položaj, njihove zaposlitve pa so razmeroma stabilne. Na drugi strani naj bi poslovne strategije kapitala v storitvenih panogah, kakršni sta maloprodaja in gostinstvo, temeljile na razmeroma splošnih, prenosljivih veščinah, kar podjetjem omogoča, da se spremembam v okolju hitro prilagajajo s spremembami v zaposlenosti (ibidem).

Pričakovanja na podlagi opisanih teorij segmentacije trga delovne sile so ravno nasprotna najini prvi tezi – destandardizacijo zaposlovanja postavljajo predvsem v določene storitvene panoge, kjer prevladujejo osnovne splošne veščine in so pretežno usmerjene na domači trg. Glede na močno industrijsko bazo, ki se je ohranila zlasti v kovinski in kemični industriji, bi lahko podobne

trende pričakovali tudi v Sloveniji. Skladno s tem postaviva naslednjo tezo:

T3: *Najbolj nestabilne so bile ob prvem valu epidemije covida-19 zaposlitve v panogah, v katerih so izdatki za usposabljanje zaposlenih nižji.*

2.4 Medrazredne koalicije

Veščine, ki so specifične za podjetje, so težko prenosljive, zato so delavci v panogah predelovalne industrije interesno »nadpovprečno« vezani na svoja podjetja (Boyer 2014: 138; Stanojević in Čehovin Zajc 2017: 161), kar tvori materialno podlago za medrazredne koalicije med delom in kapitalom, ki posredujejo pritiske iz mednarodnega okolja (Thelen 2012: 145–148; 2014: 11–18). Anke Hassel (2014) v svoji analizi institucionalnega razvoja Nemčije zato v ospredje postavi medrazredne koalicije med kapitalom in delom v izvozno usmerjenih segmentih predelovalne industrije, ki naj bi uresničevali svoje interese na račun drugih segmentov delavstva. Opozarja, da so sindikati v jedru izvozne industrije sodelovali s kapitalom pri zaščiti obstoječih institucij koordiniranega gospodarstva, ki varujejo naložbe v specifične veščine (kolektivna pogajanja, sistem usposabljanja, stabilne zaposlitve itn.), a so hkrati na tihem podpirali izločitev storitvenih dejavnosti (menz, varovanja, čiščenja), reze v socialno državo in liberalizacijo nestandardnega zaposlovanja, ki se uporablja predvsem v storitvenem sektorju (Hassel 2014: 65–73). Na ta način so si, opozarja Hassel, skupaj z relocacijo delov proizvodnje v Vzhodno Evropo in dogovori o zadrževanju rasti plač izvozna podjetja zagotovila stroškovno konkurenčnost ob stabilizaciji zaposlovanja na račun fleksibilizacije periferije. Podobno Palier in Thelen (2010) ugotavlja, da so sindikati v osrednjih delih nemškega izvoznega sektorja in francoskih »nacionalnih šampionih«, ki so nekoč predstavljali socialni model za celotno gospodarstvo, odstopili od svoje tradicionalne vloge in celo preprečevali sprejem univerzalnih ukrepov (npr. nasprotovanje uvedbi minimalne plače v Nemčiji; tiha podpora liberalizaciji nestandardnega zaposlovanja v Nemčiji in Franciji), ki bi koristili drugim skupinam delavstva v slabšem pogajalskem položaju.

Skladno z opisanimi teorijami, ki obravnavajo ravnanje sindikatov, sva oblikovala četrto tezo:

T4: *Sindikati predelovalne industrije ščitijo delavstvo v »jedrnih« panogah izvoznega sektorja ter podpirajo ukrepe fleksibilizacije nestandardnega zaposlovanja in rahljanja delavskih standardov, kar gre predvsem na škodo delavcem v prekarnih panogah, ki jih ne ščitijo specifične veščine.*

2.5 Segmentacija nacionalnega trga delovne sile v okviru mednarodne delitve dela

Sindikati niso edini akterji, ki lahko posredujejo pri prenašanju konkurenčnih pritiskov iz mednarodnega okolja in tako vplivajo na sektorske vzorce fragmentacije delovne sile. Če podjetja (individualni kapitali) na svetovnem trgu v odnose konkurence stopajo kot sestavni deli nacionalnih procesov akumulacije, na te odnose s svojimi politikami močno vplivajo nacionalne države (Iñigo-Carrera 2020: 48). Sodobne nacionalne države si zato prizadevajo zagotoviti vse potrebne pogoje za konkurenčnost (Boyer in Drache 1996: 3), saj kot zastopnice nacionalnih fragmentov celotnega družbenega kapitala poskušajo na ta način kar najbolj povečati obseg domačega procesa akumulacije (Iñigo-Carrera 2020: 48). Proces akumulacije kapitala na nacionalnem območju je namreč ključnega pomena za politično stabilnost, saj je glavni vir dohodkov države in prebivalstva (Clarke 2000: 80).

Domnevava, da poskušajo nacionalne države izboljšati svoj položaj v mednarodni delitvi dela. V tradicionalni mednarodni delitvi dela, kakršna je veljala približno do sedemdesetih let dvajsetega stoletja, so »podrejene« države igrale predsem vlogo dobaviteljc surovin ali trgov za produkcijo imperialističnih sil (Magdoff 2003: 84–90). Z razvojem transportne in komunikacijske industrije pa so se vzpostavili pogoji za novo mednarodno delitev dela, v kateri je kapital industrijsko proizvodnjo razpršil po vsem svetu (Fröbel in dr. 1978). Ob tem prestrukturirajujo proizvodnje na svetovni ravni si individualni kapitali prizadevajo zagotoviti kar najbolj dobičkonosno kombinacijo med relativnimi stroški in produktivnimi lastnostmi delovne sile, tako da maksimirajo presežno vrednost oziroma profite (Starosta 2016: 89). Ekspanzija in krčenje posameznih panog oziroma proizvodnijskih procesov na območju določene nacionalne države se tako odvija glede na ritem tehnoloških sprememb in relativnih stroškov ter usposobljenosti delovne sile (Charnock in Starosta 2018: 337).

Na podlagi opisanih študij sva pri oblikovanju pete teze domnevala, da si države, če je njihova umestitev v mednarodno delitev dela odvisna od cene in kakovosti delovne sile, poskušajo ponuditi najkakovostnejšo delovno silo po najnižjih možnih cenah. Vendar tega ne morejo storiti niti z neposrednim napadom na proizvodne delavce s specifičnimi veščinami, od katerih so podjetja močno odvisna. Lahko pa pritisnejo na standarde reprodukcije (mezde, delovne pogoje, oblike zaposlitve) dekvalificiranih delavcev v produkciji blaga in storitev, ki služijo za reprodukcijo delovne sile (maloprodaje, gostinstva itn.) in na domačem tržišču zagotavljajo storitve za kapital (varovanje, čiščenje). Zniževanje cene delovne sile podjetjem v teh panogah omogoča ohranjanje nizkih cen produk-

cije ob normalnih profitih, kar ob danih realnih mezdah znižuje ceno delovne sile v izvoznih sektorjih. Prekarizacija dekvalificirane delovne sile v panogah, ki zagotavljajo storitve po nizkih cenah na domačem tržišču, tako krepi stroškovno konkurenčnost delovne sile ključnih panog izvoznega sektorja in s tem ugodno vpliva na nacionalni proces akumulacije kapitala.

Glede na strukturo slovenskega gospodarstva, ki je čedalje bolj odvisno od izvoza, se ta pristop zdi vsaj verjeten. Primeren je tudi glede na članstvo Slovenije v EU, katere institucionalna arhitektura nacionalnim oblastem ne omogoča uporabe standardnih makroekonomskih politik oziroma jih pri tem močno omejuje, države sili v nepretrgan proces interne devalvacije, saj lahko makroekonomsko prilaganje izvajajo le z varčevalnimi ukrepi in politikami na strani ponudbe (Holman 2014). Varčevalni ukrepi, ki zmanjšujejo domače povpraševanje in zaostrujejo konkurenčni boj na domačem trgu, ter politike deregulacije in fleksibilizacije pogojev dela v panogah, usmerjenih na domači trg, se v tem okolju zdijo skorajda naraven odziv ekonomske politike.

Naslednja teza, ki jo postaviva, je združljiva s teorijami, na katerih temelji teza T3, namesto medrazrednih koalicij iz T4 pa pričakujeva ukrepe za zniževanje cene nizkokvalificirane delovne sile na strani države kot kolektivnega zastopnika nacionalnega fragmenta celotnega družbenega kapitala:

T5: Država s svojimi ukrepi konkurenčnost v strateških izvoznih sektorjih zagotavlja tako, da hkrati fleksibilizira in deregulira pogoje dela v panogah, ki neposredno vplivajo na ceno delovne sile.

3 Metode

Za preverjanje postavljenih tez sva uporabila različne statistične podatke ter analizo ukrepov, vladnih politik in aktivnosti socialnih partnerjev/sindikatov. Prvo tezo (o večji nestabilnosti v nestandardnih oblikah dela) sva preverjala s statistično analizo mikropodatkov ankete Aktivno in neaktivno prebivalstvo (ANP) o spremembah nestandardnega zaposlovanja. Pri tem sva za kontekstualizacijo analizirala zaposlovanje od leta 2005 do 2019 na letni ravni, za oris neposrednih učinkov epidemije covid-19 na stabilnost zaposlovanja pa sva uporabila podatke za prvi dve četrletiji leta 2020. Letni in četrletni podatki medsebojno sicer niso povsem primerljivi, saj slednji zanemarjajo sezonski vpliv, a ker je za drugo četrletje običajen porast zaposlovanja, lahko morebitne meritve upada zaposlovanja pripišemo neposredni posledici epidemije.

Drugo tezo (o večji nestabilnosti in destandardizaciji v izvozno umerjenih panogah) sva preverjala z uporabo podatkov o deležu čistih prihodkov od prodaje na tujem trgu za leto 2018 (Povšnar in dr. 2019), anketnih podatkov

ANP o nestandardnem zaposlovanju po panogah za referenčno leto 2018 in spremembo zaposlenosti po panogah v drugem četrletju leta 2020 glede na prvo četrletje iz registrskih podatkov SRDAP. Obravnavala sva le panoge zasebnega sektorja, za katere imava podatke o izvozni usmerjenosti. Pomanjkljivost tega indikatorja (usmerjenost v izvoz) kaže na internacionalizacijo panog, ne pove pa natančno, kakšna je njihova vpetost v mednarodne verige vrednosti, kar bi bolje ujela z opazovanjem domače dodane vrednosti, vsebovane v tujem izvozu, izražene kot delež domačega izvoza. Za preprosto spremenljivko deleža prihodkov, realiziranih na tujih trgih, sva se odločila, ker naju zanima internacionalizacija, in ne le vpetost v mednarodne verige.

Da bi bili podatki učinka gospodarskega šoka sektorju medsebojno primerni po sektorjih, sva jih relativizirala z izračunom koeficiente nestabilnosti zaposlovanja,³ ki meri odstotno spremembo obsega zaposlenosti po panogah glede na odstotno spremembo obsega storitev oz. proizvodnje. Višje vrednosti koeficiente nestabilnosti zaposlovanja pomenijo večjo nestabilnost zaposlovanja, negativne vrednosti pa pomenijo, da se je obseg zaposlenosti spremenjal v drugo smer kot obseg storitev oziroma proizvodnje.

Tretjo tezo, tj. o povezavi stabilnosti zaposlovanja z večinami zaposlenih, sva preverjala s podatki o višini izdatkov za usposabljanje v podjetjih na zaposlenega po posameznih panogah (*Continuing vocational training survey – CVTS*) in z že omenjenim koeficientom nestabilnosti zaposlovanja.

Četrto tezo o medrazrednih koalicijah sva ocenila s pregledom sindikalnih politik v preteklem desetletju in ukrepov, ki so bili usklajeni na tripartitni ravni v obdobju prvega vala epidemije.

Peta teza temelji na kombinaciji sodobnih teorij nove mednarodne delitve dela (Starosta 2016; Iñigo-Carrera 2020) in tretje teze, zato sva jo preverjala na podlagi pregleda vladnih politik in pri tem upoštevala rezultate iz tretje teze.

4 Rezultati

V prvem valu epidemije covida-19 je prišlo do precejšnjega upada celotne zaposlenosti v Sloveniji. Število delovno aktivnih se je v drugem četrletju leta 2020 glede na predhodno četrletje z 982,1 zmanjšalo na 968,0 tisoč;

3. Imenovanje sva prevzela po ekonomističnem žargonu, kjer bi ta indikator – po zgledu koeficiente elastičnosti povpraševanja – lahko imenovali koeficient elastičnosti zaposlenosti.

povprečna registrirana brezposelnost se je z 78,4 povečala na 89,5 tisoč⁴. Če upoštevamo podatek, da so podjetja v aprilu 2020 izkoristila protikoronski ukrep vlade delno povračilo nadomestila plače za skoraj 176,5 tisoč zaposlenih na čakanju, ki jim zaradi višje sile (epidemije covida-19) podjetja niso mogla zagotoviti dela, lahko že v izhodišču prispevka ugotoviva, da je epidemija že v svojem zgodnjem začetku drastično zarezala v trg delovne sile in zahtevala državno intervencijo izjemnega obsega. Podatki iz prejšnjih let kažejo, da v obdobjih gospodarske rasti v drugem četrletju navadno ne prihaja do zmanjševanja celotne zaposlenosti, zato je upad zaposlovanja nedvoumno posledica prvih neposrednih učinkov epidemije covida-19. Brez ukrepov za ohranjanje zaposlenosti bi bil ta gotovo še neprimerno večji.

4.1 Oblike zaposlitve

Rezultati, predstavljeni v nadaljevanju, potrjujejo prvo tezo, da je do upada zaposlenosti prišlo predvsem na račun zmanjšanja števila delavcev v nestandardnih oblikah zaposlitve.

Standardno zaposlovanje, zaposlovanje za polni delovni čas in za nedoločen čas, je v gospodarski recesiji upadalo do leta 2014, ko se je trend obrnil, in se nato povečevalo vse do leta 2019, ko je doseglo predkrizno raven, tj. okoli 70 % delovno aktivnega prebivalstva v Sloveniji. V prvih dveh četrletjih leta 2020, ko smo bili soočeni s prvim valom epidemije covida-19, se je število standardno zaposlenih še naprej povečevalo, povečeval pa se je tudi delež teh oblik zaposlovanja, saj je število vseh drugih, torej nestandardnih oblik zaposlovanja v času epidemije upadlo.

Zaposlovanje za določen čas je od leta 2005 konstantno predstavljalo približno desetino delovno aktivne populacije, od leta 2018 pa upada tako število kot delež zaposlenih v tej obliki, kar lahko vsaj delno pojasnimo z umirjanjem gospodarske rasti. To obliko zaposlovanja podjetja pogosto uporabljajo namesto instituta poskusnega dela, toda reforma leta 2013 je omejila veriženje zaposlovanja za določen delovni čas za dano delovno mesto. Zato domnevava, da se je počasnejša rast novih zaposlitev najprej odrazila na krčenju števila zaposlenih za določen čas, ki se je zaradi omejitve veriženja delno prelivalo v zaposlitve za nedoločen čas. V času covid krize se je število zaposlitev za določen čas močno zmanjšalo – kar za 14 tisoč oz. za približno 20 %. Za tako globokim padcem

4. V besedilu prispevka številke zapisujeva z točnimi številkami, ko se navezujeva na natančne podatke (npr. registrski podatki), in z uporabo besede »tisoč«, ko obravnavava na 1000 zaokrožene ocene (npr. anketni podatki ali ko so podrobnejši podatki na voljo v priloženi tabeli).

najverjetneje tiči drugačna logika: domnevava, da podjetja v krizi pogodb za določen čas preprosto niso podaljševala. Drugače povedano, močan (čeprav ne nepričakovan) upad števila zaposlenih za določen čas v krizi kaže, da so to obliko podjetja izrabila za hitro prilagajanje zaposlenosti obsegu poslovanja.

Zaposlovanje s krajšim delovnim časom se je od leta 2005, ko je s približno 23 tisočimi zaposlenimi predstavljalo okoli 2,5 % delovno aktivnih, do leta 2019 skorajda podvojilo na 46,2 tisoč. V prvih dveh četrtletjih leta 2020 se je po anketnih podatkih ANP povečalo za približno 500 zaposlenih. Po podatkih ZRZS pa se je tovrstno zaposlovanje zaradi epidemije močno okreplilo. Junija 2020 je bilo namreč obračunanih/izplačanih 19,2 tisoč subvencij za skrajšanje polnega delovnega časa 3,3 tisoč podjetjem v Sloveniji.

Agencijsko delo je skozi leta precej nihalo, v splošnem pa se je gibalo med 1 in 2 odstotkoma delovno aktivne populacije oz. med 6 in 17 tisoč delavcev. Anketni podatki kažejo na znižanje števila agencijskih delavcev za tretjino, s 13 tisoč v prvem na 9 tisoč v drugem četrtletju. Toda anketni podatki pri nižjih vrednostih niso zanesljivi, kar potrjujejo tudi registrski podatki za zaposlovalne dejavnosti (N78), ki kažejo manjši upad: mesečno je bilo v povprečju v tej panogi v prvem četrtletju leta 2020 zaposlenih okoli 13,5 tisoč, v drugem pa okoli 12 tisoč (SURS, SRDAP), torej dobrih 11 odstotkov manj.

Samozaposlovanje je oblika zaposlitve, ki tveganja v zvezi z varnostjo zaposlitve preлага neposredno na posameznika; ta tako v celoti postaja odvisen od tržnega položaja. Od leta 2005 do 2019 se je število zaposlitev te vrste skorajda podvojilo – po anketnih podatkih je s 65,5 naraslo na 100,2 tisoč samozaposlenih (brez kmetov). Med njimi je vseskozi več kot polovica samoza poslenih brez delavcev (povečanje s 35 na 65,7 tisoč). Vsak peti med temi pa je navidezno samozaposlen, saj dela pretežno za eno stranko in pogosto celo v prostorih te stranke.

V času prvega vala covid krize (drugo četrtletje leta 2020 glede na predhodno četrtletje) se je skupno število samozaposlenih po anketnih podatkih ANP nekoliko povečalo, po zanesljivejših registrskih podatkih SRDAP pa je bilo stabilno in se je vseskozi gibalo okoli 70 tisoč. Pri tem je treba poudariti, da je bila stabilnost števila samozaposlenih v prvem valu epidemije covid-a-19 v veliki meri zagotovljena na račun protikoronskega ukrepa – zagotovljenega mesečnega temeljnega dohodka, ki ga je izkoristilo več kot 50 tisoč upravičencev.

Za študentsko delo, eno najbolj fleksibilnih oblik zaposlovanja, imava na voljo le anketne podatke, ki kažejo, da v povprečju v tej obliki vsako leto dela približno 30 tisoč študentov in dijakov. Zaposlovanje študentov in dijakov je sicer najintenzivnejše v poletnih mesecih, zato razmeroma nizka vrednost (23,1 tisoč) v prvem četrtletju leta 2020 ne preseneča. Toda podatki za drugo četrtletje kažejo

na izjemen upad, saj naj bi se število študentskih delavk in delavcev zmanjšalo na 12,6 tisoč, kar gre nedvomno v veliki meri pripisati epidemiji.

Podatki v veliki meri podpirajo prvo tezo, skladno s katero so nestandardne oblike zaposlovanja manj stabilne, čeprav ugotavljava, da med njimi obstajajo velike razlike. Najbolj nestabilni oblikи sta študentsko delo – to je upadlo skoraj za polovico – in delo za določen čas, ki se je po anketnih podatkih zmanjšalo za tretjino (deloma zaradi prehajanja v zaposlitve za nedoločen čas, katerih število se je v tem času povečalo, deloma pa zaradi prekinitev dela). Upadlo je tudi agencijsko delo, medtem ko je samozaposlovanje ostalo stabilno, prekarno delo s krajšim delovnim časom pa je zabeležilo le rahel prirast.

Tabela 1: Splošen pregled oblik zaposlovanja v Sloveniji med letoma 2005 in 2019 ter v prvih dveh četrtletjih leta 2020 (v tisoč).

LETO	Povprečno število registrirano brezposelnih (VIR: ZZRS)	Delovno aktivni	Standardno zaposleni	Delež standardno zaposlenih od delovno aktivnih	Določen čas (brez AD)	Krajši delovni čas (brez AD)	Agencijsko delo	Samozaposleni (brez kmetov)	Samozaposleni (brez delavcev)	Navidezno samozaposleni	Študentsko delo
2020 Q2	89,5	968,0	708,4	73,2%	59,4	47,4	8,6	95,1	64,5	12,26	12,6
2020 Q1	78,4	982,1	703,9	71,7%	73,1	46,9	13,4	90,9	61,6	9,5	23,1
2019	74,2	982,6	688,3	70,1%	75,0	46,2	12,6	100,2	65,7	12,4	27,3
2018	78,5	980,6	647,8	66,1%	86,0	48,1	17,9	101,4	64,7	13,6	30,7
2017	88,6	959,1	629,4	65,6%	93,8	46,8	12,8	92,7	56,7	12,0	33,0
2016	103,2	915,0	612,9	67,0%	87,7	43,1	9,3	90,4	57,6	13,8	30,7
2015	112,7	917,4	591,9	64,5%	90,9	40,2	11,4	92,4	61,2	13,9	29,0
2014	120,1	916,7	588,1	64,2%	81,6	36,7	9,0	86,2	55,3	11,4	25,6
2013	119,8	905,9	596,6	65,9%	77,9	33,5	8,0	82,7	53,6	10,1	26,7
2012	110,2	923,9	606,2	65,6%	88,1	35,4	11,5	80,5	49,7	8,9	28,0
2011	110,7	936,5	607,7	64,9%	91,3	32,0	6,9	85,7	52,8	N	34,0
2010	100,5	966,0	629,5	65,2%	82,1	33,8	9,2	87,0	51,3	N	38,0
2009	86,4	980,7	655,2	66,8%	81,9	33,9	6,6	76,3	43,8	N	37,6
2008	63,2	996,1	681,9	68,5%	93,2	27,9	7,2	66,5	35,9	N	42,0
2007	71,3	985,2	651,0	66,1%	100,8	25,6	10,0	70,3	38,7	N	37,2
2006	85,8	961,2	641,8	66,8%	87,5	25,9	8,7	72,5	39,1	N	32,2
2005	91,9	949,2	643,2	67,8%	92,7	24,3	9,8	65,6	35,3	N	28,0

Vir: SURS (2005-2020): ANP, preračun avtorjev.

4.2 Izvozna usmerjenost panog

Na podlagi podatkov iz tabele 1 torej lahko skleneva, da je epidemija najbolj vplivala na zaposlitve v panogah z večjim deležem nestandardnega zaposlovanja. Druga teza postulira, da so to predvsem izvozno usmerjene panoge, v katerih sva pričakovala večjo nestabilnost zaposlitev, česar pa podatki ne potrjujejo.

Iz tabele 2 je razvidno, da podatki o deležih standardnega zaposlovanja (ti predstavljajo inverz deležu nestandardnega zaposlovanja) ne potrjujejo teze T2. V izvoznih panogah je v povprečju več standardnega zaposlovanja in manj nestandardnega zaposlovanja kot v panogah, ki večino prihodkov realizirajo na domačem trgu. Le dve od pretežno na domači trg usmerjenih panog (rudarstvo in oskrba z vodo) z razmeroma majhnim številom zaposlenosti v celotni zaposlenosti, v katerih prevladuje državno lastništvo, izkazujejo višje deleže standardnega zaposlovanja kot dve izmed izvozno usmerjenih panog (promet in predelovalna industrija). V vseh preostalih na domači trg usmerjenih panogah je delež standardnega zaposlovanja znatno nižji kot v izvozno usmerjenih panogah (industrija, promet in oskrba z električno energijo). Podobno se pokaže, če na nad- in podpovprečno izvozno usmerjene skupine razdelimo podskupine predelovalne industrije, ki je v celoti visoko izvozno usmerjena in je navadno v središču analiz študij vpetosti v globalne verige vrednosti. Tudi tukaj nadpovprečno izvozno usmerjene skupine praviloma izkazujejo nižje, skupine s primerjalno močnejšo usmerjenostjo na domači trg pa višje deleže nestandardnega zaposlovanja (tabela 2, stolpec 1). Skratka, če v povezavi s prvo tezo sklepamo, da je bil upad zaposlovanja največji v panogah, v katerih so zgoščene nestandardne zaposlitve, saj je bil pri teh upad največji, potem to ne morejo biti izvozno usmerjene panoge, saj je v njih delež nestandardnih zaposlitev primerjalno nizek.

Druga teza izvozna usmerjenost, s katero sva poskusila zajeti vpetost v mednarodne verige vrednosti, povezuje tudi z nestabilnostjo zaposlovanja. Povezavo sva preverila z uporabo registrskih podatkov, ki zajemajo le zaposlene po pogodbi o zaposlitvi. Ker med temi zaposlitvami prevladuje zaposlovanje za nedoločen čas, so te načeloma stabilnejše od drugih oblik. Rezultati kažejo, da so tudi po tem kriteriju zaposlitve v panogah, ki so usmerjene na domači trg, bolj nestabilne. Zato teze T2 v delu, ki govori o nestabilnosti zaposlovanja v izvozno usmerjenih panogah v času prvega vala epidemije covida-19, ne moreva potrditi.

Tabela 2: (Ne)stabilnost zaposlovanja, obseg proizvodnje oz. storitev, uporaba ukrepa čakanja na delo in odpuščanje v času prvega vala epidemije covida-19.

	1 Delež standardnih zaposlitev (%)	2 Sprememba zaposlenosti Q2/ Q1 2020 (%)	3 Sprememba obsega proizvodnje oz. storitev Q2/Q1 2020 (%)	4 Koeficient nestabilnosti zaposlovanja (2/3)	5 Delež zaposlenih na čakanju mar-jun 2020 (%)	6 Koeficient uporabe ukrepov (5/3)	7 Delež odpuščenih mar-jun 2020 (%)	8 Koeficient odpuščanja (7/3)
Podpovprečno izvozno usmerjene panoge (< 41,8 %)	53,70	-2,38	-3,33	0,71				
A Kmetijstvo in lov, gozdarstvo, ribištvo	12,16	2,36	N	N	N	N	N	N
B Rudarstvo	89,04	-1,52	N	N	N	N	N	N
E Oskrba z vodo; ravnanje z odplakami in odpadki; saniranje okolja	86,33	-0,23	N	N	N	N	N	N
F Gradbeništvo	60,43	0,53	15,49	0,03	20,0	1,27	5,0	0,32
G Trgovina; vzdrževanje in popravila motornih vozil	63,25	-1,70	-2,53	0,67	25,2	-9,97	4,5	-1,77
I Gostinstvo	52,21	-8,23	-43,34	0,19	65,0	-1,50	16,7	-0,39
J Informacijske in komunikacijske dejavnosti	68,63	-0,24	-5,97	0,04	8,7	-1,46	2,4	-0,39
L Poslovanje z nepremičninami	42,70	-1,90	-10,14	0,19	17,0	-1,68	5,0	-0,49
M Strokovne, znanstvene in tehnične dejavnosti	50,10	-1,58	-3,16	0,50	18,4	-5,81	4,7	-1,47
N Druge raznovrstne poslovne dejavnosti	51,16	-6,22	-11,06	0,56	21,0	-1,90	10,6	-0,96
Nadpovprečno izvozno usmerjene panoge (> 41,8 %)	75,61	-1,79	-16,98	0,11				
C Predelovalne dejavnosti	75,44	-1,81	-18,63	0,10	23,3	-1,25	3,7	-0,20

D Oskrba z električno energijo, plinom in paro	90,08	1,45	-12,87	-0,11	0,4	-0,03	0,5	-0,04
H Promet in skladiščenje	73,95	-2,18	-11,45	0,19	20,1	-1,76	3,1	-0,27
Podpovprečno izvozno usmerjene skupine pred. ind. (< 71,5 %)	72,59	-1,82	-12,20	0,15				
10 Proizvodnja živil	75,01	-1,05	-6,00	0,18				
11 Proizvodnja pijač	74,06	-2,21	31,51	-0,07				
14 Proizvodnja oblačil	63,08	-2,22	-5,72	0,39				
16 Obdelava in predelava lesa; proizvodnja izdelkov iz lesa, plute, slame ...	72,40	-2,34	-6,52	0,36				
17 Proizvodnja papirja in izdelkov iz papirja	82,88	-0,35	-9,16	0,04				
18 Tiskarstvo in razmnoževanje posnetih nosilcev zapisa	60,27	-2,56	-9,16	0,28				
22 Proizvodnja izdelkov iz gume in plastičnih mas	71,79	-1,98	-16,74	0,12				
23 Proizvodnja nekovinskih mineralnih izdelkov	78,24	-0,69	-5,31	0,13				
25 Proizvodnja kovinskih izdelkov, razen strojev in naprav	77,21	-2,40	-16,26	0,15				
26 Proizvodnja računalnikov, elektronskih in optičnih izdelkov	77,46	-0,70	-8,47	0,08				
31 Proizvodnja pohištva	62,36	-3,44	-17,02	0,20				
33 Popravila in montaža strojev in naprav	50,41	-1,02	-21,24	0,05				
Nadpovprečno izvozno usmerjene skupine pred. ind. (> 71,5 %)	78,59	-2,15	-24,92	0,09				
3 Proizvodnja tekstilij	78,17	-4,06	-31,78	0,13				
15 Proizvodnja usnja, usnjениh in sorodnih izdelkov	87,11	-9,01	-37,98	0,24				

20 Proizvodnja kemikalij, kemičnih izdelkov	80,56	-0,35	-15,35	0,02			
24 Proizvodnja kovin	84,25	-2,33	-27,18	0,09			
27 Proizvodnja električnih naprav	78,16	-1,81	-23,02	0,08			
28 Proizvodnja drugih strojev in naprav	84,96	-1,11	-13,30	0,08			
29 Proizvodnja motornih vozil, prikolic in polprikljic	74,52	-2,68	-33,60	0,08			
32 Druge raznovrstne predelovalne dejavnosti	73,35	-1,87	-20,43	0,09			

Viri: 1 – SURS (2018): ANP letni podatki, preračuni avtorjev, 2 – SURS (2020): SRDAP; 3 – Po-vsnar in dr. (2019), 5 in 7 – ZRSZ – elektronska pošta; 4, 6 in 8 – preračuni avtorjev.

Podatki koeficientov nestabilnosti zaposlovanja (izračunane spremembe zaposlenosti v epidemiji covida-19 glede na spremembo obsega proizvodnje/storitev) v tabeli 2 namreč nakazujejo, da so bile zaposlitve v panogah, ki so nadpovprečno usmerjene v izvoz, v covid-19 krizi veliko stabilnejše kot panoge, ki so usmerjene pretežno na domači trg. V panogi oskrbe z elektriko, ki je pretežno v državni lasti in je ena izmed treh izvozno usmerjenih panog, se je ob precejšnjem padcu proizvodnje zaposlenost celo povečala. Nasprotnosmerna povezava je najverjetneje naključna, a vendarle nakazuje, da stabilnost zaposlenosti v tej panogi ni odvisna od kratkoročnih nihanj v obsegu proizvodnje. Podobno sliko dobimo, če panoge predelovalne industrije razdelimo glede na njihovo izvozno usmeritev: upad zaposlenosti je bil glede na upad obsega proizvodnje znatno močnejši v skupinah predelovalne industrije, ki so podpovprečno usmerjene v izvoz, kot pri panogah, ki so nadpovprečno izvozno usmerjene. Drugače povedano, skupine predelovalne industrije, ki so primerjalno bolj usmerjene v izvoz, so utrpele dvakrat tolikšen padec obsega proizvodnje kot tiste, ki so močnejše usmerjene na domači trg, a padec zaposlenosti je bil pri teh izvozno usmerjenih panogah le za petino višji od padca zaposlenosti pri panogah, usmerjenih na domači trg.

V nasprotju z najino tezo, ki destandardizacijo zaposlovanja neposredno povezuje z njihovo internacionalizacijo oziroma vpetostjo v globalne verige vrednosti, ugotavljava, da je v izvozno usmerjenih panogah manj nestandardnega zaposlovanja in da je zaposlovanje tam praviloma stabilnejše. Teze T2 torej ne moreva potrditi niti v delu, ki govori o večji uporabi nestandardnega zaposlovanja v izvozno usmerjenih podjetjih v času prvega vala epidemije covida-19.

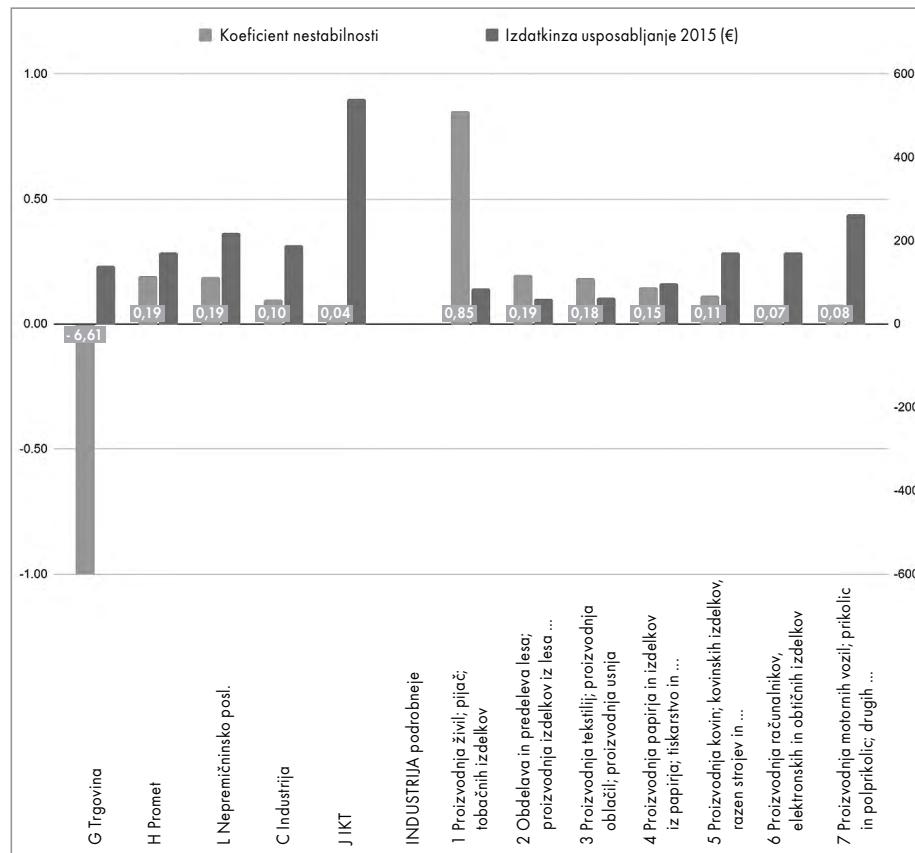
4.3 Specifične veščine in vlaganje v usposabljanje zaposlenih

V tretji tezi sva predpostavljala, da so v epidemiji covida-19 največjo nestabilnost zaposlovanja beležili v tistih panogah, ki manj vlagajo v veščine zaposlenih.⁵ Tezo sva preverila s primerjavo podatkov o višini izdatkov za usposabljanje v podjetjih na zaposlenega po posameznih panogah z že omenjenim koeficientom nestabilnosti zaposlovanja. Vse potrebne podatke za izračun obeh kazalcev imava na voljo le za nekaj panog, ki jih prikazujeva na sliki 1. Kot je razvidno iz slike 1, je koeficient nestabilnosti v dveh združenih skupinah panoge trgovine (G45 in G47) negativen, saj se je v času prvega vala epidemije covida-19 zaposlenost v maloprodaji kljub rahli rasti obsega prometa zmanjšala. Skupni obseg prometa v obeh panogah trgovine se je glede na prvo četrletje povečeval, a rahlo in manj od običajnega sezonskega povečanja v tej panogi. Se pravi, zaposlovanje v maloprodaji je očitno tako nestabilno, da ga prizadene že znižanje rasti pod pričakovano sezonsko raven. Glede na razmeroma nizke izdatke za usposabljanje takšno gibanje ni nepričakovano.

Pri predelovalni industriji je koeficient nižji, kot bi lahko sklepali glede na izdatke za usposabljanje. A treba je upoštevati, da so podjetja pri poročanju o izdatkih za usposabljanje upoštevala tudi agencijske delavce, medtem ko registrski podatki, na katerih temelji koeficient nestabilnosti, zajemajo le neposredno zaposlene pri podjetjih. Če bi agencijske delavce štela med zaposlene v predelovalni industriji, bi bil koeficient nestabilnosti višji, kot sugerira izračunani koeficient nestabilnosti, prikazan v tabeli 2.

5. Ne glede na rezultate, ki jih predstavlja v nadaljevanju, investicij podjetij v veščine zaposlenih ne moremo jemati kot nesporno pridobitev z vidika delavcev, saj ta vlaganja lahko delujejo kot nadomestek za formalno izobrazbo, kar pomeni, da lahko s prenosom težišča na (specifično) usposabljanje v podjetjih prihaja do dekvalifikacije delovne sila nasploh (Breznik 2014). Primerjalni podatki Eurostata [trng_cvt_17s] sicer kažejo, da podjetja v Sloveniji razmeroma veliko vlagajo v usposabljanje zaposlenih, toda podatki [trng_aes_102] o usposabljanju in izobraževanju odraslih razkrijejo, da je udeležba močno diferencirana glede na izobrazbo zaposlenih: medtem ko je delež terciarno izobraženih v programih formalnega in neformalnega izobraževanja in usposabljanja precej nad povprečjem, je delež tistih z osnovnošolsko izobrazbo precej pod povprečjem EU.

Slika 1: Koeficient nestabilnosti zaposlovanja v času epidemije covid-a-19 in izdatki za usposabljanje po panogah.

Vir: Surs (2015): CVTS; Surs (2020): SRDAP, preračuni avtorjev.

Nasprotnosmerno razmerje med višino koeficiente nestabilnosti zaposlovanja in višino izdatkov za usposabljanje se veliko jasneje kaže med skupinami predelovalne industrije (slika 1, desno). Tukaj rahlo odstopa le skupina proizvodnje živil in pijač, kjer je nestabilnost zaposlovanja višja, kot bi pričakovali glede na višino izdatkov za usposabljanje. Čeprav na stabilnost zaposlovanja očitno vplivajo tudi drugi dejavniki, podatki za izbrane panoge gospodarstva in podatki za skupine predelovalne industrije nakazujejo, da določena povezava med višino izdatkov za usposabljanje in stabilnostjo zaposlovanja v industrijskih panogah vendarle obstaja. Teze T3 torej ne moreva zavrniti, saj se zdi, da jo podatki o nestabilnosti zaposlovanja in investicijah v večine zaposlenih vsaj delno podpirajo.

4.4 Medrazredne koalicije

Četrta in peta teza se nanašata na ravnanje sindikatov in vladne politike v preteklosti ter ukrepe ob epidemiji, zato jih lahko preveriva s kvalitativno analizo. Najpomembnejši ukrepi med epidemijo zajemajo (glej ZIUZEOP, ZUIOOPE itd.):

- Začasno denarno nadomestilo plače v višini 513,64 evra, vključno z obveznimi socialnimi zavarovanji za čas trajanja epidemije v primeru prekinitve pogodbe o zaposlitvi iz poslovnega razloga ali poteka časa, za katerega je bila sklenjena. Od približno 12 tisoč oseb, za kolikor se je v času prvega vala epidemije povečala registrirana brezposelnost, je po podatkih ZRSZ posebno vlogo za uveljavitev začasnega denarnega nadomestila oddalo 1939 brezposelnih, odobrenih pa je bilo 965 vlog. Koliko oseb, ki so med marcem in junijem junija 2020 ostale brez zaposlitve, je prejelo kakršnokoli denarno nadomestilo (vključno z rednimi nadomestili), ZRSZ nima, a ocenjujejo, da jih je okoli 17,5 tisoč, kar je približno dvakrat toliko kot v enakem obdobju leta 2019.
- Delna oprostitev prispevkov (za pokojninsko in invalidsko zavarovanje) in krizni dodatek v višini 200 evrov (aprila in maja 2020) za zaposlene v zasebnem sektorju, ki v času ukrepov delajo, če zadnja izplačana plača ni presegla trikratnika minimalne plače.
- Delno povračilo nadomestila plače za zaposlene na čakanju v višini 80 % izplačanega nadomestila plače za zaposlenega; omejeno z višino maksimalnega zneska denarnega nadomestila 892,50 evra; podaljšano tudi po koncu prvega vala epidemije do konca leta 2020. Po začasnih podatkih ZRSZ so podjetja marca te ukrepe uveljavila za 114.405, aprila za 176.437, maja za 149.827, junija za 44.425 in julija za 18.582 oseb.
- Delno subvencionirano skrajšanje polnega delovnega časa na najmanj 20 ur, v višini od 112 do 448 evrov, odvisno od ur dela; v soglasju s sindikati, za čas v razliki do polnega delovnega časa je delavec na čakanju, ukrep velja od 1. 6. do konca leta 2020. Junija 2020 je 3295 podjetij ta ukrep uveljavljalo za 19.211 zaposlenih.
- Izplačilo enkratnega solidarnostnega dodatka maja 2020 v višini 150 evrov 49.728 prejemnikom denarne socialne pomoči (DSP) in varstvenega dodatka mesec april 2020.
- Izredna pomoč v obliki mesečnega temeljnega dohodka za samozaposlene (vključno z družbeniki), kmete in verske delavce v višini 350 evrov za marec in po 700 evrov za april in maj ter plačilo prispevkov. Število upravičencev:

51.480 (Vir: FURSa), od tega 47.669 samozaposlenih, 2907 kmetov, 686 verskih uslužbencev in 234 družbenikov (vir: FURSb).

- *Enkratni solidarnostni dodatek v višini 150 evrov je prejelo 45.250 študentov s stalnim prebivališčem v RS.*

Ob sprejemanju prvega svežnja ukrepov se vlada ni usklajevala s sindikati, zato ne moremo trditi, da so sindikati izvoznih sektorjev kolaborirali z vlado ali kapitalom pri oblikovanju ukrepov, ki ščitijo »jedrne« skupine delavstva v predelovalni industriji na račun delavcev v prekarnem sektorju storitev. Vlada je sicer že v prvem protikoronskem paketu marca 2020 sprejela ukrep začasnega čakanja na delo. Veljavnost tega ukrepa je bila večkrat podaljšana z zakoni, ki so jih socialni partnerji usklajevali na Ekonomsko-socialnem svetu. Tovrstne ukrepe literatura o segmentaciji pogosto obravnava kot ukrepe, ki koristijo jedrni delovni sili, saj naj bi jih uporabljali večinoma delodajalci v predelovalni industriji, kjer podjetja in zaposleni vlagajo v specifične veščine, medtem ko naj podjetja v nizko plačanih storitvenih sektorjih po tem ukrepu ne bi posegala (Thelen 2014: 113–118 in 131–134). Podatki Zavoda za zaposlovanje (ZRSZ) tega ne potrjujejo. Največje število delavcev, poslanih na čakanje, je bilo res iz predelovalne industrije – toda predelovalna industrija je tudi največja panoga v gospodarstvu. Če povprečno število zaposlenih, ki so jih podjetja med marcem in junijem ob državnih subvencijah послala »na čakanje«, primerjamo s povprečnim številom zaposlenih v prvem četrletju leta 2020 po panogah (glej tabelo 2, stolpec 6 – koeficient uporabe ukrepov), vidimo, da je bil delež vseh oseb na čakanju v panogah »prekarnega storitvenega sektorja« (denimo v trgovini, gostinstvu ali drugih raznovrstnih poslovnih dejavnosti) dejansko večji kot v predelovalni industriji, ki naj bi ji ukrep čakanja na delo najbolj koristil. Vendar ob pandemiji niso bile vse panoge enako prizadete. Da bi upoštevala še to okoliščino, sva ustvarila koeficient »uporabe ukrepov«, ki povprečni mesečni delež zaposlenih na čakanju primerja s padcem prometa v storitvah ali obsega proizvodnje v drugem četrletju 2020. Padec prometa je bil denimo v panogi trgovine znatno manjši kot padec obsega proizvodnje v predelovalni industriji, vendar so glede na padec prometa po ukrepu delnega povračila nadomestila plače za zaposlene na čakanju na delo skoraj vse druge panoge posegle bolj kot predelovalna industrija. Glede na podatke bi torej težko trdili, da so ta ukrep bolj uporabljali v predelovalni industriji. Zatemkanje k ukrepom v storitvenih panogah (zlasti v trgovini) pa ni veliko koristil niti delavstvu teh panog, saj je bilo tam – primerjalno gledano – intenzivnejše tudi odpuščanje. Največ novoprijavljenih brezposelnih oseb na ZRSZ med marcem in junijem je bilo resda iz predelovalne industrije. Toda sorazmerno s številom vseh zaposlenih v panogi v prvem četrletju leta 2020 je ta delež spet višji v trgovini, pa

tudi v gostinstvu, drugih poslovnih dejavnostih itn.⁶ Razlika med panogami izstopi še jasneje, če primerjamo število novoprijavljenih brezposelnih (tj. odpuščenih) s padcem proizvodnje oz. obsega storitev (glej tabelo 2, stolpec 8 – koeficient odpuščanja), ki kaže, da so se podjetja v trgovini in nekaterih drugih storitvenih panogah precej močnejše odzvala z odpuščanjem kot podjetja v predelovalni industriji. Kapital v storitvenih panogah je torej v veliko večji meri učinke šoka eksternaliziral, tj. prevälil na državo (subvencije) in delavstvo (z odpuščanjem) kot podjetja v predelovalni industriji.

Sindikatom tudi težko očitamo, da so pozabili na študentske delavce in samo-zaposlene. Sindikati (zlasti Mladi+) največje centrale, v okviru katere osrednjo vlogo igrajo sindikati predelovalne industrije, so opozarjali na položaj študentov in tudi zanje zahtevali mesečno nadomestilo dohodka, širitev solidarnostnega dodatka tudi na tuje študente, širitev kriznega dodatka in temeljnega dohodka tudi na nestandardno zaposlene. Sindikati javnega sektorja in njihove centrale so prav tako podprli širitev podpore na samozaposlene v kulturi in zahtevali pomoč sektorju kulturnih dejavnosti, v katerem je kar polovica vseh zaposlitve nestandardnih, vladni ukrepi v epidemiji pa so ga v veliki meri obšli.

Tudi pred epidemijo bi v Sloveniji težko našli primere ravnanja sindikatov, ki bi potrjevali T4. Literatura o segmentaciji, ki smo jo obravnavali pri T4 (npr. Palier in Thelen 2010), govori o podpori sindikatov iz strateško pomembnih izvoznih panog predelovalne industrije liberalizaciji nestandardnega zaposlovanja v zameno za ohranjanje zaščite standardno zaposlenih; podpori atipičnim oblikam zaposlovanja, ki se navadno uporabljajo v prekarnih sektorjih storitev (malo delo); nasprotovanje uvedbi minimalne plače; krepitev ločnice med sistemom socialnega zavarovanja in socialno pomočjo itn. Prizadevanja sindikatov v Sloveniji so šla v nasprotno smer. Leta 2009 so sindikati po veliki stavki v strateško pomembnem izvoznem podjetju (Gorenje) izborili povišanje minimalne plače, leta 2016 in leta 2018 pa podprli izločitev dodatkov iz minimalne plače. Leta 2011 so v širši koaliciji zavrnili uvedbo malega dela, ki bi se, če lahko sklepamo po uporabi študentskega dela, uporabljalo zlasti v prekarnih storitvenih sektorjih. V reformi leta 2013 so sindikati pristali na liberalizacijo standardne zaposlitve v zameno za močnejšo regulacijo nestandardnega zaposlovanja. Učinki reforme so lahko predmet razprave, a dejstvo je, da je reforma šla v nasprotno smer, kot bi pričakovali glede na T4.

6. A treba je upoštevati, da se odpuščanje agencijskih delavcev v predelovalni industriji v veliki meri kaže v drugih poslovnih dejavnostih, kjer so registrirane agencije za zaposlovanje. V manjši meri to velja tudi za trgovino, ki je prav tako pomemben »uporabnik« agencijskega dela.

Nekaj največjih sindikalnih akcij v času epidemije in neposredno po njej je bilo prav v prekarnih storitvenih sektorjih. Tako je denimo sindikalno zaupnico v eni od diskontnih verig, ki se je soočila z odpovedjo, solidarnostno podprlo več kot 20 sindikatov različnih sektorjev, vključno z največjimi sindikati predelovalne industrije. Kampanjo za zaprtje trgovin ob nedeljah, ki jo je sprožil Sindikat delavcev trgovine Slovenije in se je septembra 2020 zaključila s spremembou Zakona o trgovini, so s pismom parlamentu podprle največje sindikalne centrale in še posebej najmočnejši sindikat predelovalne industrije SKEI. Skratka, tezo T4, po kateri naj bi delavstvo, organizirano v močne sindikate v strateških izvoznih panogah predelovalne industrije z razredno kolaboracijo izboljševalo svoj položaj na račun prekarnega sektorja storitev, lahko zavrneva.

4.5 Država kot akter segmentacije

Ostaja še peta teza (T5), po kateri ukrepe, ki spodbnašajo položaj zaposlenih v storitvenem sektorju, sprejema predvsem država, ki si prizadeva izboljšati pogoje za konkurenčnost individualnih kapitalov (podjetij) na svetovnem trgu in tako čim bolj razširiti nacionalni proces akumulacije kapitala.

Usmeritev vladnih ukrepov v času epidemije vsaj delno podpira tezo T5. Vlada je z izjemo enkratne solidarnostne pomoči za študente pri ukrepih popolnoma izpustila zaposlene prek študentskih napotnic, ki predstavljajo znaten delež zaposlenosti v prekarnih storitvenih panogah. Toda veliko študentov je eksistenčno odvisnih od prodaje delovne sile: pred upadom v epidemiji je kar dve tretjini zaposlenih v tej obliki delalo več kot dvajset ur na teden, približno ena tretjina pa jih je bila zaposlena za poln delovni čas (glej Bembič in Čehovin Zajc 2020; Breznik in Čehovin Zajc 2020). Tuji študentje, ki so najverjetneje v največji meri odvisni od študentskega dela, dodatka niso dobili. Ukrepi so v veliki meri zaobšli tudi samozaposlene, ki so bili sicer deležni t. i. temeljnega dohodka v višini 350 evrov za marec ter 700 evrov za april in maj, vendar le za čas, ko je bila razglašena epidemija. Največje število samozaposlenih, ki ne zaposlujejo drugih delavcev, prav tako najdemo v panogah, usmerjenih na domači trg: v panogi strokovnih, znanstvenih in tehničnih dejavnosti, v trgovini in gradbeništvu, pa tudi v predelovalni industriji, a je v slednji delež te oblike zaposlovanja nizek – precej višji je v panogah poslovanja z nepremičninami, strokovnih, znanstvenih in tehničnih dejavnostih ter v kulturnih in razvedrilih dejavnostih, ki so jih ukrepi za zajezitev širjenja virusa močno prizadeli tudi po koncu prvega vala epidemije. V nasprotju s tem je standardne zaposlitve, za katere lahko domnevamo, da so z vidika podjetij najpomembnejše – in v zasebnem sektorju prevladujejo predvsem v jedrnih panogah izvoznega sektorja –,

država stabilizirala z ukrepi subvencioniranja krajšega delovnega časa in čakanja na delo. Usmeritev ekonomske politike države med epidemijo se jasno kaže tudi v odnosu do gostinstva, ki ga je epidemija verjetno najbolj prizadela. Medtem ko je strateško pomembne nastanitvene dejavnosti, v katerih so leta 2019 na tuje goste odpadle skoraj tri četrtine vseh nočitev, država reševala s turističnimi boni, dejavnosti strežba hrane in pičač, kjer veliko večino prometa opravi domače prebivalstvo, niso bile deležne nobenih posebnih ukrepov.

Država je ob pomoči velikega kapitala in skladno s smernicami Evropske komisije s svojimi ukrepi že pred epidemijo spodbujala tudi konkurenco med delavstvom v storitvenih panogah, ki so izrazito usmerjene na domači trg, in sicer z različnimi oblikami deregulacije. Poleg periodičnih valov fleksibilizacije zaposlovanja oziroma odpuščanja, ki najbolj prizadenejo delavce brez posebnih veščin, je treba omeniti deregulacijo izobrazbenih pogojev v dveh ključnih segmentih prekarnega sektorja storitev, gostinstvu in maloprodaji. Tako od leta 2005 za odprtje gostinskega lokalja in vodenje delovnega procesa v njem ni več potrebna nikakršna posebna izobrazba. Podobno velja za maloprodajo, v kateri sta bila leta 2015 deregulirana dva nosilna poklica trgovke in poslovodje. Deregulacija je v obeh primerih udarila po kakovosti storitev in okreplila konkurenco med delavstvom obeh panog.

5 Razprava

Analizo učinkov gospodarskega šoka ob epidemiji covida-19 in ukrepih za njeno zajezitev sva uporabila za preizkus niza tez o dejavnikih sektorsko specifične destandardizacije in nestabilnosti zaposlovanja. Pri tem sva se navezovala na teorije, ki destandardizacijo zaposlovanja povezujejo z vpetostjo v globalne tokove kapitalistične produkcije, investicije v večnine zaposlenih, odnose med različnimi skupinami delavstva, kapitalom in politiko države. Rezultati najine študije na naslednji način potrjujejo postavljenе teze:

T1: Stabilnost zaposlitve v nestandardnih oblikah je bila v prvem valu epidemije covida-19 manjša kot v standardni obliki zaposlovanja. **Podatki tezo podpirajo.**

T2: V izvozno usmerjenih panogah je bilo med prvim valom epidemije covida-19 več nestandardnega zaposlovanja, zaposlitve pa so bolj nestabilne kot v panogah, ki so v večji meri usmerjene na domači trg. **Podatki teze ne podpirajo.**

T3: Najbolj nestabilne so bile ob prvem valu epidemije covida-19 zaposlitve v panogah, v katerih so izdatki za usposabljanje zaposlenih nižji. **Podatki tezo vsaj delno podpirajo.**

T4: Sindikati predelovalne industrije ščitijo delavstvo v »jedrnih« panogah izvoznega sektorja ter podpirajo ukrepe fleksibilizacije nestandardnega zaposlovanja in rahljanja delavskih standardov, kar gre predvsem na škodo delavstvu v prekarnih panogah, ki ga ne ščitijo specifične veščine. **Podatki teze ne podpirajo.**

T5: Država s svojimi ukrepi konkurenčnost v strateških izvoznih sektorjih zagotavlja tako, da hkrati fleksibilizira in deregulira pogoje dela v panogah, ki neposredno vplivajo na ceno delovne sile. **Podatki teze vsaj delno podpirajo.**

Pričakovano sva lahko potrdila tezo, da so bile v času epidemije covid-a-19 nestandardne zaposlitve (zlasti študentsko delo in delo za določen čas, v nekoliko manjši meri pa tudi delo prek agencij) precej bolj nestabilne in z vidika delavcev bolj negotove kot standardna zaposlitev. Tretjina študentov je že pred epidemijo kljub študijskim obveznostim opravljala delo s polnim delovnim časom, kar kaže na prekarnost gospodinjstev, iz katerih izhajajo. Velika večina teh je prejemala dohodek, nižji od minimalne plače (glej Bembič in Čehovin Zajc 2020). Sklepava lahko, da je epidemija, ki je občutno zarezala v to obliko dela, ob odsotnosti ustreznih ukrepov ta gospodinjstva močno prizadela. Nekoliko presenetljivo je samozaposlovanje izkazalo veliko mero stabilnosti, saj v krizi ni upadlo, kar gre deloma morda na račun ukrepa temeljnega dohodka, s katerim je država pomagala večini samozaposlenih med epidemijo.

Že pri drugi tezi sva zadela ob zanimiv problem: čeprav večina teorij problematiko prekarizacije dela navezuje na problem globalizacije in vpetosti v globalne verige vrednosti, podatki kažejo, da se destandardizacija zaposlovanja ne povečuje z izvozno usmerjenostjo panoge. Zaposlovanje v izvozno usmerjenih panogah je bilo v prvem valu epidemije covid-a-19 v Sloveniji praviloma stabilnejše. Precej pomembnejše se zdijo investicije v usposabljanje zaposlenih: tam, kjer so višje, je zaposlovanje praviloma stabilnejše (tretja teza). Teorije segmentacije, ki pojasnjujejo stabilnejše zaposlovanje v izvoznem sektorju, specifične veščine zaposlenih navadno povezujejo tudi z interesno navezanostjo med delom in kapitalom oziroma med razrednimi koalicijami na ravni podjetij (četrta teza), vendar pregled dejavnosti sindikatov v Sloveniji med in pred epidemijo te teze ne podpira. V peti tezi sva poskušala razširiti drugo tezo in problematiko konkurenčnosti premestiti od individualnih kapitalov v izvoznih panogah na vprašanje konkurenčnosti kot pogojev za akumulacijo celotnega družbenega kapitala na nacionalni ravni. Zato sva v ravnanju države, ki stremi k zagotavljanju pogojev konkurenčnosti posameznih kapitalov oziroma podjetij na svetovnem trgu, da bi s tem kar najbolj razširila obseg nacionalnega procesa akumulacije, poskusila razbrati morebitne ukrepe, s katerimi fleksibilizira na domači trg usmerjene pa-

noge. Nakazala sva, kako država vzpostavlja pogoje, v katerih dekvalificirana delovna sila po nizkih cenah zagotavlja storitve za reprodukcijo celotnega delavskega razreda in s tem ob danih nominalnih mezdah zagotavlja stroškovno konkurenčnost izvoznega sektorja, v katerem prevladuje delavstvo s specifičnimi veščinami in kjer morebitni industrijski konflikti prinašajo veliko večje stroške.

Panoge zasebnega gospodarstva bi lahko v grobem razdelila na štiri skupine. V prvi skupini so strateško pomembne panoge izvoznega sektorja, ki lahko na tujih trgih oziroma kot dobaviteljice ali celo kot podružnice tujih multinacionalnih podjetij dosegajo konkurenčne cene za svoje produkte. To so večinoma tehnološko srednje zahtevne ali celo zahtevnejše panoge (kovinska, elektro, kemična industrija), v katerih podjetja – primerjalno gledano – precej vlagajo v usposabljanje zaposlenih. To so panoge, ki jih vlada podpira z različnimi subvencijami in ukrepi, vlaganjem v infrastrukturo in drugimi politikami. Drugi del predelovalne industrije predstavljajo tehnološko nezahtevne panoge, ki v boju s tujo konkurenco izginjajo – tekstilna, oblačilna in obutvena industrija so na primer leta 1992 skupaj zaposlovale okoli 57 tisoč, leto po vstopu v EU 25 tisoč, leta 2018 pa le še 8 tisoč delavk, pretežno žensk (SURS 1992; 2008; 2018)). Prebivalstvo se s proizvodi teh panog po nizkih cenah oskrbuje prek uvoza, kar kapitalu, ki zaposluje delovno silo v Sloveniji, omogoča nižjo ceno delovne sile, kot če bi se ta reproducirala z doma proizvedenim blagom. Proizvodnje določenih panog predelovalne industrije in večine storitev, ki vstopajo v reprodukcijo delovne sile, a jih je bodisi zaradi pokvarljivosti bodisi zaradi drugih razlogov težje uvažati (npr. nekatere vrste hrane, gostinskih storitev, storitve maloprodaje itn.), podobno pa velja za nekatere storitve, ki jih mora kapital najeti v lokalnem okolju (npr. zasebno varovanje in čiščenje). Delovna sila v teh panogah je večinoma dekvalificirana in zato z vidika kapitala lahko zamenljiva ali pogrešljiva, zaposlena je bodisi v nestandardnih oblikah ali tudi v nestabilnih standardnih zaposlitvah in večinoma slabo plačana (čedalje bolj prekarne so tudi nekatere druge, ki zahtevajo višjekvalificirano delovno silo, npr. arhitekturne, pravne, posredniške ipd. storitve). Prav kolikor je nizka cena te delovne sile pogoj za nizko ceno reprodukcije celotnega delovnega razreda in storitev, na njej temelji stroškovna konkurenčnost nacionalnega družbenega kapitala. V teh panogah zaposlena delovna sila je najbolj izpostavljena sicer univerzalnim politikam deregulacije in fleksibilizacije, saj je ne varujejo posebne veščine – podjetja namreč vanje ne vlagajo. Najina analiza je pokazala, da je bilo v epidemiji najbolj nestabilno zaposlovanje prav v teh panogah – bodisi zato, ker je v njih veliko nestandardnega dela (npr. gostinstvo), bodisi zato, ker tudi delo po pogodbi o zaposlitvi ni stabilno (maloprodaja, druge poslovne dejavnosti, strokovne dejavnosti).

6 Zaključek

Prvi učinki epidemije covida-19 na zaposlovanje v Sloveniji so kazali na drastičen upad zaposlovanja – število delovno aktivnih se je že v prvem valu zmanjšalo. Pri ohranjanju zaposlitve je prihajalo do neenakosti. Pričakovano sva lahko potrdila tezo, da so nestandardne zaposlitve precej bolj nestabilne in z vidika delavcev negotove kot standardna zaposlitev. Kriza je pri tem močno prizadela študente, ki so že pred epidemijo kljub opravljenemu delu s polnim delovnim časom večinoma prejemali dohodek, nižji od minimalne plače. V času prvega vala epidemije je brez dela ostala polovica študentskih delavcev, protikoronski ukrepi pa so rednim študentom ponudili zgolj drobtinico – solidarnostni dodatek v višini 150 eur.

Ugotavljava, da je ob upoštevanju silovitosti šoka epidemija bolj kot zaposlene v izvoznem sektorju prizadela prekarizirano delovno silo, ki je koncentrirana v nekaterih storitvenih panogah (npr. maloprodaja, gostinstvo), v katerih so izdatki podjetij za usposabljanje zaposlenih zelo nizki. Podjetja v teh storitvenih panogah so v primerjavi z izvozno usmerjeno predelovalno industrijo učinke šoka tudi v veliko večji meri eksternalizirala, tj. prevalila na delavstvo (z odpuščanjem) in državo (z uveljavljanjem vladnih ukrepov in izkoriščanjem ponujenih subvencij) kot podjetja v predelovalni industriji. Ugotavljava tudi, da sindikati s svojim de-lovanjem tako pred krizo zaradi covida-19 kot med epidemijo niso poglabljali razcepov na trgu delovne sile.

Zahvala

Avtorja se lepo zahvaljujeva ZRSZ, FURS in SURS za podatke, prof. dr. Miroslavu Stanojeviću in dr. Maji Breznik pa za temeljiti pregled prispevka in komentarje pred objavo.

SUMMARY

In this paper we analyze the effects of the first wave of the COVID-19 epidemic on employment in Slovenia in the light of some theories of destandardization and employment segmentation. Our aim is to examine how companies and organizations have responded in the field of employment to the economic shock of the epidemic, what measures have been taken by the government and what positions did the trade unions take. For this purpose, the responses of companies in different industries were examined in comparison to the previous, long-term/longitudinal trends in instability and de-standardization of employment, government measures and trade union strategies. Based on some

theories of destandardization and segmentation of employment, we set out five theses on the stability of employment in relation to the form of employment (T1), export orientation of the industrial branch (T2) and investment in continuous training (T3) and on the role of trade unions (T4) and the state as collective representative of capital (T5) in the processes of labour market segmentation. We evaluated our theses by analyzing statistical data, measures and policies of the state, and the strategies of trade unions before and during the first wave of the epidemic.

In the article, we first note that the first wave of the epidemic has already caused a sharp decline of employment in Slovenia. Workers in non-standard forms of employment were hit the hardest - especially students and temporary workers. As many as half of the student workers lost their jobs, and the state's measures were disproportionate. The data thus support the first thesis that in the first wave of the covid-19 epidemic employment stability in non-standard forms of employment was lower than in the standard forms of employment. Secondly, we note that during the first wave of the covid-19 epidemic the share of non-standard employment was lower in the export-oriented industries. Furthermore, employment in export-oriented industries was more stable than in industries oriented on the domestic market. Finally, employment tended to be more volatile in sectors where expenditure on employee training was lower.

Taking due account of the intensity of the shock (ie. given the drop in turnover/production volume), the epidemic has hit the precarious workforce (which is concentrated in some service industries (e.g. retail), where company training costs are very low) more than employees in the export sector. Compared to the export-oriented manufacturing industry, companies in these service industries also seem to have externalised the effects of the shock to a much greater extent on workers (by means of layoffs) and the state (by taking advantage of the subsidies).

Based on the analysis of trade unions' strategies before and during the epidemic, we rejected the claims of some modern theories of labor market segmentation, according to which manufacturing unions protect labor in the "core" branches of the export sector (i.e. insiders) to the detriment of labor in non-standard forms of employment (i.e. outsiders). While trade unions have not deepened/increased labor market splits, it seems that government policies have strengthened segmentation before the epidemic and reinforced it with the measures during the first wave of the epidemic of covid-19.

Literatura

- Bembič, Branko (2019): Sektorske determinante nestandardnega zaposlovanja in prekarnega dela. SEGNEĐ, delovni zvezek I., drugi del. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Bembič, Branko, in Čehovin Zajc, Jožica (2020): Standardizacija prekarnega dela? Zaposlovanje v Sloveniji v obdobju 2005–2019. V M. Ignatović, A. Kanjuo - Mrčela, R. Kuhar (ur.): Družbene neenakosti in politika: 147–154. Slovensko sociološko srečanje, Ljubljana, 6.–7. november 2020. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo.
- Boyer, Robert (2014): Developments and extensions of 'Régulation theory' and employment relations. V A. Wilkinson, G. Wood in R. Deeg (ur.): The Oxford Handbook of Employment Relations: Comparative Employment Systems: 114–153. Oxford: Oxford University Press.
- Boyer, Robert, in Drache, Daniel (1996): Introduction. V R. Boyer in D. Drache (ur.): States against markets: The limits of globalization: 1–20. Routledge: London in New York.
- Breznik, Maja (2014): Za napisom nezaposlenim vstop prepovedan: Izobraževanje, delovni pogoji in socialni dialog na ravni podjetja v treh podjetjih iz papirne, tiskarske in založniške dejavnosti. Ljubljana: Konfederacija sindikatov Slovenije Pergam.
- Breznik, Maja, in Čehovin Zajc, Jožica (2020): Prekarizacija standardnega in nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji (2005–2019). Teorija in praksa, 58 (1): 28–48.
- Charnock, Greig, in Starosta, Guido (2018): Towards a "Unified Field Theory" of Uneven Development: Human Productive Subjectivity, Capital and the International. Global Society, 32 (3): 324–34.
- Clarke, Simon (2001): Class Struggle and the Global Overaccumulation of Capital. V R. Albritton, M. Itoh, R. Westra in A. Zuege (ur.): Phases of Capitalist Development: 76–92. Hounds Mills: Palgrave.
- Čehovin Zajc, Jožica, in Breznik, Maja (2020): Segmentacija zaposlovanja v Sloveniji: splošni trendi in medsektorska primerjava (2005–2018). SEGNEĐ, Delovni zvezek II. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Fröbel, Folker, Heinrichs, Jurgen, in Kreye, Otto (1978): The World Market for Labor and the World Market for Industrial Sites. Journal of Economic Issues, XII (4): 834–858.
- Glyn, Andrew (2007): Capitalism unleashed: finance, globalization, and welfare. Oxford: Oxford University Press.
- Hall, Peter A., in Soskice, David (2001): An Introduction to Varieties of Capitalism. V P. Hall in D. Soskice (ur.): Varieties of Capitalism The Institutional Foundations of Comparative Advantage: 145–184. Oxford: Oxford University Press.
- Hewison, Kevin (2016): Precarious Work. V: S. Edgell, H. Gotfried in E. Granter (ur.): The SAGE Handbook of the Sociology of Work and Employment: 428–443. London: Sage.
- Holman, Otto (2014): Flexibilization of Labour in the European Union. V K. van der Pijl (ur.): Handbook of the International Political Economy of Production: 247–263. Cheltenham in Northampton: Edward Elgar.

- Hürtgen, Stefanie (2019a): Mrežna množična produkcija, novi transnacionalni taylorizem in družbeno-prostorska fragmentacija v globalni in evropski elektroindustriji. V A. Podvršič in M. Breznik (ur.): *Verige globalnega kapitalizma*: 213–240. Ljubljana: Sophia.
- Hürtgen, Stefanie (2019b): *The Competitive Architecture of European Integration: European Labour Division, Locational Competition and the Precarization of work and life*. V S. Schmalz in B. Sommer (ur.): *Confronting Crisis and Precariousness: Organized Labour and Social Unrest in the European Union*: 33–52. Boulder in New York: Roman & Littlefield.
- Iñigo-Carrera, Juan (2020): Oblikovanje splošne profitne mere z diferenciacijo industrijskih kapitalov. V A. Podvršič in M. Breznik (ur.): *Verige globalnega kapitalizma*: 31–68. Ljubljana: Sophia.
- Kalleberg, Arne (2009): Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition. *American Sociological Review*, 74 (1): 1–22.
- Kalleberg, Arne, in Hewison, Kevin (2013): Precarious Work and the Challenge for Asia. *American Behavioral Scientist*, 57 (3): 271–288.
- Magdoff, Harry (2003): *Imperialism without colonies*. New York: Monthly Review Press.
- Palier, Bruno, in Thelen, Kathleen (2010): Institutionalizing Dualism: Complementarities and Change in France and Germany. *Politics & Society*, 38 (1): 119–148.
- Prosser, Thomas (2016): Dualization or liberalization? Investigating precarious work in eight European countries. *Work, employment & society*, 30 (6): 949–965.
- Rueda, David (2007): *Social Democracy Inside Out: Partisanship and Labor Market Policy in Industrialized Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Scharpf, Fritz W. (1996): Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States. V G. Marks, F. W. Scharpf, P. C. Schmitter and W. Streeck (ur.): *Governance in The European Union*: 15–39. London: SAGE Publications.
- Stanojević, Miroslav, in Čehovin Zajc, Jožica (2017): Kadrovske politike v pogojih demontaže kolektivnih delovnih razmerij. V A. Kohont in M. Stanojević (ur.): *Razpotja in prelomi: spremembe na področju menedžmenta človeških virov v Sloveniji*: 133–162. Ljubljana: Založba FDV.
- Starosta, Guido (2016): Revisiting the New International Division of Labour Thesis. V G. Charnock in G. Starosta (ur.): *The New international Division of Labour: Global Transformation and Uneven Development*: 79–97. London: Palgrave Macmillan.
- Streeck, Wolfgang (1998): The Internationalization of Industrial Relations in Europe: Prospects and Problems. *Politics Society*, 26 (4): 429–459.
- Thelen, Kathleen (2014): Varieties of Liberalization and the New Politics of Social Solidarity. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uradni list RS, št. 80/20 in 152/20 (2020): ZIUOPE in ZZUOOP – Zakon o intervencijskih ukrepilih za omilitev in odpravo posledic epidemije Covid-19.
- Ur. l. RS 49/20 z dne 10.4.2020; 61/20 z dne 30.4. 2020 (2020): Zakon o intervencijskih ukrepilih za zajezitev epidemije Covid-19 in omilitev njenih posledic za državljanje in gospodarstvo – ZIUZEOP.

Viri

FURS (2020): Prejemniki temeljnega dohodka. Poslano po e-pošti na zahtevo avtorjev.

Povšnar, Jure, in dr. (2019): Analiza poslovanja slovenskih gospodarskih družb po dejavnostih v letu 2018. Delovni zvezek 2/2019. Statistična priloga. Ljubljana: UMAR. Dostopno prek: https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/dz/2019/2/DZ_GD_2018.pdf (20. 1. 2021).

Statistični urad Republike Slovenije – SURS (2005–2020): ANP – Aktivno in neaktivno prebivalstvo (mikropodatki). Ljubljana: SURS.

SURS (1992): Statistični letopis, tabela 12-2. Ljubljana: SURS.

SURS (2008; 2018): Delovno aktivno prebivalstvo po dejavnostih (SKD 2008), Slovenija, letno (0775321S). Ljubljana: SURS.

SURS (2015): CVTS – Continuing vocational training survey. Ljubljana: SURS.

SURS (2020): SRDAP – Statistični register delovno aktivnega prebivalstva. Ljubljana: SURS.

Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje – ZRSZ (2020): Novoprizavljeni brezposelni po dejavnosti zadnjega delodajalca. Interventni ukrep delnega povračila nadomestila plače, začasni podatki 30. 9. 2020. Vključeni v intervентni ukrep subvencioniranje skrajšanega polnega delovnega časa, do 20. 12. 2020. Poslano po e-pošti na zahtevo avtorjev.

Podatki o avtorjih

doc. dr. **Jožica Čehovin Zajc**

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija

Tel: +386 1 580 52 04

E-mail: jozica.zajc@fdv.uni-lj.si

asist. dr. **Branko Bembič**

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija

Tel: +386 1 580 52 01

E-mail: branko.bembic@fdv.uni-lj.si

Nina Perger, Blanka Tivadar, Tanja Kamin

ČAS NE TEČE ZA VSE ENAKO: ŽENSKE, KI ŽIVIJO SAME, NJIHOVO DOŽIVLJANJE EPIDEMIJE COVID-19 IN SPOPRIJEMANJE Z NJO

IZVLEČEK

V prispevku obravnavamo zaustavitev javnega življenja v Sloveniji, ki je zaradi zajezitve epidemije covid-19 trajala od marca do maja 2020. Osredotočamo se na specifično družbeno skupino, tj. na ženske, ki so v tem obdobju živele same. V prispevku odgovarjamo na dve raziskovalni vprašanji: kako so pandemijo in z njo povezane zaščitne ukrepe doživljale različne starostne skupine žensk, ki so v času zaustavitev javnega življenja živele same, ter o kakšnih virih in strategijah spoprijema z izredno situacijo vsakdanjega življenja so poročale? Rezultati kažejo, da velja ob načrtovanju in izvajanjу ukrepov posebno pozornost nameniti mladim in mlajšim odraslim, ki so zaradi posebnosti faze življenjskega obdobja izpostavljeni še posebni socialnopsihološki ranljivosti.

KLJUČNE BESEDE: covid-19; ženske, ki živijo same; zaustavitev javnega življenja; doživljanje; viri in strategije spoprijema.

Time Does Not Pass the Same for Everyone: Solo-Living Women, Their Experiences of and Strategies for Coping with the COVID-19 Epidemic

ABSTRACT

In the article, we discuss the COVID-19 epidemic-related lockdown in Slovenia during March and May 2020. We focus on a specific social group: solo-living women. We aim to answer two research questions: how did different age groups

of solo-living women experience the pandemic and the pertaining protective measures, and which resources and coping strategies did they report? A practical implication of our study is the evidence-based recommendation that the planning and implementation of protective measures should pay close attention to youth and young adults since they are exposed to a particular socio-psychological vulnerability, amplified by certain circumstances and social expectations interrelated with their phase in their life trajectory.

KEY WORDS: COVID-19, solo-living women, lockdown, affective experiences, resources and coping strategies

1 Uvod

Pri pandemiji covid-a-19 ne gre le za »biološko« ali zdravstveno krizo, temveč tudi za krizo širšega značaja – psihološko, socialno, kulturno in ekonomsko (Adams 2020; Jiloha 2020). Pojav pandemije in z njo povezani zaščitni ukrepi pomenijo izrazit poseg v samoumevnost vsakdanjega življenja. V času ustavitve javnega življenja v Sloveniji od marca do maja 2020 se je delno ustavilo tudi vsakdanje življenje ljudi, saj so ga ukrepi za preprečitev širjenja okužb med drugim omejili na socialno življenje znotraj enote enega gospodinjstva. Potek vsakdanjega življenja, ki je v normalnih okoliščinah porazdeljen med javni in zasebni prostor ter strukturiran v posamezne časovne enote, se je v okoliščinah zaustavitev javnega življenja izrazito spremenil. Večino vsakdanjih aktivnosti se je opravljalo v istem okolju (okolju enega gospodinjstva) in v interakcijah z istimi osebami (člani gospodinjstva) (Shields in dr. 2020; Yuen 2020).

Študije, ki so preučevale psihosocialni vpliv preteklih epidemij in pandemij ter trenutne pandemije covid-a-19, kažejo ambivalentne rezultate glede vpliva demografskih dejavnikov na psihosocialne učinke epidemij in z njimi povezane zaščitne ukrepe. Večina študij poenoteno ugotavlja, da ženske zaradi epidemij in zaščitnih ukrepov praviloma pogosteje kot moški poročajo o simptomih depresije, tesnobe in/ali stresa ipd. (gl. npr. García-Portilla in dr. 2020; Paulino in dr. 2021; Trzebiński in dr. 2020). Manj enotne so študije glede vpliva starosti na psihološke učinke pandemije (gl. npr. OECD 2020). Nekatere raziskave (gl. npr. Huang in Zhao 2021; García-Portilla in dr. 2020; Ustun 2020; Zhao in dr. 2020) izpostavljajo večjo psihosocialno ranljivost mlajših skupin, druge poudarjajo večjo psihosocialno ranljivost starejših, saj imajo slednji praviloma zmanjšano socialno mrežo, zato pogosteje izražajo občutek pomanjkljive socialne opore (gl. npr. Morrow-Howell in dr. 2020; Zysberg in Zisberg 2020). Nekatere raziskave pa jasne povezanosti med psihološkim učinkom pandemije in starostjo ne zaznavajo (npr. Zysberg in Zisberg 2020). Iz tako nekonsistentnih

podatkov se zdi, da je potrebna bolj poglobljena obravnavava vpliva starosti na to, kako pandemija covid-19 učinkuje na ljudi. Obstojče raziskave o učinkih pandemije covid-19 in drugih pandemij na ljudi najpogosteje temeljijo na kvantitativni metodologiji, osredotočajo pa se praviloma na simptome depresije, tesnobe, stresa in podobno. Zelo redko se raziskovalci ukvarjajo z vprašanjem, kaj točno je v pandemijah in z njimi povezanih zaščitnih ukrepov takega, kar poraja občutke depresije, tesnobe in stresa. Da bi lahko bolj poglobljeno razumeli pojav pandemije na ravni doživljanja, bi po našem mnenju morali natančneje preučiti kompleksnost dejavnikov, povezanih s pandemijo, ki vodijo v različne psihosocialne učinke pandemije.

Študije, ki prepoznavajo kompleksnost dejavnikov in njihovih prepletov, učinke delijo na neposredne oziroma primarne psihosocialne učinke na eni strani in posredne oziroma sekundarne na drugi strani (Ye in dr. 2020; Garfin 2020). Kot prve obravnavajo tiste pojave, ki so neposredno povezani s pandemijo covid-19, denimo okužba bližnjega, izkušnja okužbe in strah pred okužbo; kot druge pa se obravnavajo psihosocialne učinke pandemije covid-19 in zaščitnih ukrepov, kot so posredovani skozi posameznikove (bolj ali manj učinkovite) strategije spoprijemanja oziroma tiste pojave, ki so posledica pandemije in zaščitnih ukrepov, denimo strah pred izgubo zaposlitve ob izpostavljenosti medijskemu poročanju o prihajajoči ekonomski krizi (Garfin 2020: 1).

Doživljanje pandemije je torej kompleksno: ne vključuje le strahu pred virusom in okužbo sebe ali bližnjih, temveč tudi druge s pandemijo povezane pojave. Ljudje se v obdobju pandemije ne soočajo le z virusom (Andrade in dr. 2020), temveč tudi z zaščitnimi ukrepi za zajezitev pandemije (Trzebiński in dr. 2020), strahom oziroma zaskrbljenostjo zaradi morebitnega oteženega dostopa do hrane in pomanjkanja denarja, strahom pred množičnimi dogodki (Baloran 2020), zaskrbljenostjo zaradi potencialne nacionalne ekonomske krize, pa tudi zaradi oteženega druženja oziroma oteženih interakcij z družino in prijatelji (Giles in Oncescu 2020).

Raznolikosti psihosocialnih učinkov pandemije nas spodbujajo, da dodatno preučimo njihovo razmerje z izbranimi demografskimi kategorijami, in to na ozadju življenjskih potekov oziroma faz v življenjskem trajektoriju. Ena izmed raziskav denimo kaže, da starejše osebe v primerjavi z mlajšimi starostnimi skupinami manj skrbi, da bi se okužile, čeprav so bolj izpostavljene težjemu poteku bolezni (Andrade in dr. 2020). Avtorji to pojasnjujejo s posebnostmi obdobja v njihovem življenjskem poteku: starejše osebe so manj okupirane s smrto oziroma so s smrto bolj pomirjene (prav tam: 7). Na drugi strani se večja psihosocialna obremenjenost mlajših oseb v povezavi s pandemijo in z njo povezanih ukrepov obravnavava v kontekstu aktivnejšega življenjskega obdobja,

za katerega so značilne skrbi in pričakovanja glede prihodnosti z ozirom na zaposlitev, (prihodnje oziroma potencialno) družinsko in socialno življenje (gl. tudi Ustun 2020), finančne težave oziroma – na kratko – na bolj nestabilne življenjske razmere (García-Portilla in dr. 2020: 4; tudi Matthewman in Huppertz 2020). Pogoji vsakdanjega življenja so tudi tisti, ki lahko glede na dostopne in dosegljive vire – skupaj z že nabranimi življenjskimi izkušnjami – pomembno oblikujejo vzpostavljanje strategij za spoprijemanje z izredno situacijo v vsakdanjem življenju, ki jo povzroča pandemija. Razpon možnih ali že izoblikovanih strategij pa lahko vpliva tudi na samo izkušnjo pandemije in z njo povezanih zaščitnih ukrepov.

Eno ključnih vprašanj za razumevanje izkušnje ljudi s pandemijo in z zaščitnimi ukrepi je zato zagotovo življenje ljudi pred pandemijo – vključno z njihovim življenjskim slogom in stabilnostjo življenjskih razmer. Eden vse pogostejših (Chandler in dr. 2004; Demey in dr. 2013; Jamieson in Simpson 2013; Klinenberg 2012; Roseneil 2006), a spregledanih načinov življenja je samsko življenje (ang. *solo living*), ki je v situaciji zaustavitve javnega in zamejitve socialnega življenja na člane enega gospodinjstva po našem mnenju potrebno posebne pozornosti. V pandemski situaciji so namreč osebe, ki živijo same, prisiljene v fizično osamitev. Preprečen jim je fizični dostop do socialnih mrež (Giles in Oncescu 2020; gl. tudi OECD 2020), na katere se, kot kažejo druge raziskave, v normalnih okoliščinah zanašajo v večji meri, kot velja za osebe, ki ne živijo same (Roseneil in Budgeon 2004).

V pričujočem članku naslavljamo prav to spregledano skupino ljudi. Osredotočile smo se na ženske, ki so v obdobju zaustavitve javnega življenja živele same. Analiza temelji na podatkih, zbranih s poglobljenimi intervjuji z ženskami ($n = 23$), starimi med 25 in 69 let, v času največje intenzivnosti zaščitnih ukrepov (marec–maj 2020). Glede na nekonsistentne podatke drugih študij o vplivu starosti na doživljjanje zaščitnih ukrepov pred pandemijo smo analizo strukturirale s starostno segmentacijo intervjuvank v tri starostne skupine: intervjuvanke, ki so stare 1) 35 let ali manj, 2) od 36 do 49 let in 3) 50 let ali več. Za ta pristop smo se odločile, da bi prispevale k boljšemu razumevanju različnih položajev starostnih skupin žensk, ki živijo same, njihovih ranljivosti, pa tudi »opremljenosti« z viri in strategijami v obdobju pandemije covid-19, ki izvirajo tudi iz specifičnosti njihovih življenjskih obdobij.

Ključni raziskovalni vprašanji tega prispevka sta: 1) kako pandemijo in z njo povezane ukrepe doživljajo različne starostne skupine žensk, ki živijo same, ter 2) o kakšnih virih in strategijah spoprijemanja z izredno situacijo poročajo? Pri iskanju odgovorov na zastavljeni vprašanji sledimo pozivom z družboslovnega polja k 1) sociologiziranju vednosti o pandemijah – te se namreč odvijajo

na temeljih obstoječih družbenih struktur, ki porajajo razlike v ranljivosti in izpostavljenosti negativnim učinkom (Maticka-Tyndale 2001; Matthewman in Huppertz 2020), ter 2) h kvalitativnim študijam družbenega življenja v kontekstu pandemije, ki nam omogočajo bolj poglobljen vpogled v izkušnje in doživljanja primarnih in sekundarnih pojavov, povezanih s pandemijo (Clotworthy in dr. 2020).

2 Metodologija

2.1 Vzorčenje

Vzorčenje udeleženk raziskave je bilo namensko, pri čemer smo rekrutacijski postopek raziskovalke začele iz svojih socialnih mrež. Z metodo snežne kepe smo iskale ženske, ki so v času zaustavitev javnega življenja živele same – ne glede na njihov siceršnji intimnopartnerski položaj (samske, ovdovete, ločene, razmerje na daljavo) – in ki bi bile pripravljene sodelovati v naši raziskavi. Kljub izrednim razmeram smo bile presenečene nad pozitivnim odzivom in pripravljenostjo številnih za sodelovanje v raziskavi. Iz nabora kontaktov, ki so ustrezali osnovnemu kriteriju za vključitev v vzorec, smo izbrale tiste, ki so si bili po socialnodemografskih dejavnikih (npr. izobrazba, starost, kraj bivanja ipd.) najbolj različni, in sicer zato, da bi bil vzorec žensk, ki so v času zaustavitve javnega življenja živele same, kar se da heterogen z namenom pridobivanja vpogleda v čim bolj raznolike izkušnje udeleženk raziskave. Raziskava je namreč ena izmed redkih kvalitativnih raziskav, zato jo velja s tega vidika obravnavati kot bolj eksplorativnega značaja. Velikost vzorca smo določile glede na načela teoretičnega vzorčenja (Starks in Trinidad 2007) in priporočila, ki sta jih za tematsko analizo razvila Braun in Clarke (2013). Upoštevale smo tudi smernice, ki vplivajo na zasičenost kod in pomenov (Hennink, Kaiser in Marconi 2017), ter uporabile kriterij informacijske moči, ki pravi, da več relevantnih informacij, kot jih ima vzorec za izbrano študijo, manjše število udeleženk v raziskavi potrebujemo (Malterud in dr. 2016). Intervjuji, ki smo jih opravile, so postregli z bogatimi podatki, tipi pričakovanih kod so se ujemali z eksplizitnimi temami, ki so jih odpirale intervjuvanke, pa tudi s teoretskimi koncepti (konceptualnimi temami). V prizadevanju za bogato saturacijo pomenov, s katero bi lahko razvile poglobljeno razumevanje doživljanja ukrepov med različno starimi ženskami, ki živijo same, je vzorec s 23 udeleženkami zadostoval.

2.2 Zbiranje podatkov

Podatke smo zbirale s poglobaljenimi, delno strukturiranimi osebnimi intervjuji, ki so zaradi t. i. socialnega distanciranja¹ potekali prek spletnih platform. Vse udeleženke so bile pred začetkom intervjujev pisno obveščene o namenu in poteku raziskave; vse so podpisale informirano soglasje za sodelovanje v raziskavi. V intervjujih smo jih prosile, naj delijo svoje mnenje in izkušnje glede izbranih tematskih področij, povezanih s covidom-19, in sicer: razmišljanje, doživljanje, izvajanje zaščitnih ukrepov; zdravstveno stanje in skrb za zdravje; iskanje in osmišljanje informacij; vsakdanje prakse, povezane z nakupovanjem, kuhanjem in gospodinjenjem v času zaščitnih ukrepov (socialnega distanciranja); delo in zaposlitveni status; finančno stanje; prosti čas; stališča do institucij; refleksije, introspekcije in projekcije o družbi in osebnih zadevah.

Vsi intervjuji, ki so v povprečju trajali dve uri, so bili posneti, nato pa dobesedno prepisani. Pet raziskovalk (tri od teh smo avtorice tega prispevka) je izpeljalo intervjuje, in sicer med 3. in 15. aprilom, kar je sovpadalo s tretjim in četrtem tednom zaustavitve javnega življenja v Sloveniji. Osebne lastnosti intervjuvank smo anonimizirale in v vseh fazah raziskovalnega procesa upoštevale Etični kodeks za raziskovalce Univerze v Ljubljani (2014).

2.3 Udeleženke raziskave

Povprečna starost intervjuvank je bila 45,5 leta (mediana je bila 44 let), pri čemer je imela najmlajša intervjuvanka 25, najstarejša pa 69 let. Večina (17) jih je živel v Ljubljani, druge pa so živele v manjših mestih in vaseh po Sloveniji. Večina (18) je imela višjo izobrazbo. Tri so bile upokojene, tri samozaposlene, ena v času pandemije brezposelna, ena je bila študentka z državno štipendijo, druge so bile zaposlene za določen ali nedoločen čas. Ena je bila zaposlena, a na čakanju. Štiri so zaslužile med 600 in 1000 EUR na mesec, druge (19) pa od 1000 do 3000 EUR neto na mesec. Tri so bile v intimnopartnerskih razmerjih (dve sta imeli zvezo na daljavo, ena partnerja, ki je živel v drugem mestu), preostale so bile trenutno brez partnerjev, nekatere med njimi že dalj časa (dve sta bili vdovi, pet ločenih, trinajst jih ni bilo nikoli poročenih). Štiri so imele odrasle otroke. Dve sta živel v hiši z vrtom, preostale v stanovanju balkonom ali brez njega. Dve sta živel v majhni sobi ali garsonjeri v študentskem domu. Šest jih je imelo hišne ljubljence (mačka in/ali psa). Intervjuvanke so imele različna prevozna sredstva: avto in kolesa (14), samo

1. Zavedamo se sociološke in socialnopsihološke problematičnosti izraza »socialno distanciranje« v kontekstu epidemije, kljub temu pa ga z zadržkom uporabljamo, saj se ta izraz prevladujoče uporablja v javni in uradni komunikaciji relevantnih akterjev in kot tak tudi zaznamuje realnost, ki jo živimo.

kolesa (4), pet jih je bilo odvisnih od javnega prevoza. Udeleženke raziskave so se med sabo v vrsti dejavnikov, ki vplivajo na vsakdanje življenje, razlikovale, so pa bile vse precej dobro izobražene, dokaj večše uporabe informacijske tehnologije in v glavnem iz urbanega okolja. Treba je izpostaviti tudi, da v našem vzorcu ni bilo oseb, ki bi imele kakšne resnejše zdravstvene ali gibalne težave. Posebnost našega vzorca je torej dokaj velika homogenost v doseženi stopnji izobrazbe, tipu kraja bivanja in v razmeroma dobrem subjektivno ocenjenem zdravstvenem stanju udeleženk raziskave, kar je smiselno upoštevati pri interpretaciji rezultatov.

2.4 Analiza podatkov

Podatke smo analizirale s programom MaxQDA2020 (VERBI Software 2019). Analitični proces smo začele po izhodiščih utemeljitevne teorije (Strauss in Corbin 1998) z namenom luščenja kod neposredno iz podatkov. V prvem koraku analize smo se seznanile z vsemi prepisanimi podatki, pri čemer smo si ob prebiranju beležile prve vtise in opažanja. Nato smo iskale vzorce v podatkih z namenom njihovega razumevanja in oblikovanja predpostavk o pojavi zaustavitve javnega življenja. V skladu s smernicami, ki sta jih razvila Braun in Clarke (2006), smo identificirale in opisale ključne teme v podatkih. Vsaki identificirani temi, ki so jo odprle intervjuvanke, smo pripisale kodo (t. i. in-vivo kodiranje). Vsako od kod smo opredelile in med kodami vzpostavile jasne razlike, ki smo jih uvrstile v kodirno knjigo.

V prvem, odprtakodnem koraku analize smo kode pripisale manjšim pomenskim enotam (skupini besed, stavkov, izjav, ki so imele skupni pomen). V tem procesu smo kodirno shemo večkrat dopolnile. Nato smo med kodami iskale vzorce povezanosti in jih skupinile v pomenske nadkategorije (t. i. osno kodiranje). Kodirni proces in rezultate smo izpeljale v večkratni interakciji z namenom zagotavljanja zanesljivosti ugotovitev.

3 Rezultati raziskave

V analizi se osredotočamo na dve dimenzijsi raziskovalnih podatkov, in sicer na doživljanje pandemije in z njo povezanih zaščitnih ukrepov (tj. na primarni in sekundarni ravni) ter na strategije spoprijema z izredno situacijo zaustavitve javnega življenja.

3.1 Doživljanje

Skladno z zapisanim v uvodu razlikujemo med primarnimi dejavniki doživljaja, pri katerih gre za doživljanja intervjuvank, ki so neposredno povezana s pojavom pandemije oziroma z obstojem prenosljive virusne bolezni covid-19 in

z nepredvidljivo nalezljivostjo virusa, pa tudi doživljanja zaščitnih ukrepov. Med sekundarne dejavnike doživljanja pandemije pa umeščamo tista doživljanja, ki izhajajo iz zaščitnih ukrepov (tj. ne gre za odnos intervjuvank do ukrepov kot takih, temveč do pojavov, ki iz ukrepov izhajajo). V grobem lahko doživljanje ukrepov delimo na 1) negativno in 2) nevtralno ali pozitivno afektivno doživljanje, pri čemer afektivni odzivi niso statični; v nekem trenutku so lahko negativni, v drugem pozitivni. Med negativna doživljanja umeščamo tista, ki so jih intervjuvanke izpostavljale kot težavna, osebno obremenjujoča in ki so jih opisovale z besedami, kot so obup, panika, groza, utrujenost in podobno. V drugi skupini doživljanj pa so tista, ki so jih intervjuvanke izpostavljale kot zanje vsaj nevtralne ali pa celo pozitivne izkušnje in ki so jih označile z besedami, kot so veselje, super počutje, olajšanje, pomirjanje, stabilnost in podobno.

3.1.1 Negativno doživljanje

Primarni dejavniki

Glede primarnih dejavnikov ugotavljamo, da je izkušnja pandemije in z njo povezanih zaščitnih ukrepov za večino intervjuvank negativna. Na podlagi podatkov delimo primarne dejavnike na a) strah pred okužbo sebe in pred okužbo bližnjih ter strah pred prenosom v skupnosti; b) (obremenjeno) doživljanje zaščitnih ukrepov. Negativno doživljanje, ki izhaja iz primarnih dejavnikov, so najbolj intenzivno izkusile osebe v starosti od 35 do 49 let (srednja starostna skupina). To je skupina, ki je najbolj zaskrbljena tako zaradi potencialne okužbe sebe kot tudi zaradi potencialne okužbe bližnjih. O zaskrbljenosti zaradi možne okužbe sebe priča prioved Lane (46 let):

Ja, veš, nekomu je lahko nič, en pa lahko gre – moja prijateljica, njen sestrična je zdaj v umetni komi zaradi korone, jaz nobenega drugega ne poznam, ampak – njen mož, ki jo je okužil, pa nič ni, ima pa nek prehlad. Ona pa je stara 50 let, a veš, to je že blizu mojih let, te informacije niso fajn.

O zaskrbljenosti zaradi možne okužbe bližnjih drugih, npr. staršev, priča prioved Babushke (42 let):

Absolutno spoštujem [zaščitne ukrepe], ker moja mama je že v letih in je tudi kronični bolnik in sodi med bolj ogrožene in mi smo, cela družina – tudi moja sestra in njeni hčeri –, smo se samoizolirali od mame, že pred uradno razglasitvijo epidemije.

Najmanj strahu pred možnostjo okužbe sebe smo zaznale med ženskami, starimi 35 let ali manj, pa tudi pri ženskah, ki so stare 50 let ali več. Najmlajša starostna skupina sicer omenja zaskrbljenost zaradi možne okužbe bližnjih drugih, vendar redkeje, kot to velja za prej izpostavljeno srednjo starostno skupino

(36 do 49 let). Obremenjeno doživljanje zaščitnih ukrepov kot takih so v največji meri izpostavljale intervjuvanke v najmlajši skupini, o čemer priča pripoved Flore (32 let):

Šla sem samo mimo človeka, pa se mi je zdelo – fuck, preblizu sem šla. In to je zdaj že avtomatizem. Neke te – neke misli, ki same pridejo, ojoj, o ne, o shit, a je bilo to prav. Ta, še več stvari je, ki jih lahko narediš narobe. Mislim, to je soočanje s tem.

Zaščitnih ukrepov samih po sebi pa niso vse intervjuvanke zaznavale obremenilno. Srednja starostna skupina (od 36 do 49 let) je v zaščitnih ukrepih mestoma videla celo »pozitivno izkušnjo«, in sicer z vidika zaščite pred virusom (gl. spodaj), kar – upoštevajoč, da je doživljanje te starostne skupine v primerjavi z drugimi bolj negativno, predvsem pa zaradi kompleksne narave njihovega strahu pred okužbo – pravzaprav ne preseneča. Drži pa tudi, da je njihovo doživljanje zaščitnih ukrepov na sekundarni ravni kompleksnejše, saj so poleg osnovnih elementov strahu pred okužbo (sebe in drugih) obremenjene še z zaskrbljenostjo zaradi stisk ljudi, ki bi lahko vodile v večje izgrede, kaos oziroma porast kriminala.

Sekundarni dejavniki

Sekundarni dejavniki negativnega doživljanja so v primerjavi s primarnimi nekoliko bolj heterogenega značaja. Sestavljeni so iz različnih pojavov, v grobem pa lahko izpostavimo dva elementa, ki porajata negativno doživljanje pandemije in ki sta skupna vsem starostnim skupinam: a) negotova prihodnost in b) občutek pomanjkanja nadzora nad situacijo oziroma vsakdanjem življenjem. Zaskrbljenost zaradi negotove prihodnosti povzročajo različni dejavniki, tako ali drugače povezani s situacijo razglašene epidemije – od zaskrbljenosti zaradi finančne situacije in zaskrbljenosti zaradi političnega vidika do splošne percepcije »črne prihodnosti«, o čemer priča pripoved Sobe (43 let):

Ja, mislim, da v prvih tednih je bila neka žalost in huda zaskrbljenost, pa kaj vem. Da je bila misel na prihodnost ... bolj črna, zdaj pa se mi zdi, da se na zalogo sekirat nima smisla. Tudi ne razmišljam dlje kot za kakšen teden, dva naprej.

Drugi skupni element – občutek pomanjkanja nadzora v vsakdanjem življenju – je izraziteje prisoten pri najmlajši starostni skupini (35 let ali manj), ki poroča o občutkih brezizhodnosti, ujetosti oziroma utesnjenosti:

[K]omaj čakam, da mine, pač ta nek občutek utesnjenosti, občutek, da ne moreš iti nikamor. Pa če bi lahko, vprašanje, če bi šel, ampak občutek, da ne moreš, te pač ful tako ... ne vem (Marina, 35 let).

Če za primarne dejavnike negativnega doživljanja ugotavljamo, da so bolj heterogenega značaja, ko gre za starostno skupino od 36 do 49 let, za sekundarne dejavnike ugotavljamo, da so najbolj kompleksni in raznoliki v najmlajši starostni skupini. Prej omenjenima elementoma negotove prihodnosti in občutka pomanjkanja nadzora se v tej starostni skupini pridružuje tudi c) manko druženja v njegovih raznolikih oblikah (od dotika do pogovora), kar je razvidno denimo iz pripovedi Han (35 let):

Oziroma sem imela tako silno željo, veš, ko imaš tako silno željo, da te kdo objame in umiri. Pač in pol se spomniš, saj sem sama, saj tega ne bo. Grem raje spat, da ne bo kako sranje. Da ne greš čisto v samodestruktivne forme.

Poleg tega se intervjuvanke v starosti 35 let ali manj spoprijemajo še z č) destabilizacijo dnevnih rutin oziroma s težavami pri opravljanju vsakdanjih opravil, kot so tuširanje, umivanje las, dnevni sprehodi in izhodi na balkon. O takšni izkušnji denimo poroča Flora (32 let):

Tudi imela sem težavo, saj ni tako, ampak sem se stuširala enkrat na dva dni ali pa enkrat na tri dni. Pač, ta neka depresivna vedenja. Saj nisem depresivno, kako se reče, razpoložena ... nimam, ne bi rekla, da imam težave, zelo resne s tem. Ampak čutim pa to tesnobo, čutim, kako me vleče k tlom, kako je težko.

V manjši meri je podobna izkušnja značilna tudi za intervjuvanke, stare 50 let ali več. Te mestoma poročajo o podobni destabilizaciji oziroma o tem, da opravljanje vsakdanjih opravil, ki jih sicer uspevajo redno izvajati (v nasprotju z najmlajšo starostno skupino), od njih terja več energije: »Da se greš en normalen lajf – jaz si vsak dan umijem glavo, se naličim, oblečem – rabiš kar dosti energije« (Polona, 60 let).

Na drugi strani sta tako najmlajša kot tudi srednja starostna skupina dodatno obremenjeni še d) s pritiskom k hiperproduktivnosti, razvijanju in krepitevi novih veščin, hobijev in podobno, slednje tudi v kombinaciji z njihovo siceršnjo produktivnostjo, ki je v danih razmerah nižja kot običajno: »[J]az hitro zapadem v to, že od prej poznam to, da zapadem v neproduktivnost oziroma – to bom jutri, bom pojutrišnjem« (Nixi, 36 let). O pritisku k hiperproduktivnosti poroča denimo Marina (35 let):

Ne vem, ne vem, meni dnevi ... poskušam, res sem rekla – okej, vsak dan boš pač pojedla zajtrk, skuhalo kosilo, šla boš na tisti sprehod, delala boš, neka rutina mora biti. In kak dan je produktiven, kak dan pa, tudi če ga ne bi bilo, ampak ja – ful je pritisk, da mi moramo zdaj biti nahajpani, ker smo doma in pač ... nisem okej, ni okej, ni mi okej to.

3.1.2 Nevralno ali pozitivno doživljanje

Nevralno ali pozitivno doživljanje so intervjuvanke redko izpostavile, in še to bolj v povezavi z obdobjem, ko se je napovedovalo mehčanje strogih zaščitnih ukrepov oziroma ponovni zagon javnega življenja.

Primarni dejavniki

Primarni dejavniki so redko prispevali k nevralnemu ali pozitivnemu doživljaju pandemije covid-19 in z njo povezanih zaščitnih ukrepov. Izpostavljele so jih le intervjuvanke srednje starostne skupine (od 36 do 49 let), pri katerih je bila zaradi strahu pred morebitno okužbo a) uveljavitev zaščitnih ukrepov doživeta kot dobrodošel in pozitiven korak.

Meni je bilo olajšanje. Ker jaz sem malo tak control freak in zato sem bila tudi že prej tri dni na dopustu, in ko je bila ta karantena, sem si mislila, joj, hvala bogu, da so to zdaj naredili (Maja, 49 let).

Sekundarni dejavniki

O nevralnem ali pozitivnem doživljanju – predvsem sekundarnih dejavnikov pandemije in z njo povezanih zaščitnih ukrepov – so pogosteje poročale intervjuvanke iz srednje starostne skupine (36 do 49 let), ki so v povezavi s tem izpostavljale predvsem a) čas zase in b) postopno prilagajanje na spremenjene razmere vsakdanjega življenja ter s tem tudi spremembo v doživljanju situacije (iz negativnega v nevralno ali pozitivno). O prvem denimo poroča Lana (46 let):

Nočem nikakor reči, da aleluja za korono, ampak strašno rada imam dneve, ki so mi na razpolago, da lahko poglobim branje, razmisleke, se mi zdi, da je tega vedno manj, in to je tisto, kar je meni dobrodošlo /.../ Imam čas za svoje stvari, to je tisti plus.

Nekatere intervjuvanke – še posebej v starosti nad 35 let – so izpostavile tudi, da spremenjene razmere c) zanje ne predstavljajo večje spremembe v primerjavi z vsakdanjem življenjem pred pandemijo covid-19. O tem denimo pripoveduje Sonja (49 let):

Moj način življenja se, kot sem vam rekla, ni kdo ve kako spremenil. Ali sem v službi ali pa doma delam in sem takrat osem ur za računalnikom in dan kar gre mimo.

Podobno so razmišljale tudi intervjuvanke v najstarejši skupini (50 let ali več), ki so poročale le o nevralnem doživljanju situacije, povezane s pandemijo covid-19, to pa povezovalo s č) preteklimi težjimi življenjskimi izkušnjami, s katerimi je situacija pandemije covid-19 pravzaprav neprimerljiva. O tem pripoveduje Žuža (68 let):

Nič posebnega, ja. Meni je tako hud udarec povzročila ta smrt in moževo umiranje pol leta, da mi ni nič tako hudo, res ne. Sem še vedno pod tem in to bom tudi težko prebolela, če bom sploh kdaj, in to ni nič proti temu.

Podobnost med življenjem pred epidemijo in med njo je kot sekundarni dejavnik nevtralnega ali pozitivnega doživljanja pri najmlajših intervjuvanjih (35 let ali manj) praktično popolnoma odsoten – za razliko od starejših starostnih skupin. V tej starostni skupini je namreč izpostavljen – pa še to redko – le v smislu poprejnjega »hikicomori značaja« intervjuvanke: »Ne, ker sem hikicomori tako in tako in sem itak skoz doma, tko da v resnici to ni zame neka velika sprememb« (Han, 35 let); pa tudi v smislu razbremenitev (samoumevnosti) pričakovanj, povezanih z intimnopartnerskim razmerjem, o čemer prioveduje Zvezda, ki je v intimnopartnerskem razmerju na daljavo, s partnerjem v tujini, ki ga ob zaprtju meja ni mogla obiskati:

[V]časih sem se počutila, kot da res moram iti [v tujino], ker je bila to naša edina priložnost, da se vidimo. In če je on prejšnji teden bil tukaj in bi jaz zdaj nekako morala iti tja kot nekaj moralnega /.../. In zdaj je super. Zdaj je celo bolje kot prej. V redu je.

3.2 Strategije

Strategije, ki so jih intervjuvanke izpostavljale za spoprijemanje z izredno situacijo, lahko razdelimo na razlagalne in delovanske. Med prve sodijo interpretacije razmer, med druge pa vedenja oziroma načini delovanja. Razlika med interpretacijo lastnega položaja in delovanjem v zvezi z njim je včasih zbrisana, saj refleksija lahko vsebuje akcijski potencial (podobno kot stališča, ki imajo poleg kognitivne in emotivne komponente tudi konativno), a z analitičnega vidika se nam zdi pomembno razlikovati med implicitnim in dejanskim delovanjem.²

3.2.1 Razlagalne strategije

Miselne spodbude in racionalizacije

Teza o univerzalnosti in začasnosti človekovega trpljenja, koristi določenih osebnostnih lastnosti, postavljanje lastne življenjske situacije v perspektivo oz. primerjanje z drugimi, ki jim gre slabše, in sprijažnjenje s kriznimi razmerami so oblike miselnih spodbud, s katerimi so si intervjuvanke blažile negativno doži-

2. Primer je lahko razlika med posredovano izkušnjo ustvarjalnosti in ustvarjalnostjo samo. Pri prvi gre za veselje oz. užitek v opazovanju ustvarjalnosti drugih, ki ga opazovalki prinese predvsem spoznanje, da ljudje najdejo navdih za ustvarjanje tudi v izrednih družbenih razmerah, pri drugi pa za užitek, ki ga najde v lastnem ustvarjanju.

vljanje izrednih razmer. Prve tri niso bile starostno specifične, zadnja pa je bila bolj značilna za najmlajšo in srednjo starostno skupino.

Spoznanje o univerzalnosti in hkratni začasnosti, minljivosti človekovega trpljenja je bilo mogoče zaznati v Marinini izjavi (35 let):

.../ da nobenemu zdaj ni okej in da je okej to, da nismo okej. Samo to.

In da bo to pač mimo. In da bomo potem spet skupaj, enkrat, tako, optimizem, evo, optimizem, jaz imam veliko optimizma v sebi.

Pomen optimističnega pogleda na svet, ki ga omenja Marina, za uspešno spopadanje s krizno situacijo je dobro razviden tudi iz naslednje misli:

To me ni potrlo, ampak je samo reklo, okej, ne pašeš v skupino družbeno pričakovanih vlog, recimo, ampak to še ne pomeni, da a) nimaš pravice živeti, b) nimaš pravice biti srečna, c) se ne moreš samorealizirati ... Vedno me je pogled na situacijo z drugačnimi očmi zanimal do te mere, da sem rada videla v minusu plus, pač, napol poln kozarec rajši vidim kot napol praznega, vedno, ne samo zdaj (Ronja, 44 let).

Optimizem lahko uvrstimo tudi v skupino osebnostnih lastnosti, ki so intervjuvankam pomagale premagovati krizne razmere – druga lastnost je denimo sposobnost prosišti za pomoč:

Jaz, recimo, imam še srečo, da nimam težav z interakcijo, jaz rečem ,prosim, a mi lahko pomagate', nimam problema. .../ Tako da sem ful vesela, da kljub temu da smo v socialno distanciranih časih, da moja socialnost še vedno pomaga, vztraja in pomaga v teh situacijah, da si pač naredim malo manj stresne (Flora, 32 let).

Nekatere intervjuvanke so spregovorile o zmožnosti uzreti svoj položaj z vidika širših (lokalnih in/ali globalnih) družbenih razmer, kar dobro ponazarja naslednja izjava:

Je hudo, a v bistvu ni hudo, ker smo del ene elite ... mi se preseravamo in si umivamo roke, jaz imam kožo že čisto znucano, v Grčiji ima pa cel kamp beguncev eno pipico in nobene zdravniške oskrbe. To so stvari, o katerih upam, da bomo lahko še kdaj skupaj razmišljali. To je velika nevarnost, samo mi, mi, jaz, jaz (Polona, 60 let).

Intervjuvanke iz najmlajše in srednje starostne skupine so kot strategijo upravljanja s krizo pogosteje kot pripadnice starejše skupine omenjale tudi pomen sprijaznjenja, kamor lahko uvrstimo sprejemanje razmer, zmožnost občutenja individualnih potreb ter dopuščanje negativnih čustev in prizanesljivost do sebe ali kot pravi Marina (35 let): »Optimizem in nekako prepoznavanje lastnih potreb in da sebi dovoliš, da nisi okej in si rečeš: Lej, zdaj pač je tako in bo boljše.

Tako, v tem stilu.« Soba (43 let) pa je poudarila pomen dopuščanja brezdelja: »Po drugi pa se mi zdi, da kot ustvarjalec zmeraj rabiš malo ... malo početi nič, da se lahko kaj rodi. Tako da si ne očitam tega ful preveč.« Kot obliko spriznjenja s situacijo lahko razumemo tudi odlog prejšnje prostočasne aktivnosti iz stvarnega sveta, npr. gledanje filmov, obiskovanje tečajev, čeprav bi z njo lahko nadaljevali v virtualnem, da bi se imeli česa veseliti, ko se javno življenje spet začne: »/R/ecimo, lahko bi zdaj pogledala kakšne klasike iz šestdesetih, petdesetih, ampak ne – bom jaz to počakala, da bo spet v Kinoteki« (Virginia, 31 let).

Pretekle življenjske izkušnje in razmisleki

Intervjuvanke so navajale, da svojo moč za spopadanje z izredno situacijo črpajo iz preteklih življenjskih (pre)izkušenj oziroma premislekov (značilno predvsem za intervjuvanke, mlajše od 50 let) in navad (značilno za starejše intervjuvanke). Ključ za uspešno spoprijemanje z izjemno situacijo niso izkušnje same po sebi, temveč pretekle poglobljen (tudi filozofsko-religijski) razmislek o življenju, pridobljeno znanje o človekovi duševnosti in družbenih procesih, ki jo oblikujejo, aktivno prizadevanje za spremembe in vsaj še dosedanja ozaveščena skrb za psihološko trdnost. Pomen takšnih razmislekov ilustrira Lanina (46 let) misel:

[D]a sem /.../ dosti let pač posvetila tudi neke vrste meditaciji /.../ se mi zdi zelo dobrodošlo zdaj, ali pa nekim filozofskim, religijskim refleksijam v smislu tega – kdo smo, kam gremo – in potem /.../ lahko sprejemaš, obdobja, ki niso radostna, tako kot je zdaj to – ko imaš omejeno svobodo.

Čeprav samsko življenje marsikdaj ni izbirja, je videti, da samost, če je breme, preneha bremeniti, ko jo sprejmemo oz. se naučimo biti same:

Pravzaprav ne, niti ne, tudi tako, ko se pogovarjamо s prijateljicami, ki jih je tudi veliko samih oziroma te moje prijateljice so zdaj že vdove in, tko da, ja, da mi to sploh ni problem, /.../ pač so rekli, da ne smeš ven in ne greš ven. Enostavno (Alja, 66 let).

Emocionalna »okužba«

Nekatere intervjuvanke so svojo moč črpale iz opazovanja, kako se z izrednimi razmerami spopadajo drugi ljudje. Pozitivna ali negativna čustva drugih namreč lahko uporabimo za informacijo o tem, kaj se dogaja okrog nas, hkrati pa jih lahko prevzamemo (samodejno, podzavestno, posnemamo), kar je skladno s konceptom emocionalne okužbe (Hatfield, Cacioppo in Rapson 1993). Recimo, razmeroma sproščen odnos sodelavcev do pandemije lahko vlije nekaj optimizma:

Me je pa tudi to pomiril, ko sem šla po 14 dneh potem prvič na radio delat in me je pomirilo, ko sem videla, kako sodelavci pač hendlajo s tem, in vidim, da so bili vsi totalno nakulirani, jaz pač nisem bila v stiku z drugimi ljudmi, razen da sem se slišala z bližnjimi po telefonu, ko sem pa videla, kako to na radiu ljudje ... da so malo bolj sproščeni, sem si rekla, okej, vse bo v redu (Lena, 39 let).

Posredovana izkušnja ustvarjalnosti

Ena od mlajših intervjuvank je svoje počutje skušala izboljšati z iskanjem navdiha v ustvarjalnosti drugih. Prizadevanje drugih, da bi si »mičkeno polepšali tudi najbolj gadno situacijo«, ji je lajšalo doživljanje izrednih razmer:

Ja, lahko povem, kaj mi dela dneve – kaj je tisto, kar mi polepša dneve, iz kje se napajam – to je predvsem neka individualna ustvarjalnost, ki se jo ljudje zdaj na domu gremo. To je zdaj tisti družinski zborček, ki poje ‚One more day‘, to so neki fantje, ki se imenujemo Stay Hommas, ki so na strehi Barcelone, neke komade delajo, sem tudi živila tam /.../ in me to zelo navdihuje in se mi zdijo lepi momenti. /.../ To me pa z nekim navda, z neko novo močjo. Lej, vsak po svoje, bravo, super, da migamo, da brcamo, da živimo naprej (Flora, 32 let).

3.2.2 Delovanjske strategije

Siceršnji hobiji

Ustavitev javnega življenja je večini intervjuvank prinesla več časa, ki pa so ga vsaj prve tedne preživele v poslušanju poročil in na internetu, ne pa, kot bi si že elele, v ukvarjanju s siceršnjimi hobiji. Čeprav so intervjuvanke pripovedovalle o pomanjkanju koncentracije za uživanje v siceršnjih prostochasnih dejavnostih, so v poslušanju glasbe, branju in filmih videle tudi način odmika od realnosti, prezete z virusom:

Ugotovila sem, da rabim vsak dan nekaj časa, da pozabim na tukaj in sedaj. Da si privoščim ali branje ali gledanje albumov, nekaj, kar me odnese, kar poruši vse časovne dimenzije (Davis, 50 let).

Tehnike sproščanja

Načine sproščanja, ki so intervjuvankam lajšale spoprijemanje z izrednimi razmerami, lahko razvrstimo v štiri skupine. V prvi so meditacija, dihalne tehnike sproščanja, pobaranke za odrasle in podobno:

/.../ mi tudi ta meditacija malo pomaga, da lažje mogoče objektivno kakšne stvari pogledam, z neko distanco. Včasih se mi zdi, ko mi je težko, se mal usedem, pa mi pomaga (Manja, 54 let).

V drugi skupini je ukvarjanje s hišnimi ljubljenčki, čeprav veliko pomeni že samo življenje s psom ali mačko:

Tudi v tej krizi oziroma če živiš sam, je zelo, zelo velik plus, če imaš še eno žival. Dejansko je res kot en otrok – ona čuti, vidi, sliši, uboga in mi je izreden sopotnik. Tudi zaradi nje je ta kriza, karkoli pač že je, dosti lažja, kot bi bila, če bi bila prav sama (Era, 58 let).

V tretjo skupino lahko uvrstimo telesno aktivnost v naravi – praviloma so bili to sprehodi –, ki je bila intervjuvankam nadvse pomembna, pa tudi fizično delo, kot sta obdelovanje vrta in pospravljanje:

Drugi teden, ko je bilo že toplo, sem bila na vrtu in sem vrt uštimala v nulo. Sem si ga posnela, ker ga takšnega, mislim, da nikoli več ne bom imela (Era, 58 let).

V četrti skupini je potrošnja specifičnih izdelkov ali prakse, ki tako ali drugače prispevajo k (bolj) sproščenemu vzdušju, od nakupovanja dišečih svečk prek kopeli do tolažbe s sladkarijami in alkoholom:

/.../ ko so pa kaki taki ekstremni trenutki ali pa ti pade vzdušje, pa se potem malo s sladkarijami, vsaj jaz si s tem – da imaš kaka specialna poročila, kjer ti povejo, da bo karantena eno leto v Ljubljani, to pač moraš odpreti čokolado, pa še kaj drugega, to je normalno. Pri potresu sem si vino odprla zjutraj (Lana, 46 let).

Raba informacijske pismenosti ter selektivno spremljanje medijev in družabnih omrežij

Čeprav so bile sredi zaustavitve javnega življenja informacijske veščine intervjuvank pogoj za ohranjanje socialnih stikov, delo od doma in nenazadnjne za sodelovanje v naši raziskavi, jih je eksplisitno omenilo le malo. Razlog za to bi lahko bil v samoumevnosti te veščine za naše intervjuvanke. Maja (49 let), ki je morala, da je lahko od doma vzpostavila povezavo z delovnim okoljem, premagati nekaj tehničnih ovir, se je svojih sposobnosti zavedala:

Kaj mi pomaga? Po moje to, da sem računalniško zelo pismena, da sem hitro preklopila na vse te aplikacije, da študenti lahko čisto normalno delujejo. Če še na to tablico prešaltam, kar bom, bo pa nasproloh zmaga. S tem sem drugače zelo odlašala, tako da bom zdaj po moje ful profitirala.

Večina intervjuvank (ne glede na starost) je prve tedne zavzeto spremljala informacije o epidemiji. Nič nenavadnega ni bilo poslušanje prav vseh poročil ter vzporedno prebiranje o virusu in okužbah na internetu. Na podlagi njihovih priповedi lahko intenzivnejšo rabo medijev razumemo kot poskus nadzora nego-

tovе situacije – več kot bomo vedeli o tej novi nevarnosti, bolje jo bomo razumeli in se zato učinkoviteje zaščitili pred njo. Sčasoma pa je marsikatera opazila, da jo splošna in nenehna izpostavljenost novicam o smrtnih žrtvah ter podobam skafandrov in respiratorjev potiska v še večjo tesnobo. Zato so rabo medijev namerno omejile. O spremembri v količini informiranja poročajo vse starostne skupine, malenkost pogosteje pa tista starostna skupina, ki se kaže kot najbolj obremenjena s sekundarnimi dejavniki pandemije covid-a-19, torej najmlajša:

Ja, na začetku – kot sem rekla – ta prvi teden ali prva dva tedna mogoče – sem res bila, ne vem, v neki kvazi paranoji, ne bi rekla, da sem bila res. Ampak ja, sem veliko sledila, pa brala, zdaj pa ne (Zvezda, 27 let).

Posebej velja tu izpostaviti tudi eno od razlagalnih strategij, ki je nekaterim intervjuvankam omogočila, da se izognejo socialnemu pritisku k ustvarjalnosti in produktivnosti. Gre za zmožnost relativiziranja skrbno kurirane podobe drugih na spletnih socialnih omrežjih, ki so jih spremljale:

Kar pa mislim, da je neka lastnost, je to, da preprosto, se mi zdi, da moraš biti prijazen do sebe in ne dovoliti, da ti razno razni peki z drožmi in ljudje, ki na Instagramu objavljojo, kako kreativno in produktivno preživljajo ta čas, da pač moraš biti toliko realen, da razumeš, da je to samo en dan ali pa samo ena ura v dnevnu /.../ (Marina, 35 let).

Strukturiranje dneva

Po začetnem obdobju zmede, o katerem je poročala večina intervjuvank, se je pri večini pojavila tudi želja po redu oz. po strukturi v dnevu, ki so jo ustvarjale na različne načine.

/.../ da se teh ritualov, ki so bili že prej, bolj zavedam /.../ da se zjutraj zbudiš, imaš zajtrk, telovadiš, imaš kavo, lovim eno uro, da sem na soncu, da imam te mikro situacije, ki so bile prej tudi, ampak zdaj so bolj usmerjene v to, da je struktura (Han, 35 let).

Grajenje strukture je bilo nekoliko pogosteje izpostavljeno pri najmlajši starostni skupini, kar glede na prej omenjeno poročanje o težavah pri vzdrževanju rutin pravzaprav ne preseneča. Drži pa, da je grajenje strukture kot delovanjsko strategijo spoprijemanja z izrednimi razmerami zaznati v vseh starostnih skupinah, obseg pa različna delovanja:

- zavestno vzdrževan in bolj ali manj ustaljen urnik dejavnosti:
/.../ da se zjutraj zbudiš, imaš zajtrk, telovadiš, imaš kavo, lovim eno uro, da sem na soncu, da imam te mikro situacije, ki so bile prej tudi, ampak zdaj so bolj usmerjene v to, da je struktura (Han, 35 let);

- ohranjanje delovne kondicije oz. intelektualne vitalnosti kljub trenutnemu pomanjkanju dela:
/.../ mi smo se odločili, da bomo ustvarjali en določen projekt, da si pošiljam videote, da se dobimo na video callih, ohranjamо mentalno aktivnost, da razmišljamo o prihodnosti /.../ berem o tem in s tem ohranjam neko tako psihično aktivnost, ohranjam, ja, intelektualno. Jaz gledam, da ohranjam pač neko to intelektualno vitalnost in da se mi zdi, da zaradi tega mi bo lažje vse skupaj to prebrodit (Lena, 39 let);
- opustitev pižam, ličenje:
Da se greš en normalen lajf – jaz si vsak dan umijem glavo, se naličim, oblečem – rabiš kar dosti energije (Polona, 60 let);
- estetizacijo bivanja:
Ful se afnam. Pa pogrnam si prtiček, rože, naštiram si fino ... znam uživati (Polona, 60 let);
- kuhanje in večjo pozornost do prehranjevanja:
In tako lepo zgleda na krožniku: siv ješprenj, rdeča paprika in korenček in zelen brstični ohrov. Mnjam, ful dobro (Ronja, 44 let).

Iskanje in nudjenje socialne opore

Socialni stiki so bili v času zaustavitve javnega življenja najpomembnejša preživetvena strategija vseh naših intervjuvank, videti pa je, da so bili – sploh v fizični obliki – za najmlajšo starostno skupino (35 let ali manj) pomembnejši kot za starejše; manko socialnih stikov, še posebej v fizični obliki, v primeru najmlajše starostne skupine lahko povežemo tudi z upoštevanjem ukrepov: ta skupina je namreč v najmanjši meri poročala o kršenju pravil (npr. druženje izven gospodinjstva). Pomen socialne opore dobro ponazorji Florina (32 let) pripoved:

/.../ ko sem imela najbolj kritičen dan /.../ In me je mami videla, ker si hodiva mahat na tri metre, in me je objela – ker me pozna in je vedela, da mi je bilo hudo. In sem rekla, ja, mami, zdaj pa bom še tebe okužila in je rekla ,a lahko prosim nehaš' in potem je bilo zanimivo, ker me je srečal še oči, ki mi je nekaj prinesel, in me je isto samo videl pa me je objel.

Skrb otrok za starše je bila le ena od oblik iskanja oz. nudjenja socialne opore. Intervjuvanke so pripovedovale tudi o na novo odkriti prijaznosti med tujci v trgovini, na ulici: »/.../ da se nasmejem ljudem, da se nasmejejo nazaj« (Han, 35 let); druženju na sprehodih, ki niso nujno upoštevali pravil, da smemo biti le s člani gospodinjstva; izmenjevanju dobrin s sosedji, o tem, da hodijo ostarelim staršem po nakupih in podobno. Najbolj pogosta oblika socialnih stikov, še zlasti

v mlajših starostnih skupinah, so bila večurna druženja s prijatelji in družinskim člani v skupinah prek spletnih aplikacij (Viber, WhatsApp, Skype, Messenger ipd.), po telefonu in prek videoklicev.

4 Diskusija

Analiza doživljanja primarnih in sekundarnih dejavnikov pandemije covid-a-19 z vidika negativnega ali nevtralnega oziroma pozitivnega doživljanja razkriva nekatere lastnosti, povezane s starostjo in s fazo življenjskega poteka intervjuvanek. Na primarni ravni so pandemijo najbolj obremenilno doživljale intervjuvanke iz srednje starostne skupine. A pomeljivo izstopa predvsem, da so bile z izrazi pandemije na njeni sekundarni ravni, torej v smislu učinkov ukrepov, ne pa pandemije kot take, najbolj obremenjene mlajše intervjuvanke. Ta ugotovitev pritrjuje nekaterim predhodnim raziskavam (Huang in Zhao 2020; García-Portilla in dr. 2020; Ustun 2020; Zhao in dr. 2020; tudi Kamin in dr. 2021). Pri njenem osmisljanju nam lahko pomagajo ugotovitve o doživljaju v mlajši odraslosti, ki ga avtorji in avtorice mestoma povezujejo s ključno značilnostjo tega življenjskega obdobja, in sicer z aktivnejšim značajem vsakdanjega življenja, za katerega so značilni poskusi stabiliziranja življenjskih potekov in prehodov, ki so v pogojih poznomoderne družbe sicer prevladujoče destandardizirani in deregulirani (Ule 2014): »/N/i več veljavnih in jasnih standardov prehodov« (prav tam: 317). Mlaude odrasle osebe se tako intenzivno spoprijemajo z družbenimi zahtevami po samooblikovanju oziroma ustvarjanju lastne biografske kariere (prav tam: 319; gl. tudi Ule 2008). V obdobju pandemije covid-a-19 in v kontekstu zaustavitve javnega življenja pa se je manevrski prostor samooblikovanja – tako v smislu delovne kariere, izoblikovanja širših socialnih mrež kot tudi v smislu možnosti za vzpostavljanje intimnopartnerskega življenja – pomembno skrčil. Kar je pomembljivo, je, da (ponotranjena) pričakovanja o samooblikovanju v tem času – kljub manku možnosti oziroma infrastrukture, ki bi to zares omogočala – ostajajo. Pojavlja se torej neravnovesje med družbenimi in osebnimi (marsikdaj od družbe privzetimi) pričakovanji na eni strani in možnostjo njihove uresničitve na drugi; to neravnovesje pa je ravno zaradi značilnosti obdobja mlajše odraslosti v tej fazi življenjskega poteka eno izmed bolj izrazitih. Četudi implicitno, družbene zahteve, povezane s časom življenjskega poteka, skupaj s pomembnimi prehodi, ki naj bi jih mlada odrasla oseba opravila, ostajajo. Izkušnja resničnosti dveh hitrosti – tiste, ki jo v času javne zaustavitve življenja živimo, in tiste, ki naj bi jo živelji, da bi čim uspešneje stabilizirali svoj trajektorij – pa je, kot kažejo tudi pripovedi naših mlajših intervjuvanek, lahko socialnopsihološko zelo obremenilna. Na drugi strani je, kot opozarja Mirjana Ule na drugem mestu (2018), za

starejše obdobje značilno drugačno doživljanje časa: ob zavedanju časovne omejenosti življenja je odnos do časa v primerjavi s tistimi, ki imajo pred seboj razmeroma odprt in neomejen življenjski horizont, drugačno (bolj usmerjeno na pretekle izkušnje, smisel tega, kar doživljajo, in na čustveno pozitivne pojave v njihovem vsakdanjem življenju).

Starostno segmentirana analiza doživljanja pandemije torej odpira pomenljivo vprašanje: kaj sedanjost zaustavitve javnega življenja in okrnjenega vsakdanjega življenja skupaj z njegovo družabnostjo – jutrišnja preteklost – pomeni za prihodnost mladih (in manj mladih) odraslih. Ti so namreč deležni reza v življenjski potek na precej radikalnen način. Ob siceršnji deregulaciji življenjskih potekov so posameznice in posamezniki prisiljeni na osredotočanje na sedanjost, saj je prihodnost preveč nepredvidljiva in ponuja (pre)malo oprijemov. A to prevladujoča osredotočenost na sedanjost vendarle spremja tudi misel na prihodnost, predvsem z vidika strahu pred zamujanjem potencialno pomembnih življenjskih priložnosti oziroma možnosti: »Vedno se lahko zgodi, da zamudimo nekaj, česar pozneje ne moremo več nadomestiti« (prav tam: 322). Pri tem lahko sledimo Vanniniju (2020: 270), ki zaustavitev javnega življenja in omejitev socialnega življenja na enoto gospodinjstva opredeli kot »geografijo tega, kar se ne zgodi: odpovedani dogodki, zamujene priložnosti«. Občutki ujetosti, brezizhodnosti in utesnjenosti, občutek pomanjkanja nadzora, ki je v primerjavi s siceršnjim vsakdanjim življenjem še intenzivnejši, še posebej pa občutek manka druženja v njegovih različnih oblikah, ki jih pogosto izpostavljajo mlajše intervjuvanke, govorijo o tem, da so mlajše osebe posebno ranljive, saj se od njih – glede na fazo življenjskega poteka – pričakuje, da najbolj aktivno in intenzivno izgrajujejo svoje življenje, obenem pa umanjkajo osnovni pogoji za to.

Ne glede na to, kako so intervjuvanke doživljale izredne razmere, naša analiza kaže, da so bile strategije spoprijemanja z zaustavitvijo javnega življenja pri vseh starostnih skupinah precej raznolike. Deloma pritrjujejo kvantitativnim raziskavam, ki se analize sicer ne lotevajo z vidika starosti, saj izpostavljajo pomen socialnih interakcij z družino in prijatelji, s strukturiranjem dneva z različnimi aktivnostmi in hobiji (Ustun 2020; Lades in dr. 2020), uporabo sprostitevnih tehnik (Baloran 2020), pomen socialne opore (Zysberg in Zisberg 2020; Ustun 2020; Park in Park 2020), digitalne komunikacije (Ohme in dr. 2020; Ustun 2020), telesne aktivnosti (Mutz in Gerke 2020; Ustun 2020; Lades 2020), vzpostavljanja ozioroma vzdrževanja dnevnih rutin in selektivnega spremljanja medijskega poročanja (Grubic, Badovinac in Johri 2020; tudi Garfin 2020; Park in Park 2020), pa tudi pomen pogleda na svet (Ye in dr. 2020). Naša analiza pomembno dopolnjuje predhodne raziskave, saj ponuja bolj poglobljen vpogled v kompleksne značilnosti razlagalnih (npr. umeščanje situacije v širše družbene razmere) in delovanjskih

strategij (npr. strukturiranje dneva) ter v njihovo prepletenost. Starostna segmentacija kaže, da se ženske, ki živijo same, z izredno situacijo, povezano s pandemijo, spoprijemajo na različne načine, ki pa so v manjši meri starostno specifični. Zdi se, da gre za situacijo, s katero se osebe pravzaprav spoprijemajo z vsem, kar imajo na voljo, tudi če le skozi druge (npr. posredovana izkušnja ustvarjalnosti). Strategije spoprijema tako zajemajo razpon od razmislekov, ki celotno situacijo umeščajo v globalni družbeni kontekst oziroma na makro raven (npr. primerjava naših razmer z razmerami v begunkih taboriščih), do potez, ki se dotikajo najbolj mikro dejaj in praks (npr. estetizacija obrokov, prižiganje dišečih sveč). Da bi preverili, kako pogoste so posamezne strategije spoprijemanja pri posamezni starostni skupini, pa bi morali raziskavo razširiti še s kvantitativno metodologijo raziskovanja, ki bi omogočila natančnejši pogled tako v kvantificirano pojavnost posamičnih strategij kot tudi morebitne povezave s starostnimi skupinami.

To, kar je bila prednost naše kvalitativne metodologije, ki nam je omogočila razčlenitev doživljanja in delovanja v povezavi z epidemijo covid-19 pri načrtno izbrani populaciji (ženskah, ki živijo same v Sloveniji), je hkrati tudi omejitev naše raziskave, saj zaradi posebnosti vzorca ugotovitev ne moremo posploševati na širšo populacijo oseb, ki živijo same. Omeniti velja, da so med ljudmi, ki živijo sami, še posebno ranljive posameznice in posamezniki, ki jih v našo raziskavo nismo zajele, denimo izraziteje socialno izolirane osebe, osebe, ki se srečujejo z gibalnimi in drugimi ovirami, osebe z resnimi duševnimi težavami ipd., ki postanejo v času zaustavitve javnega življenja še dodatno ranljive, če ne celo ogrožene, in so potrebne posebne pozornosti tudi pri načrtovanju ukrepov za zajezitev epidemije.

Našo raziskavo bi bilo smiselno raziskovalno nadgraditi ne samo z vidika razširitve vzorca raziskave, temveč tudi z vidika metodologije, ki bi omogočila identificirana doživljanja in strategije delovanja natančneje preučiti tudi z vidika povezanosti med njimi. Posebej pa bi izpostavile, da se zdi smiselno, pravzaprav nujno, posebno raziskovalno pozornost nameniti skupini mladih odraslih, ki jo je naša raziskava zaznala kot posebej ranljivo. Glede na analizo lahko predvidevamo, da bodo posledice današnjih ukrepov zaustavitve javnega življenja pri tej skupini ljudi v prihodnosti najbolj vidne.

5 Zaključek

Namen članka je bil preučiti starostne razlike v doživljaju zaščitnih ukrepov zaradi pandemije covid-19 in osebnih strategijah upravljanja z izrednimi razmerami, v katerih so se znašle ženske, ki so v obdobju popolne zaustavitve javnega življenja spomladi 2020 živele same. V času najbolj intenzivnih zaščitnih ukrepov smo izvedle 23 poglobljenih intervjujev z ženskami, starimi od 25 do 69 let.

Človek v kakršnekoli izredne razmere vstopi iz konteksta svojega siceršnjega življenja – svojega znanja, vrednot, osebnostnih značilnosti, razvejanosti socialnih mrež, življenjskih izkušenj, materialnih razmer, faze življenjskega poteka ipd. Vse to in še več skupaj z odzivom institucij in oblasti na izredne razmere oblikuje posamezničin odziv. Starostna analiza doživljanja zaščitnih ukrepov oziroma njihovih učinkov (tj. na sekundarni ravni) je pokazala, da so jih najmlajše intervjuvanke (stare pod 35 let) doživljale najbolj obremenilno. Sklepamo, da zato, ker je bila med »prej« (pred pandemijo) in »potem« (v času zaustavitve javnega življenja) pri najmlajših zaradi njihove siceršnje prisotnosti v javnem in socialnem življenju največja razlika; umanjkal je druženje v živo, skupinske prostočasne dejavnosti, udeleževanje različnih dogodkov in prireditve, priložnosti in možnosti za plačano delo ipd. Povedano z drugimi besedami: mlajše ženske so s tega vidika »izgubile« več kot starejše oziroma so to »izgubo« občutile na bolj obremenilen način, hkrati pa so jim zaščitni ukrepi za nedoločen čas močno omejili možnosti za vzpostavljanje intimnopartnerskega življenja in delovne kariere, ki sta ključni del družbenih pričakovanj do mladih.

Strategije, ki so intervjuvankam precej uspešno pomagale preživljati čustveno zahtevne razmere, ki jih je ustvarila popolna zaustavitev javnega življenja, so bile dveh vrst: prve so bile razlagalne narave – gre za specifične načine razmišljanja o situaciji, druge pa so bile osredotočene na akcijo, tj. na različne načine delovanja. Strategije so bile manj starostno specifične kot doživljanje – intervjuvanke so si pomagale z vsem, česar so se lahko oprijele, predvsem pa s tem, kar jim je nekoč že pomagalo. A socialni stiki so jim bili od vsega najpomembnejši. To je še dodaten razlog za popolno opustitev izraza *socialna distanca* v medicinskem in političnem diskurzu: pred nalezljivo boleznijo naj nas varuje *varnostna* ali *fizična razdalja*, nasprotje *socialne distance* – *socialno bližino* – pa ohranimo za učinkovit spoprijem z izredno situacijo.

SUMMARY

The COVID-19 pandemic is more than just a “biological” or health crisis; it is also a psychological, social, cultural and economic crisis. The pandemic and COVID-19-related protective measures represent an intensive intervention into the taken-for-granted nature of everyday life. In this article, we consider how a specific social group, solo-living women, experienced the lockdown in the context of the COVID-19 pandemic. A fully implemented lockdown creates a peculiar situation for them, as it limits socializing to one’s household members, therefore creating a situation of complete physical isolation for those who live alone. Since existing research in relation to the COVID-19 pandemic shows ambivalent and

inconsistent results when it comes to age-differentiated effects of the pandemic and pandemic-related protective measures, we decided to delve deeper into the age-differentiated experiences of the pandemic and COVID-19 protective measures and the resources and coping strategies they report on. The main research questions were as follows: How did the particular age groups of solo-living women (35 years old or less, between 36 to 49 years old and 50 years old or more) experience lockdown measures, and what resources and strategies helped them to cope with the extraordinary situation in their everyday life?

The analysis was based on 23 semi-structured in-depth interviews conducted with women aged between 25 and 69 years (the average age being 45.5 years) who were living alone at the time of the lockdown. All the interviews were conducted at the height of the lockdown measures (between 3 and 15 April 2020) and were thus implemented via online platforms. The interviews were transcribed verbatim, and MaxQDA 2020 software was used for the qualitative analysis (VERBI Software 2019). Before the interviews, the informants signed an informed consent form. Throughout the research process, we thoroughly followed the ethics code for researchers associated with the University of Ljubljana (2014).

The results showed that the middle age group (between 36 and 49 years old) was most burdened by primary factors of the pandemic (especially by the fear of becoming infected or of their significant others becoming infected with COVID-19). The youngest age group (35 years old or less) was most burdened with secondary factors of the pandemic, reporting intense negative experiences of secondary effects of the lockdown measures. Based on these findings, we propose that life-phase specifics should be taken into account when planning and implementing COVID-19-related measures. It might be that the youngest age group experiences protective measures in such a burdensome way because the discrepancy between their pre-pandemic and mid-pandemic lifestyles is the starker. In addition, and related to this, youth and young adults are socially expected to be highly involved in building and stabilising – at least as much as possible, given the destandardization and deregulation of life trajectories – the core components of their lives (including employment, social networks and intimate partnerships). During the time of the lockdown, the main social infrastructure, which enables such practices, was put on hold.

We did not identify age differences related to resources and coping strategies. Informants reported relying on various resources and strategies for coping with the extraordinary situation of their daily life, ranging from 1) interpretative strategies (including, for example, perception of their rather privileged situation in comparison to a wider social and global framework; life lessons and reflections) to 2) practical strategies (including, for example, intentionally building

and maintaining a structure of daily activities and routines; seeking and offering social support from and to others).

The analysis also indicated that the needs of youth and young adults should receive special attention, given the specific social-psychological vulnerability they are exposed to in the context of lockdown measures. We concluded that additional (quantitative) research should be implemented in order to test our findings on a wider and more diverse sample and to gain more comprehensive insight into age-specific experiences of protective measures as well as resources and coping strategies.

Literatura

- Adams, W. Will (2020): Covid-19's fierce subversion of our supposed separateness: Cultivating life with and for all others. *Journal of humanistic psychology*, 5 (60): 690–701. DOI: 10.1177/0022167820938910.
- Andrade, F. Eric, in drugi (2020): Perceived fear of COVID-19 infection according to sex, age and occupational risk using the Brazilian version of the Fear of COVID-19 scale. *Death studies*, online first. DOI: 10.1080/07481187.2020.1809786.
- Baloran, T. Erick (2020): Knowledge, attitudes, anxiety, and coping strategies of students during COVID-19 pandemic. *Journal of loss and trauma*, 25 (8): 635–642. DOI: 10.1080/15325024.2020.1769300.
- Braun, Virginia, in Clarke, Victoria. (2006): Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2): 77–101. DOI: 10.1191/1478088706qp063oa.
- Braun, Virginia, in Clarke, Victoria (2013): *Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners*. London: Sage.
- Chandler, Joan, in drugi (2004): Living alone: its place in household formation and change. *Sociological research online*, 9 (3): 42–54. DOI: 10.5153/sro.971.
- Clotworthy, Amy, in drugi (2020): 'Standing together – at a distance': documenting changes in mental-health indicators in Denmark during the COVID-19 pandemic. *Scandinavian journal of public health*, online first. DOI: 10.1177/1403494820956445.
- Demey, Dieter, in drugi (2013): Pathways into living alone in mid-life: diversity and policy implications. *Advances in life course research*, 18 (3): 161–174. DOI: 10.1016/j.alcr.2013.02.001.
- García-Portilla, Paz, in drugi (2020): Are older adults also at higher psychological risk from COVID-19? *Aging and mental health*, online first. DOI: 10.1080/13607863.2020.1805723.
- Garfin, R. Dana (2020): Technology as a coping tool during the COVID-19 pandemic: implications and recommendations. *Stress and health*, 36 (4): 1–5. DOI: 10.1002/smj.2975.
- Giles, R. Audrey, in Oncescu, Jacquelyn (2020): Single women's leisure during the coronavirus pandemic. *Leisure sciences*, online first. DOI: 10.1080/01490400.2020.1774003.

- Grubic, Nicholas, Badovinac, Shaylea, in Johri, M. Amer (2020): Student mental health in the midst of the COVID-19 pandemic: A call for further research and immediate solutions. *International journal of social psychiatry*, 66 (5): 517–518. DOI: 10.1177/0020764020925108.
- Hatfield, Elaine, in drugi (1993): Emotional Contagion. *Current Directions in Psychological Science*, 2 (3): 96–100. DOI: 10.1111/1467-8721.ep10770953.
- Hennink, M. Monique, in drugi (2017): Code Saturation Versus Meaning Aaturation: How Many Interviews are Enough? *Qualitative health research*, 27 (4): 591–608.
- Huang, Yeen, in Zhao, Ning (2021): Mental health burden for the public affected by the COVID-19 outbreak in China: who will be the high-risk group? *Psychology, health and medicine*, 26 (1): 1–13. DOI: 10.1080/13548506.2020.1754438.
- Jamieson, Lynn, in Simpson, Roona (2013): Living alone: globalization, identity and belonging. London: Palgrave Macmillan.
- Jiloha, R. C. (2020): Covid-19 and mental health. *Epidemiology international*, 1 (5): 7–9. DOI: 10.24321/2455.7048.202002.
- Kamin, Tanja, in drugi (2021): Alone in a time of pandemic: Solo-living women coping with physical isolation. *Qualitative health research*, 31 (2): 203–217. DOI: 10.1177/1049732320971603.
- Klinenberg, Eric (2012): Going solo: the extraordinary rise and surprising appeal of living alone. London: The Penguin Press.
- Lades, K. Leonhard, in drugi (2020): Brief report COVID-19: Daily emotional well-being during the COVID-19 pandemic. *British journal of health psychology*, 25: 902–911. DOI: 10.1111/bjhp.12450.
- Malterud, Kirsti, Siersma, V. Dirk, in Dorrit Guassora, Ann (2016): Sample Size in Qualitative Interview Studies: Guided by Information Power. *Qualitative Health Research*, 26 (13): 1753–1760. DOI: 10.1177/1049732315617444.
- Maticka-Tyndale, Eleanor (2001): Twenty years in the AIDS pandemic: a place for sociology. *Current sociology*, 49 (6): 13–21. DOI: 10.1177/0011392101496004.
- Matthewman, Steve, in Huppertz, Kate (2020): A sociology of COVID-19. *Journal of sociology*, 56 (4): 675–683. DOI: 10.1177/1440783320939416.
- Morrow-Howell, Nancy, Galucia, Natalie, in Swinford, Emma (2020): Recovering from the COVID-19 pandemic: a focus on older adults. *Journal of aging and social policy*, 32 (4–6): 525–535. DOI: 10.1080/08959420.2020.1759758.
- Mutz, Michael, in Gerke, Markus (2020): Sport and exercise in times of self-quarantine: How Germans changed their behaviour at the beginning of the Covid-19 pandemic. *International review for the sociology of sport*, online first. DOI: 10.1177/1012690220934335.
- OECD (2020): Covid-19: protecting people and societies. Tackling coronavirus (Covid-19): contributing to a global effort. Dostopno prek: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-protecting-people-and-societies-e5c9de1a/> (15. 10. 2020).

- Ohme, Jakob, in drugi (2020): Staying informed and bridging "social distance": smartphone news use and mobile messaging behaviors of Flemish adults during the first weeks of the COVID-19 pandemic. *Socius: sociological research for a dynamic world*, 6: 1–14. DOI: 10.1177/2378023120950190.
- Park, Seon-Cheol, in Park, Yong Chon (2020): Mental health care measures in response to the 2019 novel coronavirus outbreak in Korea. *Psychiatry investigation*, 17 (2): 85–86. DOI: 10.30773/pi.2020.0058.
- Paulino, Mauro, in drugi (2021): Covid-19 in Portugal: exploring the immediate psychological impact on the general population. *Psychology, health and medicine*, 26 (1): 44–55. DOI: 10.1080/13548506.2020.1808236.
- Roseneil, Sasha (2006): On not living with a partner: unpicking coupledom and cohabitation. *Sociological research online*, 11 (3): 111–124. DOI: 10.5153/sro.1413.
- Roseneil, Sasha, in Budgeon, Shelley (2004): Cultures of intimacy and care beyond »the family«: personal life and social change in the early 21st century. *Current sociology*, 52 (2): 135–159. DOI: 10.5153/sro.1413.
- Shields, Rob, Schillmeier, Michael, Lloyd, Justine, in Van Loon, Joost (2020): 6 feet apart: Spaces and cultures of quarantine. *Space and culture*, 3 (23): 216–220. DOI: 10.1177/1206331220938622.
- Starks, H., Trinidad, S. B. (2007): Choose your method: A comparison of phenomenology, discourse analysis, and grounded theory. *Qualitative Health Research*, 17 (10): 1372–1380. DOI: 10.1177/1049732307307031.
- Strauss, Anselm, in Corbin, Juliette (1998): *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.
- Trzebiński, Jerzy, Cabański, Maciej, in Czarncka, Z. Jolanta (2020): Reaction to the COVID-19 pandemic: the influence of meaning in life, life satisfaction, and assumptions on world orderliness and positivity. *Journal of loss and trauma*, 26 (6–7): 644–667. DOI: 10.1080/15325024.2020.1765098.
- Ule, Mirjana (2008): Za vedno mladi? Socialna psihologija odraščanja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, Mirjana (2014): Spremembe vsakdanjega življenja in življenjskih potekov v sodobnih globaliziranih družbah. *Teorija in praksa*, 51: 309–327. Dostopno prek http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/TiP2014_P_Ule.pdf (25. 10. 2020).
- Ustun, Gonca (2020): Determining depression and related factors in a society affected by COVID-19 pandemic. *International journal of social psychiatry*, online first. DOI: 10.1177/0020764020938807.
- Ye, Zhi, in drugi (2020): Resilience, social support, and coping as mediators between COVID-19-related stressful experiences and acute stress disorder among college students in China. *Applied psychology: Health and wellbeing*, 12 (4): 1074–1094. DOI: 10.1111/aphw.12211.
- Vannini, Phillip (2020): Covid-19 as atmospheric dis-ease: Attuning into ordinary effects of collective quarantine and isolation. *Space and culture*, 23 (3): 269–273. DOI: 10.1177/1206331220938640.

- Yuen, Felice (2020): »If we're lost, we are lost together«: Leisure and relationality. *Leisure sciences*, online first. DOI: 10.1080/01490400.2020.1773988.
- Zhao, Yuqing, in drugi (2020): Mental health and its influencing factors among self-isolating ordinary citizens during the beginning epidemic of COVID-19. *Journal of loss and trauma*, 25 (6-7): 580–593. DOI: 10.1080/15325024.2020.1761592.
- Zysberg, Leehu, in Zisberg, Anna (2020): Days of worry: emotional intelligence and social support mediate worry in the COVID-19 pandemic. *Journal of health psychology*, online first. DOI: 10.1177/1359105320949935

Viri

- Ule, Mirjana (2018): Sprememba življenjskih potekov in dolgoživa družba. Razprava na sekciji Sociologija časa v okviru Slovenskega socioološkega društva, 6. december 2018 [osebni vir].
- UL (2014): Etični kodeks za raziskovalce Univerze v Ljubljani. Dostopno prek: https://www.uni-lj.si/raziskovalno_in_razvojno_delo/etika_v Raziskovanju/ (15. 10. 2020).
- VERBI Software (2019). MAXQDA 2020 [računalniški program]. Berlin, Nemčija: VERBI Software. Dostopno prek: maxqda.com (14. 3. 2020).

Podatki o avtorjih

asist. dr. **Nina Perger**

Fakulteta za družbene vede, UL
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
E-mail: nina.perger@fdv.uni-lj.si

dr. **Blanka Tivadar**

Ministrstvo za kulturo
Maistrova ulica 10, 1000 Ljubljana
E-mail: blanka.tivadar@gov.si

izr. prof. dr. **Tanja Kamin**

Fakulteta za družbene vede, UL
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
E-mail: tanja.kamin@fdv.uni-lj.si

Ana M. Sobočan

ČAS PANDEMIJE IN IZZIVI SOCIALNEGA DELA V SLOVENIJI IN PO SVETU

IZVLEČEK

Pandemija covid-19 je prinesla radikalne spremembe v življenju ljudi po vsem svetu. Da bi bolje razumeli obseg in značilnosti vpliva časa pandemije na etično raven prakse socialnega dela, je mednarodna skupina raziskovalk in raziskovalcev v sodelovanju z Mednarodno zvezo socialnih delavk in delavcev (IFSW) maja 2020 izvedla spletno anketo, na katero so se odzvale socialne delavke in delavci iz 55 držav po svetu; anketa je zajela 607 odgovorov v sedmih jezikih. V pričujočem članku so predstavljeni rezultati slovenskega dela raziskave, in sicer v kontekstu širših, globalnih ugotovitev raziskave. Analiza odgovorov na anketo je podala šest osrednjih tem, ki so se pojavile po vsem svetu, in tudi v Sloveniji ($n = 14$), v različnih kontekstih socialnodelovne prakse, socialnih politik ter družbenoekonomskih in epidemioloških pogojev.

KLJUČNE BESEDE: socialno delo, etični izzivi, etika, covid-19, spletna anketa

The Pandemic and Challenges to Social Work Practice in Slovenia and Worldwide

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic has induced radical changes in the lives of people across the globe. To better understand the scope and characteristics of the pandemic's impact on the ethics of social work practice, an international group of researchers, in collaboration with the International Federation of Social Workers, conducted an online survey in May 2020. Social workers from 55 countries responded, contributing 607 responses in seven languages. The present article presents the results of the Slovenian part of the research, in the context of broader, global findings of the

research. The analysis of the responses to the survey provided six central themes that emerged worldwide and in Slovenia ($n = 14$), in varied contexts of socio-work practices, social policies, socio-economic and epidemiological conditions.

KEY WORDS: social work, ethical challenges, ethics, Covid-19, online survey

1 Uvod: Pandemija covida-19 in socialno delo

Pandemija covida-19 je v letu 2020 prinesla radikalne spremembe in posledice v življenje ljudi po vsem svetu. Osebe, skupine in skupnosti, s katerimi socialne delavke¹ najpogosteje sodelujejo – tisti, ki se srečujejo z revščino, težavami z različnimi vidiki zdravja, rasizmom in drugimi oblikami zatiranja in neenakosti, stigmo in izključenostjo – posledice pandemije in ukrepe, povezane z njo, gotovo občutijo zelo močno ali še bolj kot tisti, ki sicer ne živijo v stiski. Pandemija je v mnogočem sorodna drugim krizam (kot so okoljske katastrofe ali vojne): v času njihovega trajanja postane zagotavljanje storitev tvegano (in pogosto omejeno), iskati je treba nove načine dela. Kljub vsemu pa so posebne značilnosti globalne pandemije zahteva po socialni distanci in samoizolaciji, tveganja, povezana z uporabo istega prostora, in zahteve po uporabi osebne zaščitne opreme, kadar je stik med osebami neizogiben. Vse to je povezano s samo srčiko socialnega dela: kakovostjo odnosov med socialnimi delavkami ter uporabniki in uporabnicami storitev ter vlogo medosebnega, neposrednega stika med ljudmi. Posledice navedenih zahtev pomenijo izvaj za prakso socialnega dela, ki naj bi jo sicer določale predvsem vrednote, kot so spoštovanje, empatija in zaupnost (Banks in dr. 2020c).

Pritiski in stiske, ki jih povzročajo izgube služb, socialna izolacija, slabo zdravje, žalovanje, ter nedostopnost in zapiranje nekaterih storitev socialnega varstva, pa za socialne delavke pomenijo tudi nove (in zato zahtevnejše) okoliščine dela – tako z vidika časa in materialnih virov kot tudi z vidika dilem ter nasprotujočih si vrednot in interesov. Vse navedene stiske in pritiski ogrožajo zavezanost socialnega dela k družbeni pravičnosti in načelom zagovarjanja pravic vseh posameznikov, družin in skupnosti, ki so v ranljivem položaju ali prikrajšani, saj je npr. razkorak med viri (finančnimi, storitvenimi, človeškimi) in potrebami gotovo še večji kot sicer, ukrepi preprečevanja virusa vplivajo na zapiranje ustanov in prekinitev storitev, neenakosti med ljudmi se poglabljajo ter se interseksionalno povečujejo (npr. materialna deprivacija ima vpliv na varovanje pred okužbo (povezano z nedostopnostjo zaščitnih pripomočkov in testiranja oz. uporabe zdravstvenih storitev, z oblikami dostopnega dela, povečano rabo

1. Izraz socialna delavka velja za socialne delavce in socialne delavke.

javnega prostora itd.), na možnosti za šolanje otrok, bivanjsko situacijo itd.). V kontekstih, v katerih morajo socialne delavke in delavci še bolj kot sicer dati prednost določenim vrednotam (npr. varnosti nad avtonomijo) ter še pogosteje opravljati nekakšno triažo (odločanje o tem, kdo bolj nujno potrebuje pomoč) ali ko celo ne morejo opravljati storitev ali nuditi pomoči, je implementacija načel socialnega dela še bolj zahtevna.

Pandemija odpira politična, strokovna in tudi osebna vprašanja in izzive za področje socialne politike, za prakso socialnih delavk, pa tudi za tiste, ki socialnovarstvene storitve uporabljajo. Ta vprašanja med drugim vključujejo: V kakšni družbeni ureditvi in družbi želimo živeti?; Kako naj usklajujemo ravnotesje med prioritetami ekonomske vzdržnosti in zdravjem ljudi?; Kje je ravnotesje med osebno svobodo in javnim dobrim?; Kako naj presojamo, kdo bo v primeru pomanjkanja dobil dostop do zdravstvene opreme, paketov hrane ali namestitve v varne hiše in zavode?; Kako se odločimo, ali je pomembnejše nekoga, ki potrebuje pomoč, obiskati in mu pomoč nuditi ali pa se osebnemu stiku bolje izogniti? (Banks in dr. 2020c). Vse to so vprašanja, povezana s pravicami, odgovornostjo, pravičnostjo, solidarnostjo, skrbjo in odnosi. Kako nanje odgovarjamo z oblikovanjem ukrepov in socialnih politik ter v praksi na področju socialnovarstvenih storitev, je ključnega pomena (tudi) za uporabnike in uporabnice socialnega dela, pa tudi za same socialne delavke.

2 Raziskava o etičnih izzivih v socialnem delu v času pandemije

Odgovori na nekatera od zgornjih vprašanj so vplivali tudi na prakso socialnega dela v času pandemije in jo zaznamovali. Npr. ukrepi, ki predpisujejo karanteno, so v socialno delo vnesli negotovost in tveganja na delovnem mestu, delo od doma, zmanjšanje števila storitev in zapiranje ustanov, premik k telefonskemu in digitalnemu kontaktiranju, krčenje timskega dela, prenehanje usposabljanj na praksi za študentke in študente socialnega dela ipd. Strokovno delo je tako postalo zaznamovano z negotovostjo, osebnimi tveganji ter glede na trenutne okoliščine tudi z določeno ravnijo stresa, nejasnosti in izgube. Da bi bolje razumeli obseg in značilnosti vpliva časa pandemije na etično raven prakse socialnega dela, je mednarodna skupina raziskovalk in raziskovalcev v sodelovanju z Mednarodno zvezo socialnih delavk in delavcev (IFSW) med 6. in 18. majem 2020 izpeljala spletno anketo, v kateri je sodelovalo 607 oseb iz

55² držav, od tega tudi 14 socialnih delavk iz Slovenije. V času raziskave (maj 2020) so različne države po svetu doživljale različne stopnje epidemiološke situacije v zvezi s covidom-19. Tudi s tem so bili seveda povezani ukrepi, navodila, pooblastila in omejitve na področju socialnega dela v različnih državah (več o tem je mogoče prebrati v poročilu Dominelli in dr. (2020), ki so si glede nekaterih vidikov podobni, glede drugih zelo različni. To seveda pomeni, da odzivi socialnih delavk z vsyega sveta temeljijo na razponu različnih situacij. Že spomladi 2020 je glede odzivov socialnega dela na pandemijo nastalo več raziskav in poročil (npr. IFSW 2020; Truell 2020), raziskava, ki je predstavljena tukaj, pa je želela raziskati etične dimenzijske vsakdanje prakse socialnih delavk (Banks in dr. 2020a). Njen namen je bil identificirati in razmeti, kateri so specifični etični izzivi, ki so se pojavili v okoliščinah pandemije, in kako se socialne delavke nanje odzivajo ter kakšen moralni vpliv imajo na socialne delavke. Eden od ciljev raziskovalk in raziskovalcev je bil tudi oblikovati priporočila za etično odločanje socialnih delavk v praksi. Priporočila za ravnanje z dilemami, ki izhajajo iz predstavljene raziskave, so bila začetek novembra 2020 objavljena na spletni strani IFSW (Banks in dr. 2020b).

Raziskava je potekala v obliki spletnega vprašalnika, v katerem so udeleženke in udeleženci odgovarjali na dve temeljni vprašanji (več o metodoloških vidikih raziskave v Banks in dr. 2020a):

1. Na kratko opišite nekaj etičnih izzivov, s katerimi ste se ali se srečujete v času izbruha pandemije covida-19.
2. Prosim, opišite specifično situacijo, ki se vam zdi z etičnega vidika velik izziv.

Pri tem smo etične izzive definirali kot *situacije, zaradi katerih ste strokovno v dvому oz. se je težko odločiti, katero ravnanje bi bilo pravilno*.

Raziskovalni vprašalnik je bil objavljen na spletu v sedmih jezikih (slovenskem, španskem, francoskem, nizozemskem, angleškem in dveh oblikah kitajščine). Obveščanje oz. vabilo k izpolnjevanju vprašalnika je na svoji spletni strani in v korespondenci z vsemi nacionalnimi zvezami (ki so bile naprošene, da ga posredujejo svojemu članstvu) razširjala IFSW. Članice in člani raziskovalne

-
2. Odgovori so prispevali iz naslednjih držav: Argentina, Avstralija, Avstrija, Belgija, Brazilija, Brunej, Čile, Hrvaška, Filipini, Finska, Francija, Gana, Grčija, Gvatemala, Gvineja, Islandija, Indija, Irska, Italija, Japonska, Južnoafriška republika, Kanada, Kitajska (vključno s Hongkongom in Tajvanom), Kolumbija, Kongo, Kostarika, Lesoto, Litva, Malezija, Malavi, Malta, Mehika, Nemčija, Nizozemska, Nova Zelandija, Nigerija, Norveška, Pakistan, Peru, Portugalsko, Portoriko, Romunija, Ruanda, Senegal, Slovenija, Španija (vključno s Katalonijo), Šrilanka, Švica, Švedska, Uganda, Ukrajina, Velika Britanija (vključno z Anglijo, Škotsko, Walesom in Severno Irsko), ZDA, Zimbabve.

skupine smo vabilo k izpolnjevanju vprašalnika poslali poklicnim združenjem na področju socialnega dela v svojih državah, zvezam, ki združujejo organizacije s področja socialnega dela, naboru socialnodegovnih organizacij in osebnim kontaktom s področja prakse socialnega dela. Prejeli smo 505 odgovorov, še 102 odgovora pa smo prejeli s pomočjo Japonske zveze socialnih delavk in delavcev ter z 11 intervjuji, ki jih je opravila raziskovalka v Hongkongu.

Skoraj 80 % respondentk je navedlo, da se identificirajo v ženskem spolu, polovica vseh pa je imela več kot 11 let delovnih izkušenj na področju socialnega dela; sodelovalo je tudi 74 študentk in študentov socialnega dela. Respondentke opravljajo različne vloge oz. delujejo na različnih področjih socialnega dela (dodatna analiza glede na področje dela ni bila opravljena).

Vsaka članica in član raziskovalne skupine je najprej opravil prvo analizo dela pridobljenih odgovorov, predvsem glede na razumevanje jezika in razmer v državah, od koder so prihajali odgovori (sama sem npr. analizirala odgovore v slovenskem in francoskem jeziku z izjemo Kanade); skrbeli smo tudi za to, da vse podatke iz ene države analizira ena oseba. Pri razumevanju nacionalnih kontekstov in jezikovnih posebnosti smo uporabljali druge vire, ki so nastali v tem času (npr. Dominelli in dr. 2020), in se posvetovali z nacionalnimi eksperti, ki delujejo pri IFSW. Proces analize je potekal v več fazah: najprej je vsaka raziskovalka in raziskovalec preučil svoj del podatkov, oblikoval kode in teme ter pripravil poročilo; poročila in izvirne podatke smo potem ponovno analizirali tudi drugi, tako da smo se vsi seznanili s celotnim naborom podatkov in skupaj oblikovali teme, ki prečijo in so relevantne za vzorec kot celoto (rezultati raziskave).

Vzorec pridobljenih odgovorov seveda ne omogoča posploševanja, vseeno pa je analiza pokazala, da lahko iz pridobljenega materiala natančneje ugotavljamo, kateri so morda tisti etični izzivi v socialnem delu, ki v številnih delih sveta v času pandemije vzbujajo največ pozornosti.

3 Ugotovitve raziskave o etičnih izzivih socialnih delavk: globalne izkušnje

Analiza podatkov, pridobljenih z raziskavo, je omogočila identifikacijo šestih ključnih tematskih oz. dilemskih polj, ki so povezana z etičnimi dimenzijami dilem in prakse socialnih delavk (več o rezultatih raziskave v Banks in dr. 2020a; Banks in dr. 2020b; Banks in dr. 2020c).

1. Vzpostavljanje in ohranjanje zaupnih, odkritih in empatičnih odnosov po telefonu ali preko spletne komunikacije s potrebnim spoštovanjem zasebnosti in zaupnosti ali osebno v zaščitni opremi.

Najpogosteje so socialne delavke izpostavile tiste ovire za delo, ki so posledica prepovedi osebnega stika in ukrepov karantene, še posebej zato, ker številne socialne delavke ter tudi uporabnike in uporabniki niso imeli možnosti zasebnosti v domačem okolju oz. možnosti za vzpostavljanje zaupne komunikacije. S strokovnega vidika je bilo zelo oteženo, pogosto celo onemogočeno presojanje potencialnih zlorab in nasilja (npr. v domačem okolju), saj npr. ni mogoče zagotavljati, da komunikacija na daljavo ne poteka pod nadzorom povzročiteljev. Prepoved terenskih obiskov je onemogočila vpogled in presojanje potreb ljudi v njihovem okolju; neverbalno komunikacijo in kakovostno vzpostavljanje medosebnega stika je, kot so poročale socialne delavke, omejila tudi uporaba zaščitne opreme.

2. Določanje prednosti potreb uporabnikov in uporabnic socialnega dela (ki so zaradi pandemije večje ali drugačne kot sicer) v okoliščinah zmanjšanih ali ukinjenih sredstev za pomoč in nezmožnosti ustrezne strokovne presoje.

Zagotavljanje pravične porazdelitve finančnih sredstev in časa, ki ga socialne delavke namenjajo uporabnicam in uporabnikom, so od nekdaj velik izliv, v času pandemije pa je odločanje še težje, saj so potrebe povečane, nekatere storitve prekinjene ali omejene, socialne delavke pa imajo navodila, da se morajo posvetiti samo urgentnim primerom in situacijam. Ocena potreb je otežena tudi zaradi že omenjene prepovedi osebnega stika in terenskih obiskov.

3. Iskanje ravnotesja med pravicami, potrebami in tveganji za uporabnike in uporabnice ter osebnimi tveganji socialnih delavk, ki želijo svoje delo in nudjenje pomoči opraviti čim bolje.

Ocene tveganja in ravnanje s tveganji je del socialnode洛vnih vlog, vendar so v času pandemije številne naloge v socialnem delu (terensko delo, osebno sestovanje, delo v zavodih in dnevnih centrih itd.) postale tvegane z vidika prenosa virusa in posledično okužb. V raziskavi so socialne delavke kot pogosto etično dilemo navedle odločanje o tem, kdaj kljub prepovedi vlade ali organizacij, v katerih delajo, vseeno imeti osebni stik. Pri tem so tehtale med tveganjem okužbe tako za uporabnico oz. uporabnika kot tudi zase (in svojo družino) na eni ter potrebami ljudi po določeni vrsti pomoči na drugi strani.

4. Odločanje o tem, ali bi upoštevale državne ukrepe ali navodila in procedure v organizaciji, kjer so zaposlene, ali bi sledile strokovni diskreciji v okoliščinah, v katerih se ukrepi in navodila zdijo neprimerni, nerazumljivi ali pomanjkljivi.

Številne socialne delavke so bile zelo kritične do vladnih ukrepov ali navodil in pravil v organizacijah, v katerih delajo, še posebej v zvezi z ukrepi, povezanimi s pandemijo, ki so po njihovem mnenju nastali prehitro ter brez strokovne

refleksije in umestitve. Ugotavljače so, da ukrepi zmanjšujejo pravice uporabnikov in uporabnic socialnega dela do prejemanja storitev ali npr. do tega, da se strinjajo s posegi v njihovo življenje. Poročale so o tem, da so se odločale kršiti pravila in so npr. obiskale osebo, ki živi izolirano, prevažale otroke v rejništvu v svojih avtomobilih, s svojim denarjem kupile maske ali razkužila za uporabnike in uporabnice ipd.

5. Prepoznavanje in ravnanje z lastnimi čustvi, izčrpanostjo in skrbjo zase v okoliščinah, ki so stresne in niso varne.

Kot je mogoče pričakovati v kriznih okoliščinah, so socialne delavke poročale o močnih čustvih, vse od strahu in anksioznosti na eni strani (predvsem povezanih s tveganji za zdravje) do žalosti in žalovanja (glede izgub, ki jih ljudje doživljajo, in okoliščin, v katerih živijo) na drugi. Posebej stresne so bile zanke situacije, ko niso mogle obiskati ljudi v stiski in kadar so vedele, da so soudeležene v nepravičnih in tveganih situacijah, kot je npr. odpust oseb iz bolnišnice v domove za stare z vedenjem, da ni bila nobena od vključenih oseb testirana na virus. Občutki, da so pod stresom in izčrpane, da niso cenjene ali prepoznane kot nepogrešljive v nekaterih situacijah (kot npr. zdravstveni delavci), so bili pogosto opisani. Nekatere socialne delavke pa so poročale tudi o pozitivnih čustvih, kadar je bilo določeno ravnanje kljub tveganjem uspešno.

6. Uporaba izkušenj, pridobljenih v času pandemije, za razmislek o socialnem delu v prihodnosti.

V svojih odgovorih na vprašanja je večina respondentk pisala o neposrednih etičnih izzivih in sistemskih izboljšavah, ki bi lahko podprle njihovo delo v trenutnih okoliščinah. Pomembno pa je, da je bilo večje število odgovorov tudi v zvezi z razmislekom, kako bi lahko bilo socialno delo v prihodnosti bolje opremljeno za ravnanje v času različnih kriznih situacij in obdobjij. V odgovorih smo identificirali tudi pogosto izraženo željo po močnejšem in avtonomnejšem socialnem delu, po več interdisciplinarnosti ter bolj integriranem zdravstvenem, socialnovarstvenem in ekonomskem sistemu pomoči. V odgovorih iz številnih držav je bila izpostavljena tudi nujnost večjega strokovnega in družbenega pripoznanja vloge socialnega dela.

4 Ugotovitve raziskave v Sloveniji

Raziskovalni vprašalnik je bil pripravljen tudi v slovenskem jeziku, povabilo k sodelovanju je bilo posredovano članom Društva socialnih delavk in delavcev ter na naslove različnih nevladnih organizacij s področja socialnega varstva, prošnja za posredovanje vabila zaposlenim je bila posredovana tudi na naslove

CSD-jev in na Skupnost CSD. Navedeni so bili v obliki elektronske pošte, ki je vsebovala vabilo, povezano na spletni vprašalnik ter prošnjo za posredovanje vabila socialnim delavkam in delavcem v njihovi organizaciji. Odzvalo se je 14 oseb, ki so se (razen dveh, ki se nista opredelili) identificirale kot ženske; imele so med 3 in 37 let delovnih izkušenj (povprečno 16 let), ena med njimi je bila študentka. Šest oseb je zaposlenih v nevladnih organizacijah, preostale na Centrih za socialno delo; delujejo na različnih področjih (duševno zdravje, brezdomci, šolsko svetovalno delo, urejanje prejemkov ...) in imajo različne funkcije (vodstvene, koordinacija programov, svetovanje ...).

V prvih mesecih epidemije covid-19 je bila situacija na področju socialnega dela v Sloveniji naslednja: marca 2020 je Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti (MDDSZEM) pripravilo niz navodil, skladnih z vladnimi ukrepi za preprečevanje okužb. Ta navodila so vključevala: prepoved osebnih stikov na centrih za socialno delo (z nekaterimi izjemami); delo kriznih centrov je bilo prilagojeno razmeram (ukrepom in priporočilom Nacionalnega inštituta za javno zdravje); stiki pod nadzorom so bili odsvetovani; dnevni centri ter domovi za otroke in odrasle z intelektualnimi ovirami so se zaprli (skrb na voljo le za tiste, ki se nimajo kam vrniti); dnevni centri za različne skupine uporabnikov (stari, ljudje s težavami v duševnem zdravju, otroci in mladi) so bili zaprti (strokovne delavke so morale biti na voljo za klic ali elektronsko komunikacijo v nujnih primerih); enako tudi terapevtske storitve in programi; domovi in skupnosti, kjer ljudje prebivajo, so bili odprti le do pojava prvega primera okužbe; dnevni centri za brezdomne so se zaprli; vsi drugi programi so bili prekinjeni in so od takrat delovali preko spletja ali telefona (Leskošek, Mešl 2020: 106). Ukrepi zapiranja so trajali vse do konca maja, ko so se storitve in domovi spet odprli (do jeseni 2020), veljala pa so stroga navodila za preprečevanje okužbe. Poročilo o stanju v Sloveniji, ki sta ga pripravili Leskošek in Mešl (2020), obsega tudi nekatere odzive socialnih delavk in delavcev. V domovih za stare so zaposleni poročali o občutkih, da so prepuščeni sami sebi, brez potrebne državne podpore in obenem pod napadi javnosti (ki obsoja ravnanje v centrih glede nezmožnosti zamejevanja okužb in obenem glede preprečevanja obiskov); aprila 2020 so organizirali protest (*ibid.* 107). Tudi nekatere organizacije, ki delujejo na področju brezdomstva, so opozarjale na pomanjkanje podpore in primernih ukrepov za skrb za brezdomne (*ibid.* 107). Avtorici poročata tudi o odzivih Društva socialnih delavk in delavcev, ki je problematiziralo zapiranje storitev in opredelilo različne ovire pri posredovanju pomoči ljudem, še posebej na področju duševnega zdravja in področju nasilja (*ibid.* 108). Društvo je bilo kritično predvsem do tega, da stroka socialnega dela ni bila vključena v načrtovanje ukrepov (*ibid.*). Tovrstna sporočila najdemo tudi v raziskavi Banks in dr. (2020a), ki je predstavljena v tem prispevku.

4.1 Socialno delo in prvi meseci pandemije covid-a-19

Čeprav je slovenski vzorec majhen, pa tudi ta obsega prav vse teme, zajete v splošni analizi (predstavljene v prejšnjem poglavju). V nadaljevanju so predstavljene vse teme iz skupnih rezultatov raziskave, in sicer v enakem vrstnem redu kot v prejšnjem poglavju.

4.1.1 Vzpostavljanje in ohranjanje zaupnih, odkritih in empatičnih odnosov po telefonu ali preko spletne komunikacije s potrebnim spoštovanjem zasebnosti in zaupnosti ali osebno v zaščitni opremi

Etični pomislek je, kako varen je lahko splet in kolikšna je odgovornost mladinskega dela. (Anketa št. 59120711)

Tudi pri nas so socialne delavke izpostavile izzive novih pristopov k delu v smislu uporabe digitalnih tehnologij. Pri delu z mladimi se je pojavljalo vprašanje, ali je spletno okolje kot medij za nudenje pomoči v obliki svetovanja in skupinskih srečanj lahko dovolj varen prostor za zaupne teme. Izpostavile so tudi sodelovanje na (timskih) sestankih v kontekstu dela od doma, kjer so ugotavljale, da je težko ali nemogoče zagotavljati zasebnost; pogrešale so protokole za sodelovanje, pa tudi potrebno opremo in možnosti za delo. Pri strokovnem delu z družinami so izrazile zaskrbljenost in negotovost glede tega, koliko verodostojno, zanesljivo je lahko presojanje ogroženosti otroka in drugih družinskih članov preko telefona in, nasprotno, koliko lahko pogovor prek telefona nadomesti strokovno presojo in/ali podporo, ki jo izvajajo socialne delavke z obiskom na domu. Nasprotno so se spraševale, ali je prek telefona ali drugih digitalnih tehnologij mogoče enako kakovostno (kot v medosebni interakciji v živo) vzpostavljati in vzdrževati socialnodelovni odnos ter kako uporaba maske in morda poleg te še druge zaščitne opreme vpliva na medosebno komunikacijo.

4.1.2 Določanje prednosti potreb uporabnikov in uporabnic socialnega dela (ki so zaradi pandemije večje ali drugačne kot sicer) v okoliščinah zmanjšanih ali ukinjenih sredstev za pomoč in nezmožnosti ustrezne strokovne presoje.

V času po izbruhu krize je v ospredju medicinski model dela z ljudmi. Socialni vidik se s težavo prebije do izvedbe, saj so omejitve v določenem delu presegle vse norme. (Anketa št. 59861556)

Socialne delavke so ugotavljale, da je pandemija poglobila razlike med ljudmi in da je zagotavljanje storitev najbolj marginaliziranim ali izključenim še toliko večjega pomena. Socialna delavka, ki dela na področju brezdomnih, je bila zaskrbljena nad tem, da v času ukrepov brezdomni nimajo niti minimalnega zaslužka z uličnim časopisom in da jih policija nenehno popisuje, čeprav ukrep

»ostani doma« zanje ne more veljati. V njeni organizaciji so se trudili nuditi prenočišče in bivanje vsem, ki ga potrebujejo, vzpostavili so krizno bivalno enoto, da bi lahko sprejeli tudi tiste, ki morajo biti ob prihodu v karanteni. Druge socialne delavke so se spraševali, kako zagotavljati oskrbo s hrano za vse, ki so ostali brez nje, in kako še naprej zagotavljati namestitve ljudem (stari, ljudje s težavami v duševnem zdravju, krizni centri za mlade, materinski domovi, CUDV-ji itn.), ki to potrebujejo. Socialna delavka na področju duševnega zdravja je izpostavila dileme v zvezi s potrebami ljudi, ki bivajo v ustanovah, in nezmožnostjo njihovega ponovnega sprejema, če se odločijo stavbo ustanove zapustiti. Nekatere respondentke so izpostavile tudi zaskrbljenost nad dejstvom, da so se mladi iz bivalnih skupnosti (ali tudi dijaških domov in študentskih domov) morali vrniti domov, pogosto v zelo tvegane, celo nevarne okoliščine. Ena od socialnih delavk je izpostavila pomen obiskov na domu za ljudi, ki niso v kakšni posebni skupini uporabnikov, imajo pa težave s higieno in čistočo doma – in izpad obiska socialne delavke je zanje poleg osebnih zdravstvenih tveganj tako pomenil tudi zaostrovanje medsosedskih odnosov. Socialna delavka, ki nudi pomoč na domu družini s številnimi izzivi, je ugotovljala, da bo pretrgan stik s podporo doma gotovo vplival na učne izide otrok, ki brez podpore ne zmora sodelovanja v šoli in učenja. Na širši ravni so socialne delavke opozarjale tudi na izključenost otrok in njihovo prikrajanost za možnost učenja v tistih družinah, ki nimajo eksistencialnih, bivanjskih in/ali tehničnih možnosti, opreme in znanj, da bi njihov otrok lahko spremljal pouk na daljavo. Socialna delavka na področju dela z družino se je spraševala, kako presojati v situacijah, ko ima starš pravico, da se sreča z otrokom (in otrok pravico do srečanja s staršem), drugi starš pa ocenjuje, da gre za zdravstveno tveganje. Socialna delavka, ki je s strani soseda v večstanovanjski stavbi prejela prijavo nasilja v romski družini, pa je po daljšem pogоворu s prijaviteljem ocenila, da gre morda predvsem za motiv umika družine iz stavbe, zato je obisk družine odložila na čas, ko bo ta manj tvegan.

4.1.3 Iskanje ravnovesja med pravicami, potrebami in tveganji za uporabnike in uporabnice ter osebnimi tveganji socialnih delavk, ki želijo svoje delo in nuditi pomoči opraviti čim bolje

Zato sedaj hodim po robu in se z osebami, ki stik najbolj potrebujejo, srečujem v mestu, na prostem. Skupaj gremo na sprehod, se pogovarjam... Vseeno ostaja dilema ... Kaj če koga okužim? Je osebni stik res vreden tega tveganja? Ker upoštevam vsa navodila, da okužila ne bi nikogar, se odločam, da ja, osebni stik je toliko pomemben, da kljub temu grem in hodim po robu. In bom še naprej ... (Anketa št. 59360525)

Na ozadju njihovih ugotovitev o poglobljenih neenakostih in preslabo načrtovanih odločitvah so socialne delavke v anketi pisale tudi o tem, da so iskale ravnovesje med pravicami, potrebami in tveganji za uporabnike in uporabnice ter osebnimi tveganji, pri tem pa pogosto razmišljale, kako svoje delo in nudeanje pomoči opraviti čim bolje. Nekatere socialne delavke so zapisale, da so kljub prepovedi medosebnega stika opravile srečanja z ljudmi, s katerimi sicer sodelujejo, in da so zaznale pri njih še posebej veliko stisko ali potrebe. Kljub temu da so imele na nekaterih CSD-jih zaposlene izrecno prepoved srečevanja (tudi če so zaščitene z maskami), so nekatere poročale o tem, da so se vseeno srečale z ljudmi; pisale so o »srečevanju zunaj, v mestu, na sprehodu«, še posebej z osebami s težavami v duševnem zdravju, pri katerih so ocenjevale, da osebi ne morejo pomagati prek telefona (ljudje pa niso smeli priti v dnevni center). Odločale so se tudi za (nedovoljen) obisk družine na domu zaradi nujnosti ocene situacije ogroženosti otroka in nasilja v družini. Dve socialni delavki sta poročali o pomoči otrokom iz ekonomsko šibkih družin in romskih družin pri možnostih in priložnostih za učenje na daljavo: prinesli sta jim učbenike in opremo za spremljanje pouka od doma ter družine redno obiskovali, da bi jim pomagali vzpostaviti sodelovanje pri pouku na daljavo.

4.1.4 Odločanje o tem, ali bi upoštevale državne ukrepe ali navodila in procedure v organizaciji, v kateri so zaposlene, ali bi sledile strokovni diskreciji v okoliščinah, v katerih se ukrepi in navodila zdijo neprimerni, nerazumljivi ali pomanjkljivi

... smo se srečevali predvsem z dilemo, kako izvajati naše storitve v čim večjem obsegu in hkrati zadostiti vsem ukrepom zdravstvene stroke in vlade. To je bilo pereče vprašanje predvsem ob začetku razglasitve epidemije, saj nismo imeli ustreznih navodil za samo izvajanje programa, hkrati pa smo prvo zaščitno opremo dobili šele okoli 20. marca. Odločali smo se sami, hitro; vodile pa so nas izključno potrebe in koristi naših uporabnikov. (Anketa št. 59316360)

Socialne delavke so v zvezi z etičnimi izzivi veliko izpostavljale, kako so se v nekaterih situacijah same ali, še pogosteje, v timu ali organizaciji, v kateri delajo, odločale, ali in v kolikšni meri bi upoštevale državne ukrepe ali navodila in procedure ali bi sledile strokovni diskreciji v okoliščinah, v katerih se ukrepi in navodila zdijo neprimerni, nerazumljivi ali pomanjkljivi. Nekatere so se glede tega spraševale tudi v smislu, kdaj je zaradi posledic določenega ukrepa posameznik ali skupnost že tako neprimerljivo prikrajšana, da tudi argument neokužbe ne vzdrži več in morajo socialne delavke začeti slediti svoji poklicni diskreciji in temu, kako socialno delo v praksi ocenjuje razmerje med tveganji

in koristmi. Nekatere so zapisale, da so kljub ukrepom in državnim navodilom ravnale tako, kot so presojale, da je v določenih okoliščinah nujno (npr. socialna delavka je sprejela v namestitev osebo, ki jo je nujno potrebovala). Čeprav so vse respondentke prepoznavale nujnost zaščitnih ukrepov, ki zavarujejo tako uporabnike storitev kot tudi osebe, ki izvajajo storitve, so nekatere eksplicitno spregovorile o tem, da zaprtje CSD-jev in drugih storitev, programov in namestitev ni pravilno ravnanje. Predstavile so različne pristope, s katerimi so še lahko nudile storitve, vendar na prilagojen in varen način, pri tem pa vsaj nekoliko še lahko sledile poslanstvu in nalogam socialnega dela. Številne so v zvezi s spremenjenimi režimi dela, dodatnimi nalogami in prevzemanjem novih vlog (tu je bil izpostavljen predvsem »nadzor« nad ljudmi glede tega, kaj počnejo in kje se gibljejo) izražale, da se počutijo »nesocialnodegovno« ter da imajo stiske glede izvajanja vlog in nalog, ki po njihovem mnenju niso del socialnodegovnega poslanstva.

4.1.5 Prepoznavanje in ravnanje z lastnimi čustvi, izčrpanostjo in skrbjo zase v okoliščinah, ki so stresne in niso varne

*Večkrat sem se počutila nemočno, nekompetentno, nesocialnodegovno.
(Anketa št. 59146383)*

Mene fizično boli, ker čutim nemoč. (Anketa št. 59138653)

V zapisih socialnih delavk so bila razvidna tudi pričevanja o lastnih čustvih in izčrpanosti v okoliščinah, ki so stresne, pogosto pa tudi niso varne. Pogoste so bile izjave o občutjih lastne nekompetentnosti ali ocene, da ni bilo narejeno dovolj oz. da bi ljudje potrebovali več podpore in pomoči, kot so je v teh okoliščinah dobili. Respondentka, ki dela na področju duševnega zdravja, je zapisala, da je sicer prejela odzive ljudi, da jim je bil telefonski pogovor kot rešitev, sama pa je vendarle doživljala, da ne dela dovolj dobro. Druga socialna delavka s področja duševnega zdravja, zaposlena v organizaciji, ki ni zaprla svojih vrat novim sprejemom, je poročala o pritiskih s strani zdravstva in svojcev ter posledični preobremenjenosti in 12-urnem delovniku. Z epidemiološkega vidika so tako sebe kot druge videle kot tveganje za širitev okužbe, obenem pa niti drugih niti sebe niso že lele izpostaviti okužbi.

4.2 Socialno delo v času pandemije v Sloveniji – in po njej

Tudi respondentke v vzorcu iz Slovenije so razmišljale v okviru zadnje v prejšnjem poglavju predstavljene teme – o uporabi izkušenj, pridobljenih v času pandemije, za razmislek o socialnem delu v prihodnosti.

Ko razmišjam, kako naprej, po vsem slišanem, se mi zdi, da smo bili vsi skupaj na situacijo popolnoma nepripravljeni in je vprašanje, kako bo dalje.

[...] Ne znam in ne upam si predstavljati socialnega dela z masko, brez stika, bližine, bojim se posledic, ki se bodo odrazile na ljudeh. Zaupanja že itak ni bilo veliko, kako bo dalje, je zaskrbljujoče. (Anketa št. 59861556)

Na ozadju opisa lastnih izkušenj s socialnodelovno prakso v času pandemije, etičnih izzivih in primerih ter čustveni dimenziji dela v tem obdobju je nekaj socialnih delavk v anketi razpravljalno tudi o tem, kaj pridobljene izkušnje po njihovem mnenju lahko pomenijo za načrtovanje socialnega dela v prihodnosti. Socialne delavke so predvsem menile, da socialno delo ni dovolj avtonomen, spoštovan in prepoznan poklic ter da kot stroka ni bila vključena v načrtovanje ukrepov, čeprav bi bilo to nujno za zagotavljanje večjega obsega in ustreznejše pomoči ljudem, ki uporabljajo storitve v socialnem delu in tudi širše na področju socialnega varstva. Tiste, ki so pisale o tej temi, so izražale stisko v zvezi s tem, da so morale opravljati tudi dodatne naloge; predstavile so jih kot neskladne z vrednotami socialnega dela (npr. pomoč mladim v mladinskem domu pri učenju na daljavo je socialna delavka opisala kot uvajanje discipline in nadzora glede opravljenih šolskih obveznosti); počutile so se zelo nemočne v zvezi z odločitvami za zaprtje centrov za socialno delo ter različnih socialnovarstvenih ustanov in programov; ugotavljale so, da stroka socialnega dela ni bila vključena v načrtovanje ukrepov in postopkov, ki so neposredno povezani z ljudmi, s katerimi se v socialnem delu najpogosteje srečujemo. Na podlagi tega so predlagale, da bi bilo treba ukrepe, ki so sicer nujno potrebni, koordinirati skupaj s stroko socialnega dela, saj so prav socialne delavke tiste, »ki poznaajo stanje in potrebe ljudi na terenu – so v stiku z uporabniki, poznaajo njihove potrebe, moči in vplive«. Obenem so pogrešale, da bi socialno delo kot poklic, ki nudi pomoč ljudem, v času pandemije prejelo podporo, navodila in opremo za varno in učinkovito delo v času povečanih potreb, namesto da je prejelo le prepoved izvajanja dejavnosti.

5 Premišljanje in prenavljanje socialnega dela v globalni perspektivi

Večina socialnih delavk v celotnem, globalnem vzorcu raziskave je sicer izpostavljala najbolj akutne težave in etične izzive, povezane s samo pandemijo, precej pa jih te tudi reflektiralo, in sicer v smislu premisleka o tem, kaj se iz trenutnih okoliščin in odzivov nanje v socialnem delu in širše lahko naučimo za prihodnost ter kakšne spremembe bi bilo treba zahtevati na področju socialnovarstvenih politik, da bi socialno delo lahko ustreznejše odgovarjalo na potrebe ljudi in skupnosti. V nadaljevanju so predstavljene teme in poudarki, ki so se pojavljali v odgovorih socialnih delavk z vsega sveta, prisotni pa so tudi v odgovorih socialnih delavk v Sloveniji.

Ena od osrednjih tem v okviru tovrstnih refleksij je bila potreba po več časa, sredstev in fokusa za skupnostno socialno delo in socialno varstvo. V številnih državah je pandemija namreč še bolj razgalila šibkosti in nemoč premalo finančiranih ter premalo cenjenih socialnovarstvenih storitev. Socialne delavke, ki so poklic socialnega dela v svojih državah označile kot nepriznan in marginaliziran (npr. v državah, kot so Brunej, Kongo, Gvineja in Nigerija), so obenem izpostavljale njegov temeljni pomen in vlogo v družbi, npr. tako, da je prav socialno delo prispevalo h krepitvi skupnostnih mrež moči, saj druge nevladne in vladne organizacije niso zmogle odziva na povečane materialne, psihološke in izobraževalne potrebe. Nasprotni rezultati raziskave kažejo, da socialne delavke velik pomen (v času krize in sicer) pripisujejo skupnostnemu socialnemu delu, prostovoljnemu delu v skupnosti in podpornih skupinah ter da menijo, da bi bilo treba več pozornosti nameniti tovrstnih oblikam dela. Poudarile so tudi pomen interdisciplinarnega dela in sodelovanja med različnimi organizacijami; koordinacija med storitvami je po njihovem mnenju nujna za naslavljjanje večnivojskih problemov in izboljševanje storitev.

V številnih državah (najbolj eksplizivno v Sloveniji, Kanadi, Franciji, Španiji in ZDA) so socialne delavke izpostavile, da je socialno delo poklic, ki temelji na vrednotah in je znanstveno utemeljen ter da je treba odzive na krizne razmere oblikovati tako, da med seboj sodelujejo različne stroke; če je le mogoče, je treba ukrepe tudi testirati ali razviti celostne pristope k obvladovanju posledic ukrepov. Številne socialne delavke v raziskavi so namreč opisovale, da so bila navodila glede ravnanja, ki so jih oblikovali vlade in vodstva občin ali organizacij, v katerih delajo, pogosto nezadostna, zmedena in neustrezna glede na stiske in potrebe ljudi v vsakdanjem življenju. Zato so izpostavile, da bi moralo biti socialno delo, ki je v stiku s potrebami in stiskami ljudi, osrednji sogovornik pri oblikovanju ukrepov in socialnih politik.

Morda najpomembnejše pa je, da so socialne delavke izrazile tudi strah pred tem, da bi prakse, ki so se uveljavile med pandemijo (malo ali nič osebnega stika, urejanje večine zadev preko telefona, avtomatizacija nekaterih postopkov), postale stalna praksa. Številne so izpostavile, da je delo v času pandemije razkrilo in poglobilo obstoječe slabosti in pomanjkljivosti v organizaciji ter izvajanju socialnega dela in da je zato to obdobje pomembno za to, da reflektiramo naravo in prakso socialnega dela ter razmišljamo, kako bi lahko bili bolje pripravljeni na podobne situacije v prihodnosti.

6 Sklep: covid-19 kot kriza družbene pravičnosti

V raziskavi (Banks in dr. 2020a; 2020b; 2020c) sta bila v odgovorih z vsega sveta večkrat izpostavljena strah in zaskrbljenost, kako bodo ljudje, ki se že sicer soočajo s stiskami in pomanjkanjem, sploh preživeli v okoliščinah, ko se nujne službe zapirajo in storitve ukinjajo zaradi poskusov omejevanja širitev virusa, pa tudi zaradi pomanjkanja zaposlenih (ki je prisotno že sicer, v času pandemije pa zaradi bolniških odsotnosti še povečano). Primeri, ki so bili navedeni, so bili npr. nezanesljivost in pomanjkanje pri preskrbi s hrano, še posebej v povezavi z zaprtjem šol, izolacija zaradi zaprtja skupnostnih centrov ter številne posledice ukinitve različnih oblik pomoči in oskrbe na domu, še posebej vitalno pomembnih za ranljive otroke in stare. Za tiste, ki so bili v ranljivem položaju zaradi nasilja v domačem okolju, zlorabe drog in drugih odvisnosti ali samomorilnih teženj, je izguba podpore v času pandemije lahko ali pogosto rezultirala v poškodbah, celo smrtnih.

Številne osebe namreč nimajo zmožnosti, da bi si priborile storitve, ki jih potrebujejo, nekateri niti tistih ne, da bi lahko sami sebe zaščitili pred okužbo z virusom (Walter-McCabe 2020). Respondentke v anketi z vsega sveta so izpostavile številne načine, kako so se v času pandemije neenakosti razkrile še z novih vidikov, in etične dileme, katerim vzrok so npr. prenatrpani zavodi in domovi za stare ter neustrezne bivanjske razmere številnih ljudi, zaradi katerih so ljudje še bolj ranljivi za okužbe, ali pa zaposlitve (ki so pogosto tudi slabo plačane), ki zaposlenim ne dopuščajo dela od doma, zaradi česar so bolj izpostavljeni virusu na delu ali v javnem prevozu. Naša in druge študije so pokazale, da so priložnosti za testiranja, delo od doma ali možnost, da se izognemo drugim ljudem (npr. pri nabavi hrane ali zdravil), neenakomerno družbeno porazdeljene (Banks in dr. 2020c; van Dorn in dr. 2020). Slednje je gotovo tudi posledica dolgotrajnih razlik v družbenoekonomskih in drugih okoliščinah ljudi (vključno z različnim dostopom do možnosti izobraževanja, zaposlovanja, zdravstvenih storitev, politične participacije itd.), ki jih temeljno določajo izključevanje in rasizmi (na podlagi revščine, etničnosti, spolne identifikacije itd.).

Čas krize in odzive nanjo je zato nujno izkoristiti kot priložnost za identificiranje priložnosti in znanja, ki izhaja iz izkušnje pandemije, in spodbuda, da v socialnem delu ostanemo, kot pravita O'Leary in Tsui (2020: 417), vztrajni in pozorni na človekove pravice. Novo znanje izhaja tudi iz kreativnosti socialnih delavk v praksi po vsem svetu, pri njihovem zagovarjanju in vztrajnem zasledovanju družbene pravičnosti ter obnavljanju socialnega dela kot skupnostne prakse, katere osrednji cilj je družbena pravičnost in vključenost (glej tudi IFSW 2020; Miller in Lee 2020; Truell 2020).

Ob tem je treba opozoriti, da lahko imajo socialne delavke in delavci kolektivno aktivno vlogo v času pandemije covid-19 in v drugih kriznih obdobjih le, če tudi mednarodne organizacije, poklicna združenja, odgovorna politična telesa in delodajalci pristopijo k zahtevi po nujnosti etične prakse ter zagovarjajo in ustvarjajo pogoje zanjo. Nujno je, da politične strukture prepoznaajo nepogrešljivo vlogo socialnih delavk in delavcev ter jim v skladu s tem zagotavljajo zaščitno opremo in skupaj s strokovnjaki iz stroke oblikujejo navodila, kako izvajati socialnovarstvene storitve tudi v času pandemije ter z osredotočanjem na človekove pravice in družbeno pravičnost. Poklicna združenja, delodajalci ter same socialne delavke in delavci pa morajo premisliti, kako v novih kontekstih aplicirati svoje poklicne vrednote in načela, ter kritično evalvirati etične posledice digitaliziranega dela, nove oblike tveganj in rekonfiguracijo sistema socialnih transferjev v kontekstu povečanih potreb ter predvsem poglobljenih neenakosti in izključenosti ljudi, ki iščejo pomoč v socialnem delu (Banks in dr. 2020b).

Zahvala

Zahvaljujem se članicam in članom raziskovalne skupine, s katerimi smo zasnovali, oblikovali in izvedli raziskavo ter interpretirali pridobljene podatke in pripravili mednarodne objave in poročila (glej Viri), na katerih temelji tudi pričujoči članek: Sarah Banks (Univerza v Durhamu, Velika Britanija), Tian Cai (Univerza v Durhamu, VB), Ed de Jonge (Visoka šola v Utrechtu; Nizozemska), Jane Shears, (Britansko združenje socialnih delavk in delavcev (BASW) ter Mednarodno združenje socialnih delavk in delavcev (IFSW)), Michelle Shum (Baptistična Univerza v Hongkongu, Hongkong), Kim Strom (Univerza v Severni Karolini, ZDA), Rory Truell (IFSW), Maria Jesus Uriz (Javna univerza v Navarri, Španija) in Merlinda Weinberg (Univerza Dalhousie, Kanada).

SUMMARY

The covid-19 pandemic in 2020 has radically changed the lives of people around the world. The consequences are also felt in social work: both in terms of increasing the need for help and deepening the distress, and in terms of the exercise of the profession itself, where the quality of relationships between social workers and service users and the role of interpersonal, direct contact between people also imposes requirements of distance, risks associated with the use of the same space and the need to use personal protective equipment when contact between people is unavoidable. Professional work is thus characterized by uncertainty, personal risks and, in the circumstances, a degree of stress, ambiguity and loss. To better understand the extent and characteristics of

the impact of the pandemic period on the ethical level of social work practice, an international group of researchers, in collaboration with the International Federation of Social Workers, conducted an online survey in seven languages, involving social workers in 55 countries around the world. This article presents the results of the Slovenian part of the survey on the ethical aspects of social work practice during the pandemic in the context of the broader, global findings of the survey. The analysis of the survey responses identified six key themes that emerged globally and in all contexts of social work practice (different fields of work, differently organized social protection systems, different contexts of different social policies, different socio-economic conditions, different levels of action, and the epidemiological situation at the time of the survey).

These central themes are: Experiences of building and maintaining confidential, open and empathetic relationships over the phone or via online communications while maintaining privacy and confidentiality or in person in protective clothing; Discussions about assessing the most urgent needs of social work users (greater or different due to a pandemic) in the context of reduced or canceled aid funding and the inability to make appropriate professional judgements; Reporting on finding a balance between the rights, needs and risks for users and the personal risks of social workers who want to do their job and help as best they can; deciding whether to follow the national policies or instructions and procedures of the organization in which they are employed, or to follow professional judgement if the policies and instructions seem inappropriate, incomprehensible or flawed; recognizing and managing their own emotions, exhaustion and self-care in stressful and uncertain situations; and recommending how lessons learned during a pandemic can be used to reflect on social work in the future. The aforementioned themes were also present in the responses of Slovenian social workers ($n = 14$) who work in different fields (mental health, homeless, school counseling, income management...) and have different functions (management, program coordination, counseling...).

The majority of social workers in the Slovenian and global survey sample pointed to the most acute problems and ethical challenges related to the pandemic itself, but some also reflected on it in terms of considering what can be learned from the current circumstances and responses to them. In social work and more broadly, what we can learn for the future, and what changes in social protection policy are needed to make social work more responsive to the needs of people and communities. In the survey, responses at home and around the world consistently expressed fears and concerns about how people already facing hardship and deprivation will survive in a situation where emergency services are closed and services are cut due to attempts to contain the spread

of the virus, as well as staff shortages (which are present elsewhere and exacerbated by sickness absence during the pandemic). It should be noted that social workers can only play a collectively active role during the covid 19 pandemic and other times of crisis if international organizations, professional associations, responsible political bodies and employers address and advocate for the need for ethical practices and create the conditions for them. It is imperative that political structures recognize the indispensable role of social workers and equip them accordingly with protective equipment and work with experts to produce guidance on how social services can be delivered during a pandemic, with human rights and social justice at the forefront. Professional bodies, employers and social workers themselves need to consider how to apply their professional values and principles in new contexts, and critically evaluate the ethical consequences of digitized work, new forms of risk and the reconfiguration of the social transfer system in the context of increased needs and deepening inequalities. Exclusion of people seeking help in social work (Banks et al. 2020b).

Literatura

- Banks, Sarah, in drugi (2020c): Practicing ethically during COVID-19: Social work challenges and responses. *International Social Work*, 63 (5): 569–583.
- Dominelli, Lena, in drugi (ur.) (2020): Covid-19 and Social Work: a collection of country reports. Dostopno prek: <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2020/07/IASSW-COVID-19-and-Social-Work-Country-Reports-Final-1.pdf> (10. 10. 2020).
- International Federation of Social Workers – IFSW (2020): The social work response to covid-19 – six months on: Championing changes in services and preparing for long-term consequences. Rheinfelden, Switzerland: International Federation of Social Workers. Dostopno prek: <https://www.ifsw.org/wp-content/uploads/2020/07/2020-07-01-SW-Response-to-COVID-19-Six-Months-On.pdf> (10. 10. 2020).
- Leskošek, Vesna, in Mešl, Nina (2020): Slovenia. V L. Dominelli, T. Harrikari, J. Mooney, V. Leskošek, Vesna, in E. Kennedy Tsunoda (ur.) (2020): Covid-19 and Social Work: a collection of country reports: 100–110. Dostopno prek: <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2020/07/IASSW-COVID-19-and-Social-Work-Country-Reports-Final-1.pdf> (10. 10. 2020).
- Miller, Vivian J., in Lee, HeeSoon (2020): Social Work Values in Action during COVID-19. *Journal of Gerontological Social Work*, 63 (6–7): 565–569. Dostopno prek: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01634372.2020.1769792?journalCode=wger20> (13. 6. 2020).
- O’Leary, Patrick, in Tsui, Ming-Sum (2020): Social Work’s Role during and after the Pandemic: Keeping Vigilant and Hopeful on Human Rights. *International Social Work*, 63 (4): 417–418.

- Truell, Rory (2020): Covid-19: The struggle, success and expansion of social work. Rheinfelden, Switzerland: International Federation of Social Workers. Dostopno prek: www.ifsw.org/covid-19-the-struggle-success-and-expansion-of-social-work (10. 10. 2020).
- Van Dorn, Aaron, Cooney, Rebecca E., in Sabin, Miriam L. (2020): COVID-19 Exacerbating Inequalities in the US. *The Lancet*, 395 (10232): 1243-1244.
- Walter-McCabe, Heather (2020): Coronavirus Pandemic Calls for an Immediate Social Work Response. *Social Work in Public Health*, 35 (3): 69-72.

Viri

- Banks, Sarah, in drugi (2020a): Ethical Challenges for Social Workers during Covid-19: A Global Perspective, Rheinfelden, Switzerland: International Federation of Social Workers. Dostopno prek: <https://www.ifsw.org/wp-content/uploads/2020/07/2020-06-30-Ethical-Challenges-Covid19-FINAL.pdf> (10. 10. 2020).
- Banks, Sarah, in drugi (2020b): Practising during Pandemic conditions: Ethical Guidance for Social Workers, Rheinfelden, Switzerland: International Federation of Social Workers. Dostopno prek: <https://www.ifsw.org/practising-during-pandemic-conditions-ethical-guidance-for-social-workers/> (12. 11. 2020).

Podatki o avtorici

doc. dr. **Ana M. Sobočan**

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo

E-mail: ana-marija.sobocan@guest.arnes.si

Vesna Zupančič

PROCES RAZVOJA NOVE VARNE »NORMALNOSTI« V (ZOBO)ZDRAVSTVU Z VIDIKA INTEGRIRANEGA (INDIVIDUALNEGA IN SISTEMSKEGA) ODZIVA NA EPIDEMIJO COVID-19: ŠTUDIJA PRIMERA

IZVLEČEK

Pandemija COVID-19 je hitro prizadela vsako področje našega vsakdanjega življenja in pomeni globalni izziv tudi za naše zdravstvene sisteme. Ključna vprašanja so povezana s pripravljenostjo zdravstvenega sistema na »šok«, hitrostjo prepoznavanja in odziva na začetek »šoka«, z upravljanjem učinka »šoka« ter obnovitvijo sistema in učenjem. Gre za t. i. resilience oziroma odpornost sistema. Namen raziskave je bil dokazati pomen individualne in kolektivne odgovornosti pri odzivu na epidemiološki »šok« na izbranem področju medicine – v zobozdravstvu. Izvedena je bila kvalitativna študija primera odpornosti slovenskega sistema zdravstvenega varstva na epidemijo COVID-19 na primeru zobozdravstvenega varstva v Sloveniji.

KLJUČNE BESEDE: odpornost sistema zdravstvenega varstva, COVID-19, zobozdravstvo, kakovost in varnost, mreženje, individualna in kolektivna odgovornost

The Process of Developing a New Safe “Normal” in (Dental) Healthcare in Terms of an Integrated (Individual and Systemic) Response to the Covid-19 Epidemic: A Case Study

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic rapidly affected every aspect of our day-to-day lives and soon also became a global challenge for healthcare systems. The key issues concern the health system's readiness for the "shock", the speed at which the outbreak of the "shock" was detected and responded to, how to cope with the "shock effect", and how to restore the system and learn. It is about what is known as system resistance. The aim of the research was to demonstrate the importance of collective and individual responsibility in the response to the pandemic "shock" in the chosen field of medicine: dentistry. A qualitative study of the case of the Slovenian healthcare system's resistance to the COVID-19 epidemic in terms of dental care in Slovenia was carried out.

KEY WORDS: resilience of the healthcare system, COVID-19, dentistry, quality and safety, networking, individual and collective responsibility

1 Uvod

Pandemija COVID-19 nas je odkrito opozorila na šibkosti nekaterih naših najbolj osnovnih sistemov vsakdanjega življenja, tudi v zagotavljanju dostopnosti ter varnosti in kakovosti zdravstvene obravnave. Zaradi epidemije se je pokazalo, da lahko imajo viri, ki so pri običajnem upravljanju in poslovanju odvečni, latentno vrednost, ki jo lahko dosežemo zgolj zaradi »šoka« (Nemeth in dr. 2008: 1). Sistem obvladovanja tveganj se prepogosto razume kot sredstvo za ohranjanje virov v imenu učinkovitosti in posledično zmanjševanje odvečnosti na nič. Brez odvečnosti pa je za sistem značilna večja ranljivost in malo ali nič sposobnosti prilaganja na »šoke«, kar pa vodi v očitne, drugače preprečljive posledice (Nemeth in dr. 2008: 1–2). Pomanjkanje zaščitnih mask, testov za ugotavljanje okužbe, respiratorjev in drugih bistvenih predmetov je zdravstvene in druge delavce nevarno izpostavilo tveganju za njihovo zdravje (Heinzerling in dr. 2020: 472).

Ključna vprašanja v povezavi z odpornostjo¹ zdravstvenega sistema na

1. Izraz resilience prevajamo kot odpornost sistema. Pri tem se zavedamo, da je opredelitev pojma še v razvoju, ravno tako raba najbolj sprejemljivega izraza v slovenskem jeziku.

epidemiološki »šok« zaradi COVID-19 so povezana s pripravljenostjo sistema na »šok« (Faza A), hitrostjo prepoznavanja in odziva na začetek »šoka« (Faza B), z upravljanjem učinka »šoka« (Faza C) ter obnovitvijo sistema in učenjem (Faza D). Odpornost sistema (angl. *resilience in practice*), definiramo kot zmogljivost sistema, da zazna ter se učinkovito odzove in prilagodi na »šok« s strukturnimi spremembami na način, ki mu omogoča, da vzdržuje potrebne storitve in čim hitreje nadaljuje z optimalno zmogljivostjo ter preoblikovanjem njegove strukture in funkcije z (po možnosti) zmanjšanjem njegove ranljivosti za podobne »šoke« in strukturne spremembe v prihodnosti (Fridell 2019: 6–7). V okviru proučevanja odpornosti v zdravstvu je bila še posebej pod našim drobnogledom odzivnost zobozdravstvenega sistema. Watt (2020: 462) poudarja, da je potrebna radicalna reforma sistemov zdravstvenega varstva ustne votline, kar bo zahtevalo pogumno in drzno odločanje političnih in poklicnih voditeljev. Delež oseb z neizpolnjenimi potrebami po zobozdravstvenih storitvah je med 28 državami Evropske unije v letu 2018 zaradi čakalnih dob znašal 0,2 %, v Sloveniji 2,9 %, in zaradi finančnih razlogov med državami Evropske unije 0,2 %, v Sloveniji 0,9 % (Eurostat 2019: 16).

Ob pojavu epidemije so zobozdravniki čutili moralno dolžnost zmanjšati rutinsko oskrbo zaradi strahu pred širjenjem virusa SARS-CoV-2 med svoje paciente in širše, vendar so bili razumljivo zaskrbljeni tudi zaradi finančnih posledic (Coulthard 2020: 503). Med opravljanjem večine standardnih posegov v zobozdravstvu namreč prihaja do sproščanja in razširjanja aerosolov, majhnih delcev, okuženih s patogeni (Guo in dr. 2020: 321). Ugotavlja se, da se koronavirusi v večini primerov s človeka na človeka prenašajo prek velikih respiratornih kapljic, bodisi z vdihavanjem bodisi z odlaganjem na površino sluznic. Druge poti, domnevno povezane s prenosom koronavirusov, vključujejo stik z okuženimi površinami oz. predmeti in vdihavanje aerosolov, katerih vir so postopki, pri katerih nastajajo aerosoli; na tem področju je sicer zaradi pomanjkanja empiričnih podatkov še veliko nejasnosti (ECDC 2020; Coulthard 2020: 503). Neposredno je tako ogroženo tudi zdravje zobozdravnika, zobozdravstvenega asistenta in morebitnega drugega delovnega osebja v ambulanti. Ne le da veliko zaščitnih mask patogenov ne filtrira v celoti, okužba se prenaša prek vseh predmetov, na katere se iz zraka naložijo patogeni delci (Brian 2020). Pri zobozdravnikih in drugih sodelujočih v timih se tako posledično pojavljajo tudi negotovost, strah in tesnoba (Mohsen Aly in Aly Elchaghaby 2020: 4).

Sociološka teorija ima razmeroma dolgo zgodovino pojmov vključno s koncepti, kot so »kultura tesnobe« (Crawford 2004), obdobje »negotovosti« (Bauman 1999), »ontološka negotovost« (Giddens 1990) in »eksistencialna tesnoba« (Giddens 1991). Tako kot Ward (2020) se sprašujemo, kako pomembni so ti

koncepri pri odzivnih ukrepih zozozdravstvenega sistema na epidemiološki »šok« covid-19 v razmišljajnih posameznikov in javnosti, kdaj se bo to končalo, kdaj bo »vrnitev v normalno stanje« – kako bo videti »novo normalno«. Ideje strahu in negotovosti tako lahko povežemo tudi z Beckovimi idejami o tveganju (Beck 2009; Zinn 2020) in Gidensovim razmišljanjem o zaupanju (Giddens 1991).

1.1 Koncept odpornosti in njegovo uveljavljanje na področju zdravstva

Hollnagel (2009: xxix) razлага, da beseda *resilience* izvira iz latinske predpone »re-« (nazaj) in glagola »salire« (skočiti, preskočiti) ter da ga inženirstvo v znanosti že dolgo uporablja za opisovanje sposobnosti materiala, da absorbira energijo, ne da bi pri tem izgubil svojo prvočno obliko ali značilnosti. Sčasoma so različne discipline izraz sprejele, ga prilagodile ter mu dodale različne interpretacije in vidike. Biddle in drugi (2020: 1088) so pri pregledu raziskovanj odpornosti ugotovili, da so bila v dosedanjih raziskavah proučevanja odpornosti zaradi nalezljivih bolezni najpogosteji izzik. Študije v zdravstvu je mogoče razvrstiti v tri skupine: (1) kvantitativne študije, osredotočene na zagotavljanje storitev, ki uporabljajo kazalnike izkoriščenosti storitev in so lahko dostopne za oceno odpornosti pred šokom, med njim in po njem (Kozuki in dr. 2018; Ray-Bennett in dr. 2019), (2) kvalitativne študije, osredotočene na zdravstveno delovno silo, na katere vplivajo ideje o vsakdanji odpornosti, in obravnavanje prispevkov socialne povezanosti in vodenja k odpornosti zdravstvenega sistema (Brooke-Sumner in dr. 2019; Thude 2019), (3) študije, ki zajemajo široko perspektivo odpornosti zdravstvenega sistema in preučujejo številne gradnike zdravstvenega sistema ali vidike zdravstvenega sistema za oceno odpornosti (Ling in dr. 2017; Meyer in dr. 2018; Watts in dr. 2018). Wreathall (2006) je poskušal izbrati sklope kazalnikov, ki preslikajo vidike odpornosti. Takšni ukrepi naj bi pravočasno opozorili na vrzeli v običajnih delovnih praksah, da se že v času naraščanja pritiska razvijajo ustrezne prilagoditve. Medtem ko se opredelitev in koncepti odpornosti zdravstvenih sistemov v literaturi bistveno razlikujejo, imajo vsi skupno jedro: odpornost obravnavajo kot stopnjo spremembe, ki jo lahko sistem obdrži, hkrati pa hrani svojo funkcionalnost. Ugotavljajo, kaj naredi razliko med organizacijami, ki nehote ustvarjajo zapletenost in zgrešijo signale, da se tveganja povečujejo, in organizacijami, ki lahko uspešno vodijo procese z visokim tveganjem (Biddle in dr. 2020: 1087).

Poleg tega je, kot poudarjajo Hanefeld in dr. (2018: 336), pomembno priznati vpliv oz. vlogo nezdravstvenih vidikov, kot je npr. socialna politika, na splošno odpornost zdravstvenega sistema. Politika in trgi so izjemno dinamični, oblikujejo se družbena gibanja, dnevne prakse se nenehno spreminja.

znanstveno stanje in negotovosti glede virusa se vsak dan spreminja, vključno z življenjsko pomembnimi informacijami o obetavnih zdravilih in cepivih. Stabilnost in vpliv posameznih družbenih praks se poveča s povezovanjem (Schatzki 2005) z drugimi praksami, saj odnosi med praksami dodajajo pomen in po možnosti legitimnost (Hillebrandt 2014; Nicolini 2016). Zinn (2020) je opisal konceptualizacijo družbe tveganega Becka kot »novo socialno stanje, v katerem izjemno stanje postane novo normalno«. Za Goffmana (1983: 5) je ta normalnost kolektivni dosežek, ki je mogoč zaradi urejenosti interakcijskih dejavnosti, ki so nato zasnovane »na veliki podlagi skupnih kognitivnih predpostavk«. Zdi se, da je večina primarnih praks pandemije neposredno povezanih s formalnimi organizacijami, kot so bolnišnice, raziskovalni centri, javne uprave, ministrstva in zakonodajni organi itd. Te organizacije zagotavljajo strokovno znanje, vlagajo sredstva, postavljajo standarde, predlagajo (ali uveljavljajo) sodelovanje, hkrati pa uvajajo ukrepe, ki smo jim bili priča v zgodnjih fazah pandemije, kar daje občutek nujnosti in legitimnosti. Nošenje mask se lahko spremeni v (delno) družbeno normo in institucijo, zlasti če diskurzivne prakse institucionalizirajo zaskrbljenost javnosti zaradi nalezljivih bolezni (Hillebrandt 2014).

Dejansko se lahko pričakuje, da se bodo vse vrste pandemičnih praks, kot je npr. pogosto umivanje in razkuževanje rok, spremenile v stabilne rutine, ko se bodo povezale z drugimi družbenimi praksami in s podpiranjem legitimizacije prepovedi. Sistemski misleci, kot so Senge (2006) in Meadows (2009), so trdili, da v tem organskem svetu, v katerem je vse povezano, ni linearnih sistemov in da prejšnji pristopi k reševanju zapletenih problemov z razčlenjevanjem na manjše obvladljive elemente ne zadostujejo več. Obstajajo različne teorije o tem, kako sistemi delujejo in kako se sistem sam prilagodi spremembam. Odpornost sistema zdravstvenega varstva je sicer mogoče opisati z diagramom in natančno analizirati: odpornost (t) = pridobljeno po odboju deljeno z izgubljeno zaradi šoka (Pratellesi in dr. 2020: 8). Thomas in dr. (2019) so na podlagi pregleda literature zagotovili tudi izčrpen seznam/matriko za oceno različnih vidikov odpornosti zdravstvenega sistema. Odpornost sistema zobozdravstvenega varstva sicer z uporabo teh spoznanj še ni bila izmerjena.

1.2 Namen, cilji raziskave in raziskovalno vprašanje

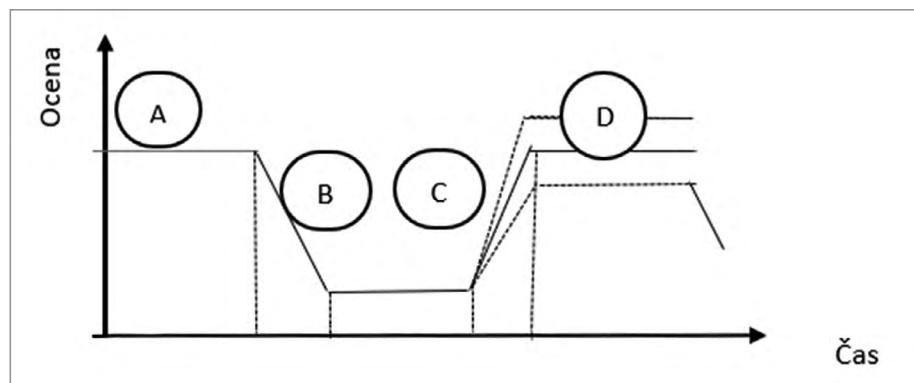
Namen raziskave je bil opozoriti na pomen kolektivne in individualne odgovornosti pri odzivu na epidemiološki »šok« na izbranem področju medicine, tj. v zobozdravstvu. V Sloveniji deluje več kot 1600 zobozdravnikov, od tega jih je 42,3 % zaposlenih v javnih zavodih, 41,4 % jih je zasebnikov s koncesijo in 12,6 % jih deluje v zasebni praksi brez koncesije (Strategija ustnega zdravja v Republiki Sloveniji za obdobje 2020–2029 (predlog) 2019). Cilj raziskave je bil

na podlagi kvalitativne študije primera proučiti, kakšen družbeni izziv predstavlja epidemija COVID-19 z vidika odpornosti slovenskega sistema zobozdravstvenega varstva za zagotavljanje univerzalne zdravstvene pokritosti, varnosti in kakovosti zobozdravstvene obravnave pacientov kot uporabnikov storitev.

Upoštevajoč diagram poteka šoka (Slika 1) (Pratellesi in dr. 2020: 8), so bila zastavljena naslednja izhodiščna raziskovalna vprašanja:

- A. Kakšna je bila pripravljenost slovenskega sistema zobozdravstvenega varstva na »šok« zaradi pojava epidemije COVID-19?
- B. Kako hiter je bil odziv slovenskega sistema zobozdravstvenega varstva na začetek »šoka« zaradi pojava epidemije COVID-19?
- C. Kako je potekalo upravljanje z učinkom »šoka« na področju zobozdravstva?
- D. Kako je bilo (oziroma kako se načrtuje) z obnovitvijo sistema zobozdravstva in učenjem na podlagi pridobljenih izkušenj v zobozdravstvu?

Slika 1: Diagram poteka šoka.

Vir: Pratellesi in dr. (2020: 8).

2 Metoda

Uporabljen je bil kvalitativni raziskovalni pristop študije primera z vključitvijo dveh tehnik raziskovanja: kvalitativne analize vsebine zapisnikov videokonferenc ($n = 15$), izvedenih za namen odziva zobozdravstva v Sloveniji na epidemijo COVID-19, sprejetih odredb in odlokov, dopisov izvajalcem zdravstvene dejavnosti kot odzivov na epidemijo COVID-19 (Tabela 1) in individualnih dopisovanj po e-pošti ter refleksije sodelovanja s soudeležbo pri uvajanju začasnih ukrepov v zobozdravstvu zaradi COVID-19.

Tabela 1: Seznam dokumentov za vsebinsko analizo.

1	Strategija ustnega zdravja v Republiki Sloveniji za obdobje 2020-2029 (Predlog, 2019).
2	Odredbo o razglasitvi epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) z dne 12. 3. 2020 (Uradni list RS, št. 19/20).
3	Odredba o začasnih ukrepih za obvladovanje širjenja nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) (Uradni list RS, št. 22/20)
4	Odlok o začasnih ukrepih na področju zdravstvene dejavnosti zaradi zajezitve in obvladovanja epidemije COVID-19 (Uradni list RS, št. 32/20 in 40/20).
5	Odlok o prenehanju veljavnosti Odloka o začasnih ukrepih na področju zdravstvene dejavnosti zaradi zajezitve in obvladovanja epidemije COVID-19 (Uradni list RS, št. 65/20).
6	Odredba o začasnih ukrepih na področju opravljanja zdravstvene dejavnosti zaradi zajezitve in obvladovanja epidemije COVID-19 (Uradni list RS, št. 65/20).
7	Navodila za zobozdravstvo z dne 11. 3. 2020.
8	Navodila za izvajalce zobozdravstvene dejavnosti (8. 5. 2020).
9–10	Dva dopisa za izvajalce zdravstvene dejavnosti v aprilu.

Videokonference za zobozdravstvo

		Datum	Čas trajanja	Ure
11	Zapisnik 1	16. 3. 2020	20.00-22.00	2
12	Zapisnik 2	20. 3. 2020	20.00-22.00	2
13	Zapisnik 3	24. 3. 2020	20.00-22.00	2
14	Zapisnik 4	26. 3. 2020	20.00-22.30	2,5
15	Zapisnik 5	29. 3. 2020	22.00-22.30	2,5
16	Zapisnik 6	1. 4. 2020	20.00-22.00	2
17	Zapisnik 7	8. 4. 2020	20.00-22.30	2,5
18	Zapisnik 8	10. 4. 2020	20.00-22.30	2,5
19	Zapisnik 9	15. 4. 2020	20.00-22.30	2,5
20	Zapisnik 10	17. 4. 2020	20.00-22.30	2,5
21	Zapisnik 11	22. 4. 2020	20.00-23.30	3,5
22	Zapisnik 12	24. 4. 2020	20.00-23.00	3
23	Zapisnik 13	29. 4. 2020	19.00-20.30	1,5
24	Zapisnik 14	4. 5. 2020	20.00-21.45	1,75
25	Zapisnik 15	9. 5. 2020	20.00-21.45	1,75

V raziskavo zajeti dokumenti so nastali v povezavi z odzivnostjo sistema zobozdravstvenega varstva na prvi val epidemije COVID-19 v obdobju od marca do julija 2020. Refleksija sodelovanja s soudeležbo pri uvajanju začasnih ukrepov v zobozdravstvu zaradi COVID-19 pa je zajela nekoliko širše obdobje

in se je navezovala delno tudi na drugi val epidemije COVID-19. Pri analizi smo uporabili tehniko kodiranja virov. Oblikovali smo štiri vsebinske kategorije po Pratellesi in dr. (2020: 8). V kategorije smo kategorizirali kode in jih za potrditev dopolnili z izbranimi odseki besedil. Podatki so prikazani tako, da identiteta posameznih oseb ni razkrita.

3 Rezultati

A. Pripravljenost slovenskega sistema zobozdravstvenega varstva na »šok« zaradi pojava epidemije COVID-19

Pri pregledu pisnih virov so bile prepoznane naslednje kode: (1) neoptimalna urejenost področja, (2) nacionalno in lokalno upravljanje, (3) nepreskrbljenost z OVO, (4) nesodelovanje med različnimi strokovnimi instituti na področju zobozdravstva in (5) tekmovanje, prizadevanje za pomembnost. Z analizo refleksije sta bili dodatno prepoznani še dve kodi: (6) prizadevanje za razvoj in (7) potrebe prebivalstva za ustno zdravje. V predlogu Strategije ustnega zdravja v Republiki Sloveniji za obdobje 2020-2029 (predlog) (2019: 1-2) je zapisano:

Zobozdravstvena dejavnost na primarni ravni v Sloveniji je kljub temu, da so zobozdravstvene storitve pravica iz obveznega zdravstvenega zavarovanja in da so formalno dostopne, pomanjkljivo urejena. Financiranje ni transparentno, kar je dediščina sprememb izpred 20 let. Zaradi pomanjkanja epidemioloških podatkov ni podlag za načrtovanje in pripravo strategije zobozdravstvene dejavnosti. Bolezni ustne votline so pomemben javnozdravstveni problem, saj slabo ustno zdravje pomembno vpliva na splošno zdravje prebivalstva. Javna mreža le delno sledi potrebam prebivalstva, saj je dostopnost navidezna. To izkazujejo tudi dolge čakalne vrste za zobozdravstvene storitve. Hkrati nimamo natančnih podatkov o potrebah prebivalstva (Strategija ustnega zdravja v Republiki Sloveniji za obdobje 2020-2029 (predlog) 2019: 7).

Uporaba osebne zaščitne opreme (OVO) v zobozdravstvu ni potekala po standardu, sprejetem za čas COVID-19, zato tudi ni bilo ustreznih zalog. Med Razširjenim strokovnim kolegijem, ki deluje kot posvetovalni organ ministru za zdravje (RSK), in Odborom za zobozdravstvo pri Zdravniški zbornici Slovenije (OZZZS) ni bilo tako rednega sodelovanja, ravno tako ne z instituti drugih članov zobozdravstvenega tima. Na Ministrstvu za zdravje (MZ) ni bilo posebej zadolžene osebe za področje zobozdravstva.

B. Odziv slovenskega sistema zobozdravstvenega varstva na začetek »šoka« zaradi pojava epidemije COVID-19

Pri pregledu pisnih virov so bile prepoznane naslednje kode: (1) sprejemna normativne podlage, (2) reorganizacija sistema, (3) vzpostavljeno delovanje nujnih zobozdravstvenih ambulant, (4) pravočasnost odziva, (5) sodelovanje oz. preseganje nesoglasij, (6) prelaganje odgovornosti, (7) standard uporabe oz. zagotavljanje OVO, (8) uvedba triažiranja, (9) zbiranje statističnih in znanstvenih dokazov, (10) strah pred okužbo, (11) učinkovitost ukrepov za preprečevanje širjenja okužbe, (12) skrb oz. aktivnosti zaradi finančnih posledic. Z refleksijo sta bili dodatno prepoznani še dve kodi: (13) individualna odgovornost in (14) vloga države. V času epidemije so se vzpostavile nujne zobozdravstvene ambulante (NZA).

NZA so namenjene nujni zobozdravstveni obravnavi pacientov s sumom na okužbo s COVID-19, pacientov v karanteni ter pacientov, ki so okuženi oziroma oboleli zaradi COVID-19, torej nujnim zobozdravstvenim storitvam na primarni in sekundarni ravni zobozdravstvene dejavnosti, katerih opustitev bi pri teh pacientih vodila v trajne okvare splošnega in ustnega zdravja. Obravnavo v NZA predhodno uredi pacientov osebni zobozdravnik oziroma dežurni zobozdravnik. Priporoča se, da se pri obravnavi pacienta izbira postopke, pri katerih nastaja kar najmanj aerosola (Zapisnik videokonference 2 2020).

Pobudnik reorganizacije sistema je bil predsednik OZZZS, ki je pripravil predlog navodil. Na MZ je bil določen uradnik za pokrivanje področja zobozdravstva. Predlog je bil usklajen z RSK in potrjen na MZ, ki je z navodili za delo v zobozdravstvu nato seznanilo izvajalce zdravstvene dejavnosti. Sprejem navodil za zobozdravstvo z dne 11. 3. 2020 je sovpadal z datumom razglasitve epidemije z Odredbo o razglasitvi epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) z dne 12. 3. 2020 (Uradni list RS, št. 19/20). Način organizacije dela je bil pri NZA zelo različen: »Načrtovanje kadrov in organizacija dela mora potekati zelo premišljeno. Nekje timi delajo več dni zaporedoma, polovica zaposlenih je v tem obdobju doma, potem se zamenjajo, nekje menjajo time vsaki drugi dan« (Zapisnik videokonference 2 2020).

Zelo hitro se je uvedla tudi triaža pacientov:

Naročilne knjige se uvedejo tam, kjer je to potrebno, da se prepreči stik med ljudmi v čakalnici ambulante. Telefonsko in e-triažiranje sta dobri rešitvi. Na triažiranju morajo biti zelo usposobljeni zobozdravniki. Kar se kaže na triažni točki, da bo potreben poseg, ni smiselnega posega odlagati in naj se opravi v tekočem dnevu (Zapisnik konference po Skypu 2 2020).

Sledil je izziv organizacije varnega dela z uporabo potrebne OVO. Pojavila so se vprašanja najprimernejšega standarda OVO, čas uporabe posameznega

kompleta OVO in kako si priskrbeti zadostne količine OVO. Za obdobje epidemije je OVO za NZA zagotavljalo MZ. Pri tem so zaradi strahu pred okužbo in zaradi pomanjkanja OVO zelo spremljali dogajanje glede okuženosti zobozdravstvenih delavcev: »Če je eden pozitiven, kaj z ostalimi v timu? Zdravstveni delavec obvesti vodjo, vodja ga napoti na testiranje. Zdravstvenega delavca se testira prednostno. V primeru pozitivnega izvida se pokliče lokalnega epidemiologa, ki odloči o nadaljnjih ukrepih« (Zapisnik videokonference 5 2020).

C. Upravljanje z učinkom »šoka« na področju zobozdravstva

Pri pregledu pisnih virov so bile prepoznane naslednje kode: (1) vzpostavljenja mreža koordinatorjev za področje zobozdravstva, (2) (pre)močan odziv na šok oz. optimizacija dela, (3) prilaganje standarda uporabe oz. inovacije na področju OVO, (4) skrb za kakovost in varnost. Z refleksijo sta bili dodatno prepoznani še dve kodi: (5) medsebojna podpora in (6) načrtno ravnanje s kadri. Kot »odboj na šok« se je vzpostavila mreža koordinatorjev za področje zobozdravstva, ki je delovala pod okriljem OZZZS in je skrbela za prenos informacij med nacionalno in lokalno ravnijo. Sestavljeni so jo regijski koordinatorji NZA, koordinatorja za specialistično obravnavo in za bolnišnično dejavnost ter koordinator za primarno raven, ki je bil hkrati vodja mreže koordinatorjev za področje zobozdravstva in predsednik OZZZS. Mreža koordinatorjev, ki se je redno sestajala na videokonferencah, je strokovno usmerjala in koordinirala prehod iz rutinskega dela ter načrtovala delo v času razglašene epidemije in ob postopnem vzpostavljanju zdravstvenih storitev.

Povzamemo lahko, da je bilo v prvih petih dneh delovanja obravnavanih 1100 pacientov, ki so bili v večini zdravi, obravnav pacientov s sumom na COVID-19 je bilo malo. Nekatere enote so zato uvedle obravnavo teh pacientov na koncu dela ambulant za zdrave. Samostojno ambulanto za paciente s sumom na okužbo pa bodo ponovno aktivirali, ko bo to potrebno (Zapisnik videokonference 2 2020).

Komunikacija je z izvajalci zdravstvene dejavnosti potekala na več ravneh: nacionalno z odredbami in odloki ter z dopisi in navodili ter javno z objavo na ključnih spletnih straneh. Za dnevno pojasnjevanje različnim deležnikom, tudi novinarjem, je bila komunikacija telefonska ali preko e-pošte. Zaradi izvajanja zgolj nujnih zobozdravstvenih storitev je sicer bila dosežena razpoložljivost potrebnega kadra za aktivne zdravstvene time. Sprejet je bil Odlok o dopolnitvi Odloka o začasnih ukrepih na področju zdravstvene dejavnosti zaradi zajezitve in obvladovanja epidemije COVID-19 (Uradni list RS, št. 49/20) za prerazporeditev obstoječega kadra in obveznost vključevanja zobozdravnikov koncesionarjev:

Pripravljeni so bili predlogi pogodb. V pogodbo je vključen dinamični člen. Dežuranje tistih, ki še nimajo urejene pogodbe, se odloži. Popolnoma je jasno, da so pogodbe pomembne za izvajalce zdravstvenih storitev, o tem je potrebno seznaniti upravo zavodov (Zapisnik videokonference 3 2020).

Polemike so potekale tudi glede dodatka za izredne razmere – kdo, kdaj, na katerih delovnih mestih in v kakšnem obsegu. Podan je bil predlog za 65 % dodatka za vse sodelujoče za čas delovanja v NZA, vključno z zaposlenimi, ki so delovali na triaži.

V okviru mreže koordinatorjev je bila obvezna tema pogovora tudi OVO. V aprilu 2020 je bil v uporabi celo pozdrav »Pa ne ostanite brez OVO!« (e-sporočilo z dne 3. 4. 2020). Zaradi najbolj perečega pomanjkanja zaščitnih mask FFP3 je bilo ključno vprašanje, ali so maske FFP2 in N95 dovolj za delo z pacienti, ki so okuženi z virusom SARS-CoV-2:

FFP3 ne bo mogoče dobiti, FFP2 ali N95 bi bilo ok. Zobozdravniki delajo z aerosolom. Če imajo 20 pacientov dnevno, 5 dni na teden in 1000 zobozdravnikov, je to 100.000 mask tedensko. Američani že znižujejo standarde glede OVO, vendar pa prevladuje mnenje, da dokler traja epidemija, to ni ok. Pri nas velja stališče, da bomo delo zaustavili, v kolikor jim zmanjka OVO. Čeprav pa si tega ne želijo, želijo delati, za to so se šolali (Zapisnik videokonference 7 2020).

Potem je bilo zaradi pomanjkanja ustreznih zaščitnih plaščev aktualno vprašanje šivanja zaščitnih plaščev:

Šivanje zgornjih plaščev je dobra rešitev. Mora imeti rokave. Pri naročanju števila pralnih plaščev je potrebno upoštevati čas pranja in sušenja, da se lahko plašč ponovno uporabi. Pomembno je, da so brez šivov oziroma da si šivi prekriti/varjeni. Ena izmed možnih poti je tudi prešpricanje ali prebrisanje sprednjega dela plašča z razkužilom, vključno z rokavi (Zapisnik videokonference 5 2020).

Zdravniki so intenzivno iskali možnosti in rešitve ponovne uporabe OVO, ki je bila primarno namenjena zgolj enkratni uporabi. Preverjali so možnosti uporabe plazemskih sterilizatorjev zraka, ki lahko neprestano delujejo za razkuževanje zraka v okolju s človeško dejavnostjo, zlasti v delovnem in čakalnem prostoru. Veliko je bilo usmerjanj glede varnosti in kakovosti obravnave: »Izvesti je potrebno čim manj ekstrakcij, zob se kljub izrednim razmeram poskusi pozdraviti. Antibiotik je začasna rešitev, ljudje se vračajo. Za zmanjševanje nastajanja aerosolov se uporablja koferdam oz. gumijsta opna« (Zapisnik videokonference 4 2020).

D. Obnovitev sistema in učenje na podlagi pridobljenih izkušenj v zobozdravstvu

Pri pregledu pisnih virov so bile prepoznane naslednje kode: (1) izvedba raziskave, (2) organizacija konference, (3) vzdrževanje strokovne mreže, (4) ustno zdravje otrok, (5) izivi pravičnega financiranja in (6) spremenjen standard dela. Z refleksijo so bile dodatno prepoznane še kode: (7) razlike v odzivu v drugem valu, (8) preventivno delovanje in (9) zagotavljanje trajnosti dela mreže koordinatorjev za področje zobozdravstva. Priprava na postopen povratek v običajno stanje s spremenjenim standardom dela se je v okviru OZZZS pričela pravočasno. Pri pripravi na postopno uvajanje storitev je bilo poudarjeno medsebojno sodelovanje in združevanje znanj ter kolektivna odgovornost: »Načrt je sledeč: glede na epidemiološko situacijo je smiselno pričeti oblikovati celovita navodila za vzpostavitev ponovnega delovanja. Zagotovo bo RSK moral dati mnenje glede mask« (Zapisnik videokonference 9 2020).

Zlasti zasebniki in koncesionarji so težko čakali pričetek dela:

Začetek izvajanja nenujnih zobozdravstvenih storitev bo odvisen od epidemiološke situacije v Sloveniji. Predvsem od možnosti, da se izvajalcem zagotovi ustrezen zaščitno opremo, saj bomo le tako povečali varnost pacientov in zmanjšali možnost prenosa okužbe z novim koronavirusom. Ravno zato bo opuščanje omejitev potekalo postopoma, po fazah. Pri tem bomo upoštevali priporočila in stopnje tveganja za škodo na ustrem zdravju pacientov za posamezno specialno področje (Osebna komunikacija v okviru mreže koordinatorjev za področje zobozdravstva 2020) .

Pri tem so že zelo zgodaj pričeli opozarjati na spremembo v standardu dela:
/.../ zaradi varnostnih ukrepov ne bo možno v kratkem času nadomestiti izvedbo obravnav pacientov, ki so bili naročeni v vmesnem obdobju, ter da se tudi ob vzpostavitvi delovanja zelo zmanjša število obravnnavanih pacientov dnevno«. »Posebej se bo potrebno posvetiti otroškemu in mladinskemu zobozdravstvu in pričetku izvajanja preventivnih storitev, ter pri posameznem pacientu izvesti več storitev pri posameznem obisku (Zapisnik videokonference 12 2020).

Navodila za izvajalce zobozdravstvene dejavnosti so bila sprejeta isti dan, 8. 5. 2020, kot sta bila sprejeti Odlok o prenehanju veljavnosti Odloka o začasnih ukrepih na področju zdravstvene dejavnosti zaradi zajezitve in obvladovanja epidemije COVID-19 (Uradni list RS, št. 65/20) in Odredba o začasnih ukrepih na področju opravljanja zdravstvene dejavnosti zaradi zajezitve in obvladovanja epidemije COVID-19 (Uradni list RS, št. 65/20). Pri ponovnem uvajanju storitev je bil pripravljen nov standard dela: manj pacientov in izvedba več storitev pri teh pacientih. Delovanje NZA pa se je zožilo zgolj na paciente s sumom na

COVID-19, z odločbo o karanteni in okuženih z novim koronavirusom. V obdobju sproščanja ukrepov je bila med zobozdravniki izvedena ocena stanja, ki je pokazala, da orodja za zagotavljanje kakovosti in varnosti še niso bila dovolj uporabljana. Izvedena je bila tudi mednarodna konferenca za izmenjavo izkušenj o delovanju zobozdravstva v času COVID-19 med evropskimi državami v organizaciji OZZZI. Ob pojavu drugega vala je bilo ugotovljeno, da pripravljenia navodila vzdržijo in so ustrezna za uporabo med celotnim drugim valom. Razprava v okviru mreže koordinatorjev za zobozdravstvo je bila za razliko od prvega vala usmerjena v spremljanje okužb med člani zobozdravstvenih timov in izvajanje testiranje. Kakovost testov in izvedba testiranja je bila obvezna tema vseh rednih srečanj. Na pobudo OZZZS so bili uvedeni tudi dodatni preventivni pregledi ustne votline za zgodnje odkrivanje rakavih sprememb.

4 Razprava

Študija primera odpornosti zobozdravstva v času zaradi epidemije COVID-19 je razkrila, da lahko val kolektivne odgovornosti sproži kompetenten odgovoren posameznik s pristojnostjo. Angažiranost in motivacija posameznika sicer lahko temelji na individualnem cilju osebnega napredka v družbenih in profesionalnih odnosih, kar pa je v neposredni vzročni zvezi s skupnim kolektivnim ciljem, tj. varno prilagoditvijo zobozdravstva na nastale razmere. Pri integriranem sistemskem odzivu na nacionalni in lokalni ravni je bilo v kombinaciji z nastalo mrežo koordinatorjev za področje zobozdravstva doseženo udejanjanje dveh kombinacij nizov konceptov: (1) kompetentnost, motiviranost in angažiranost, odgovornost in pristojnost ter (2) zaupanje, etika in morala, komunikacija, so-delovanje in timsko delo. Da bi lahko posameznik »zaupal« bodisi vodji bodisi sistemskim ukrepom, je njegova odločitev kombinacija »dobrega razloga« (tj. preteklih izkušenj zaupanja v odnose in dobrih rezultatov) in »skoka v neznano«, ki zapolnijo vrzeli v njihovem »delnem razumevanju« (Giddens 1991). Na ta način je zaupanje v razmerah negotovosti več kot zgolj kognitivno razumevanje. Manjši kot je »dober razlog« in večji kot je »skok v neznano« oziroma slepo zaupanje, večje je tveganje za zaupanje (Giddens 1991). Thompson (2014: 1) ponuja dve merili, ki pojasnjujejo posameznikovo moralno odgovornost ob kolektivni odgovornosti pri procesu prilagajanja sistemov: (1) posameznikova dejanja ali opustitve so prispevali h končnemu rezultatu in (2) ta dejanja ali opustitve se niso izvedli v nevednosti ali pod prisilo. Pomembno je, da je odpornost (zobo)zdravstvenega delavca več kot le osebnostna lastnost in da se lahko formalno razvije z usposabljanjem ter neformalno z opazovanjem in učenjem drugih (Matheson in dr. 2016). Giddens (1990: 85) uporablja izraz »dostopna

točka« za identifikacijo družbenih situacij, v katerih posameznik (individualni posameznik – sprožitelj odzivnosti) dojema določeno institucijo ali sistem. Trdi, da čeprav se vsi zavedajo, da je ključno zaupanje v sistem, in ne v posamezniku, ki sistem v posebnih okoliščinah zastopa, »dostopne točke« nosijo opozorilo, da so nosilci naloge ljudje »iz mesa in krvi (in so zmotljivi)«.

Pripravljenost slovenskega sistema zobozdravstvenega varstva na »šok« (faza A) je bila pomanjkljiva, vsaj kar se tiče tako optimalne urejenosti področja pred pričetkom epidemije kot preskrbljenosti z OVO, kar je po Nemeth in dr. (2008) posledica obstoječega modela upravljanja. Upravljanje zobozdravstva je sicer nacionalno (za bolnišnično dejavnost,odeljevanje koncesij za sekundarno raven, izvajanje specializacij) in lokalno (urejanje dejavnosti na primarni ravni zdravstvenega varstva,odeljevanje koncesij za zobozdravnike na primarni ravni). Poleg RSK in OZZZS, ki sta aktivno sodelovala v odzivnosti na šok, v Sloveniji v okviru Slovenskega zdravniškega združenja za področje zobozdravstva tudi različne sekcije. Pri Zbornici zdravstvene in babiške nege Slovenije – Zvezi strokovnih društev medicinskih sester, babcic in zdravstvenih tehnikov Slovenije – deluje Sekcija medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov v zobozdravstvu. Aktivno je Društvo ustnih higienikov (DUH). Nobena od teh struktur se ni dovolj prepoznavno vključila v krog nacionalnih prizadevenj odziva na epidemiološki šok, preboj je bil dosežen zgolj pri DUH. Hitrost odziva na začetek šoka (faza B) je bila glede na pravočasnost obveščanja izvajalcev o spremembni načina izvajanja zobozdravstvene dejavnosti ob usklajenosti z nacionalnimi ukrepi optimalna. Z normativno podlago je bila vzpostavljena nacionalna mreža koordinatorjev v zobozdravstvu in delovanje NZA. Kot inovacija je bilo uvedeno triažiranje, ki ima individualno odgovorno družbeno vlogo oz. nalogo. Presežena so bila prej obstoječa nesoglasja v okviru stroke. Zobozdravstveni timi so bili izpostavljeni velikemu tveganju za okužbo z novim koronavirusom, kar je imelo vpliv na hitrost, jakost odziva zobozdravstvenih delavcev z mreženjem, reorganizacijo sistema ter z naborom in preskrbo z OVO. To potrjuje ugotovitve Coutland in dr. (2020), da so zobozdravniki čutili moralno dolžnost zmanjšati rutinsko oskrbo zaradi strahu pred širjenjem COVID-19 med svoje paciente in širše, vendar so bili razumljivo zaskrbljeni zaradi finančnih posledic, saj se je izvajanje storitev zmanjšalo za tretjino. Upravljanje z učinkom »šoka« (faza C) je bilo po eni strani pretirano, saj je bilo v obravnavi v NZS za paciente s sumom na okužbo ali okužene s COVID-19 zgolj 80 pacientov. Na to so se v zdravstvenih zavodih zelo hitro odzvali in so na taka delovišča za namen pripravljenosti razpisovali zdravstvene time. Ravno tako je potekalo prilagajanje glede standarda uporabe in preskrbe z OVO. Načrtovanje obnovitve sistema in učenje na podlagi pridobljenih izkušenj (faza D) je bilo izpeljano celovito.

Priprava navodil je bila dosledna, tako da so ta uporabna tudi v drugem valu epidemije, ko ni prišlo do zaustavitve izvajanja zobozdravstvenih storitev, dodatno so svoje delovanje ohranile zgolj nekatere NZA, in sicer za paciente v karanteni s sumom na okužbo ali za okužene z novim koronavirusom. Za namene učenja in na dokazih temelječega delovanja je bila izvedena tudi ocena stanja med zobozdravniki ter mednarodna videokonferenca, da bi že uveljavljenim zaščitnim ukrepom v stomatološki praksi morda dodali še kakšnega glede na primere dobre prakse iz tujine. Pridobitev po odboju glede na epidemiološki »šok« je močna strokovna mreža kot podpora političnim odločevalcem na nacionalni ravni, izgubljeno zaradi šoka pa je bilo predvsem ustno zdravje populacije, in sicer na račun primanjkljaja v realizaciji storitev. So pa zobozdravniki že začeli z ustrezno preventivno akcijo za zgodnje odkrivanje rakavih sprememb v ustni votlini. Izzivi pravičnega financiranja še naprej ostajajo v reševanju. Omejitve študije primera izhajajo iz samega raziskovalnega načrta, saj bi to temo lahko obdelali tudi povsem matematično, kvantitativno. Predpostavljamo, da nismo zajeli vseh potrebnih vidikov in ključnih sporočil za dokazilo o dobri odzivnosti na obstoječo odpornost slovenskega zobozdravstva. Kljub temu pa gre za pridobitev dokaza o pomenu individualne odgovornosti pristojnih posameznikov v kontekstu odpornosti na »šok«.

5 Zaključek

V prispevku predstavljamo izvedbo procesa razvoja nove varne »normalnosti« v (zobo)zdravstvu z vidika integriranega (individualnega in sistemskega) odziva na epidemijo COVID-19. Nova varna »normalnost« pomeni dodatno zmanjšanje univerzalne dostopnosti do zobozdravstvenih storitev, vendar pa je ob zmanjšanju števila dnevno obravnavanih prišlo do več izvedenih storitev pri teh osebah. Nujno je integrirano sodelovanje politike, predstavnikov stroke in uporabnikov storitev. Močna, fleksibilna in dobro motivirana delovna sila je ključni element pripravljenosti, ki ob zdravstveno pismenih uporabnikih storitev omogoča prilagodljivost kot odgovor na kakršen koli »šok«.

Zahvala

S tem člankom se zahvaljujem Krunoslavu Pavloviču, predsedniku OOZZS in vodji mreže koordinatorjev, ter vsem imenovanim koordinatorjem za področje zobozdravstva, ki ste se aktivno odzvali in ustvarili primer dobre prakse odziva na »šok«. Učila sem se od vas.

SUMMARY

Introduction

The pandemic COVID-19 has openly reminded us of the weaknesses of our basic systems of daily life, including in ensuring accessibility, safety and quality of health care. The key issues related to the resilience of the health care system to the epidemiological "shock" of COVID-19 relate to the readiness of the system to cope with the "shock" (Phase A), the speed of detection and response to the outbreak of the "shock" (Phase B), the management of the "shock" (Phase D) and the renewal and learning of the system (Phase C). It is about t.i resilience in practice. The aim of the research was to use the matrix to evaluate various aspects of the resilience of the health care system in order to draw attention to the importance of collective and individual responsibility in responding to an epidemiological "shock" in a selected area of medicine - dentistry. The aim of the study was to examine the social challenge of the epidemic COVID-19 with regard to the resilience of the Slovenian dental care system to ensure universal health care, safety and quality of dental care for patients as service users.

Method

The qualitative research approach of the case study was applied involving two research techniques: Qualitative analysis of the content of minutes of Skype conferences ($n = 15$) conducted in response to the epidemic COVID-19, adopted orders and decrees, letters to health care providers in response to the epidemic COVID-19 (Table 1), and individual correspondence via email and reflections on collaboration with participation in the introduction of temporary measures in dentistry due to COVID-19. The documents included in the study emerged in the context of the response of the dental care system to the first wave of the COVID-19 epidemic, in the period from March to July 2020. The reflection on collaboration with participation in the introduction of temporary measures in dentistry and was partly related to the second wave of the COVID-19 epidemic. We used the source coding technique in the analysis. We designed four content categories following Pratelles et al. (2020: 8). We assigned the codes to the categories and supplemented them with selected sections of text for corroboration. The data are presented in a way that does not reveal the identity of the individual.

Results

The following codes were identified for the "shock preparedness" of the Slovenian dental care system due to the outbreak of the epidemic COVID-19: (1)

suboptimal regulation of the field, (2) national and local governance, (3) lack of supply of PPE, (4) non-cooperation between different professional institutes in the field of dentistry, and (5) competition, striving for importance. The reflection analysis also identified two other codes: (6) development efforts and (7) oral health needs of the population. According to the response of the Slovenian dental care system to the incipient shock caused by the outbreak of the epidemic COVID-19, the following codes are identified: (1) change of normative basis, (2) reorganization of the system, (3) establishment of operation of dental emergency clinics, (4) timeliness of response, (5) cooperation / overcoming disagreements, (6) transfer of responsibility, (7) standard of application / provision of OVO, (8) implementation of triage, (9) collection of statistical and scientific evidence, (10) fear of infection, (11) effectiveness of measures to prevent the spread of infection, (12) care / activities due to financial consequences, (13) individual responsibility, and (14) the role of the state. In the context of managing the impact of the „shock“ in dentistry, the following codes were identified (1) established network of coordinators, (2) (too) strong response to the shock / optimization of work, (3) adaptation of the standard of application / innovation in the field of OVO, (4) concern for quality and safety, (5) mutual support and (6) planned human resources management. Regarding system recovery and learning based on experience in dentistry the following codes were identified: (1) conducting a survey, (2) organizing a conference, (3) maintaining a professional network, (4) children's oral health, (5) challenges of equitable funding, and (6) a changing standard of work; (7) differences in response in the second wave, (8) preventive measures, (9) ensuring sustainability of the coordinator network's work. As a “shock response”, a management team with members of Dental Committee was set up at Medical Chamber Slovenia with a network of coordinators, the Extended Professional College of dentistry and the Ministry of Health, which took over the planning of the response to the “shock” in dentistry. transition from routine work, at the time of the declared epidemic and in restoring the safe provision of all dental services. The Dental Committee was the author of the basic documents / instructions for dentists. At the time of the epidemic, regular dental work was discontinued. Eight emergency dental clinics began operating and formed separate units for the treatment of patients suspected of being infected with Covid-19. An important innovation for communication and information transfer between patients and dentists was the introduction of triage, which significantly reduced the workload of the emergency dental clinics. Communication with health care providers took place at several levels. In connection with the financing of dental services, it was feared that costs would increase due to the need for personal protective equipment. To supplement the dental teams, contracts were concluded with licensed

dentists. Within the coordination network, the obligatory topic of discussion was personal protective equipment, what is the basic standard of equipment, how is it provided. There was a high degree of innovation (sewing coats) and mutual encouragement, support and motivation to use working techniques that release less aerosol. In view of the damage to oral health, there was a desire to establish activities as soon as possible. During the relaxation phase, an assessment of the situation and an international conference among dentists were held.

Discussion

A case study on the resilience of dentistry over time due to the epidemic COVID-19 has shown that a wave of collective responsibility can be triggered by a competent and responsible individual. The readiness of the Slovenian dental care system for the "shock" (phase A) was insufficient, at least as far as the optimal regulation of the area before the outbreak and the supply of PPE was concerned. The speed of reaction to the outbreak of the shock was therefore optimal (Phase B). On the one hand, coping with the "shock" effect (Phase C) was excessive, as only 80 patients with suspected infection or COVID-19 infection were treated in the NHS. The planning of the system recovery and the lessons learned (Phase D) were comprehensive. Acquisition after ricochetting against the epidemiological "shock" is a strong professional network to support policy makers at national level, and the loss due to the shock was mainly due to the oral health of the population, at the expense of the deficit in service delivery. However, the challenges of equitable financing still need to be addressed.

Conclusion

The new safe "normality" means a further reduction in universal access to dental services, but there has been a reduction in the number of services provided per day to more services for these people. Integrated cooperation between policy makers, professionals and service users is essential.

Literatura

- Bauman, Zygmunt (1999): *In Search of Politics*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Beck, Ulrich (2009): *World at Risk*. Cambridge: Polity.
- Biddle, Louise, Wahedi, Katharina, in Bozorgmehr, Kayvan (2020): Health system resilience: a literature review of empirical research. *Health Policy and Planning*, 35 (8):1084–1109.
- Brian, Zachary, in Weintraub, Jane A. (2020): Increasing the Need for Prevention and Access. *Preventing Chronic Disease*, 17: 200266. DOI: <http://dx.doi.org/10.5888/pcd17.200266>.

- Brooke-Sumner, Carrie, in drugi (2019): 'Doing more with less': a qualitative investigation of perceptions of South African health service managers on implementation of health innovations. *Health Policy and Planning*, 34: 132–140.
- Coulthard, Paul (2020): Dentistry and coronavirus (COVID-19) – moral decision-making. *British Dental Journal*, 228: 503–505.
- Crawford, Robert (2004): Risk Ritual and the Management of Control and Anxiety in Medical Culture. *Health*, 8: 505–528.
- ECDC (2020): COVID-19 pandemic. Dostopno prek <https://www.ecdc.europa.eu/en/covid-19-pandemic> (5. 10. 2020).
- Eurostat (2019): State of Health in the EU: Slovenia; Country Health Profile 2019. Dostopno prek: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/state/docs/2019_chp_sl_english.pdf (5. 10. 2020).
- Fridell, My, Edwin, Sanna, in von Schreeb, Johan (2019): Health System Resilience: What Are We Talking About? A Scoping Review Mapping Characteristics and Keywords. *International Journal of Health Policy and Management*, 9 (1): 6–16.
- Giddens, Anthony (1991): Modernity and Self Identity. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1990): The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, Erving (1983): The interaction order. *American Sociological Review*, 48: 1–53.
- Guo, Yongwen, in drugi (2020): Control of SARS-CoV-2 transmission in orthodontic practice. *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics*, 158 (3): 321–332.
- Hillebrandt, Eine (2014): Soziologische Praxistheorien. Wiesbaden: Springer VS.
- Hanefeld, Johanna, in drugi (2018): Towards an understanding of resilience: responding to health systems shocks. *Health Policy Plan*, 33 (3): 355–367.
- Heinzerling, Amy, in drugi (2020): Transmission of COVID-19 to Health Care Personnel During Exposures to a Hospitalized Patient – Solano County, California, February 2020. *Morbidity and Mortality Weekly Report*, 69: 472–476.
- Hollnagel Erik (2009): The four cornerstones of resilience engineering. V C. P. Nemeth, E. Hollnagel in S. W. A. Dekker (ur.): *Resilience Engineering Perspectives: Preparation and Restoration*: 2. Farnham: Ashgate.
- Kozuki, Naoko, in drugi (2018): The resilience of integrated community case management in acute emergency: a case study from Unity State, South Sudan. *Journal of Global Health*, 8 (2): 020602.
- Ling, Emilia J., in drugi (2017): Beyond the crisis: did the Ebola epidemic improve resilience of Liberia's health system? *Health Policy and Planning*, 32 (3): 40–47.
- Matheson, Catriona, in drugi (2016): Resilience of primary healthcare professionals working in challenging environments: a focus group study. *British Journal of General Practice*, 66 (648): e507–e515.
- Meadows, Donella H. (2009): Thinking in System. London: Sustainability Institute.
- Meyer, Diane, in drugi (2018): Lessons from the domestic Ebola response: improving health care system resilience to high consequence infectious diseases. *American Journal of Infection Control*, 46 (5): 533–537.

- Mohsen Aly, Miriam, in Aly Elchaghaby, Marwa (2020): Impact of novel coronavirus disease (COVID-19) on Egyptian dentists' fear and dental practice (a cross-sectional survey). *BDJ Open*, 6: 19.
- Nemeth, Christopher, in drugi (2008): Minding the Gaps: Creating Resilience in Health Care. V K. Henriksen, J. B. Battles, M. A. Keyes, in M. L. Grady (ur.): *Advances in Patient Safety: New Directions and Alternative Approaches*, 3: 1–12. Performance and Tools. Rockville (MD): Agency for Healthcare Research and Quality.
- OECD (2020): Beyond Containment: health systems responses to COVID-19 in the OECD. Dostopno prek: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=119_119689-ud5comtf84&Title=Beyond%20Containment:Health%20systems%20responses%20to%20COVID-19%20in%20the%20OECD (2. 10. 2020).
- Nicolini, Mario, in Janda, Jacob (2016): "In the Area or out of Business": Building Resilience to Hybrid Attacks. *The Polish Quarterly of International Affairs*, 25 (1): 77–87.
- Ogrinc, Greg, Davies, Louise, in Goodman, Daisy (2015): SQUIRE 2.0 (Standards for Quality Improvement Reporting Excellence): Revised Publication Guidelines From a Detailed Consensus Process. *American Journal of Medical Quality*, 30: 543–549.
- Ogrinc, Greg, in drugi (2016): SQUIRE 2.0 (Standards for Quality; Improvement Reporting Excellence): revised publication guidelines from a detailed consensus process. *BMJ Quality and Safety*, 25: 986–992.
- Pratellesi, Federico, in drugi (2020): Assessing the resilience of health systems in Europe. Bruselj: Evropska komisija, EU Expert Group on Health System Performance Assessment.
- HSPA (2019): 2020 HSPA report on access to healthcare. Dostopno prek: file:///C:/Users/ZupancicV57/Downloads/HSPA_2001%20initiating%20work%20on%20access.final%20(4).pdf (5. 8. 2020).
- Ray-Bennett, Nibedita S., in drugi (2019): Understanding reproductive health challenges during a flood: insights from Beluchi Upazila. *Gates Open Research*, 3: 788.
- Senge, Peter (2006): *The fifth discipline: The art and practice of the learning organization* (Rev. ed.). New York: Doubleday.
- Thomas Steve, in drugi (2019): Introduction to health systems resilience: What is it, how to measure it, and how to strengthen it? Policy Brief series. European Observatory on Health Systems and Policies. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Thompson, F. Denis (2014): Responsibility for failures of government the problem of many hands, *The American Review of Public Administration*, 44 (3): 259– 273.
- Thude Ravnborg, Bettina, in drugi (2019): Staff acting resiliently at two hospital wards. *Leadership in Health Services*, 32 (3): 445–457.
- Ward, Paul R. (2020): A sociology of the Covid-19 pandemic: A commentary and research agenda for sociologists. *Journal of Sociology* (prva online objava). DOI: 10.1177/1440783320939682.
- Watt, Richard G. (2020): COVID-19 is an opportunity for reform in dentistry. *The Lancet*, 396 (10249): 462.

- Watts, Nick, in drugi (2018): The Lancet Countdown on health and climate change: from 25 years of inaction to a global transformation for public health. *The Lancet*, 391 (10120): 581–630.
- Wreathall, John (2006): Properties of resilient organizations: An initial view. V E. Hollnagel E, D. D. Woods in N. Leveson (ur.): Resilience engineering: concepts and precepts: 275–285. Aldershot: Ashgate.
- Zinn, Jens O. (2020): ‘A monstrous threat’: how a state of exception turns into a ‘new normal’. *The New England Journal of Medicine*, 378: 2057–2060.

Viri

- Vlada Republike Slovenije (2020): Odredba o razglasitvi epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) na območju Republike Slovenije. Uradni list RS, št. 19.
- Vlada Republike Slovenije (2020): Odlok o prenehanju veljavnosti Odloka o začasnih ukrepov na področju zdravstvene dejavnosti zaradi zajezitve in obvladovanja epidemije COVID-19. Uradni list RS, št. 65.
- Vlada Republike Slovenije (2020): Odredba o začasnih ukrepov za obvladovanje širjenja nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19). Uradni list RS, št. 22.
- Vlada Republike Slovenije (2020): Odredba o začasnih ukrepov na področju opravljanja zdravstvene dejavnosti zaradi zajezitve in obvladovanja epidemije COVID-19. Uradni list RS, št. 65.

Podatki o avtorici

doc. dr. **Vesna Zupančič**

Ministrstvo za zdravstvo, Štefanova 5, 1000 Ljubljana,
Univerza Novo mesto, Fakulteta za zdravstvene vede,
Na Loko 2, 8000 Novo mesto
E-mail: vesna.zupancic@gov.si,
vesna.zupancic@guest.arnes.si

Maruša Špitalar, Marjan Hočvar

SOCIOLOGIJA NESREČ IN COVID-19

IZVLEČEK

Naravne nesreče z izvorom v meteoroloških in geofizikalnih spremembah so med najbolj proučevanimi v študijah znotraj sociologije nesreč. To perspektivo je mogoče uporabiti za analizo družbene dinamike ob epidemiji COVID-19. V članku so skozi prizmo sociologije nesreč kot konstrukcije družbenega fenomena avtorja Enrica Quarantellija obravnavani morebitni odkloni v družbi, nastali zaradi motnje (v tem primeru epidemije). Razčlenjeni so kazalniki, ki se uporabljajo pri proučevanju naravnih nesreč: ranljivost, izpostavljenost in odziv, ki naslavljajo družbeno dinamiko v teku epidemije.

KLJUČNE BESEDE: sociologija nesreč, družbena konstrukcija nesreče, COVID-19, ranljivost, izpostavljenost

Sociology of Disasters and COVID-19

ABSTRACT

Natural disasters (predominantly those linked to meteorological and geophysical changes) prevail among studies performed in the field of the sociology of disasters, therefore the same parameters may be used while analysing social dynamics due to COVID-19. The specificity of its nature might cause an even higher level of fear and damage (non-material) than other types of disaster. The article will address deviances in society due to the disruption brought by epidemic through the lens of the sociology of disasters and Enrico Quarantelli's concepts of social phenomena and social construction. The main parameters used in the analysis of natural disasters are described (vulnerability, exposure, response) and how the latter can be insightful while addressing social dynamics.

KEY WORDS: sociology of disasters, social construction, COVID-19, vulnerability, exposure

1 Uvod

Heraklitova prispodoba »*Panta rei*« opisuje stanje v prostoru in družbi kot nekaj fluidnega in v nenehnem procesu transformacije. Človeku je inertno statično stanje tuje, ker je nenehno obdan s spremembami, ki od njega zahtevajo odzivanje. Vprašanje, ki se poraja ob antični prispodobi, je, koliko se s tem povečujejo posameznikova (in kolektivna) pripravljenost ter sposobnost prilagoditve na stanja pri nenadnih dogodkih. Pospešena, nenadna, redka in nepredvidena časovna dinamika vzbudi individualne in kolektivne občutke, ki so v veliki meri povezani s percepциjo dogodkov v prostoru, na katero pa vplivajo številni dejavniki. Znotraj abstraktnih sociooloških konceptov dolgoročnih družbenih sprememb, ki pojasnjujejo dinamiko preobrazbe (npr. »družba tveganja«) so dogodki obravnavani anekdotično, eksemplarično in historično. Dogodki, kot so naravne nesreče, vojne ali epidemije, so torej le opisi ali nizanje opisov, zato sami zase nimajo večje pojasnevalne teže, tudi če so retrospektivno »prelomni«. Ni naključje, da se z redkimi dogodki poleg zgodbunarjev bolj ukvarjajo psihologi kot sociologi. Na primer strah, panika, trpljenje in sumničenje so klasične psihološke teme. Neposredno in takojšnjo konotacijo imajo zlasti časovno nedoločeni dogodki z indicirano psihično ranljivostjo (Dekker 2014). Razumevanje učinkovanja socialne in v širšem kontekstu družbene ranljivosti (npr. generiranje konfliktov, neenakosti) je bolj kontekstualne narave. Čeprav redki in/ali nenadni dogodki pospešujejo dolgoročnejšo nelinearno družbeno dinamiko ter soočanje z negotovostjo nepredvidljivih izidov, ne zgolj vedenjskih učinkov, ni povsem gotovo, kako opredeliti »nesrečne dogodke«. Vse vrste institucij, utrjenih odnosov in interakcij nenadoma postanejo problematične. Samoumevne predpostavke vsakdanjega življenja postanejo negotove in vprašljive.

Dogodke opredelimo kot nesreče takrat, kadar imajo (merljive) družbene posledice, povzročijo materialno škodo ali smrtne žrtve (Quarantelli 1992). Družbena zmogljivost, ki se meri v hitri odzivnosti, sposobnosti prilagoditve, odpornosti družbe, njenih kapaceteh zaščite in pomoči ter dobri komunikaciji, predstavlja pomembno komponento pri pojavnosti nesreče, odzivu nanjo in okrevanju. Inherentna povezanost med naravnimi nesrečami in družbeno organiziranoščjo postavi sociologijo nesreč v ospredje proučevanja dinamičnega razmerja med fizičnim okoljem in družbo. Je epidemija (nesreča) nesreča? V članku s konceptualnimi nastavki sociologije nesreč primerjalno soočimo klasične naravne nesreče (na primeru poplav) z epidemijo COVID-19. Preliminarno preverjamo našo domnevo, da gre pri klasičnih naravnih nesrečah za časovno-prostorsko opredeljen (zamejen) problem z jasnimi izidi, zato zadeva bolj vprašanja organiziranja družbe, medtem ko pojav epidemije zaradi nejasnega in nepredvidljivega poteka zadeva vprašanja kompleksnega družbenega ustroja – družbene strukture.

2 Sociologija nesreč

Sociologija nesreč ima razmeroma kratko zgodovino. Prva študija o njej je disertacija Samuela Princa iz leta 1920, ki pojasnjuje, kako šok (kot posledica nesreče) vodi v razpad mehanizmov družbenega nadzora, preusmeritev vsakodnevnih tokov in spremenjeno delovanje družbenih institucij. Negotovost pomeni predpogoj za družbeno spremembo, šok pa ustvari fluidno atmosfero, v kateri se generira tok družbenih sprememb (Prince 1920: 34). Znatnejši porast študija nesreč je zabeležen po letu 1950 v ZDA. Ključni so bili Quarantelli, Dynes in Haas, ki so leta 1963 ustanovili center za raziskave nesreč (*Disaster Research Center*), v katerem so primarno raziskovali družbeno obnašanje med nesrečo in takoj po njej, sam dogodek, okoliščine ter vplive na družbo (Tierney 2007: 504–505; Perry 2007: 3). Študije teh primerov so bile ključne za raziskovanje drugod, vendar pomanjkanje jasnih konceptualnih opredelitev ostaja. Praktična opredelitev je lahko naslednja: nesreče so opredeljene kot hude motnje v rutinskem delovanju družbe zaradi škodljivih dogodkov, ki resno škodijo življenju in preživetju, gospodarstvu, okolju ter socialnim in kulturnim virom. Na podlagi te opredelitev se pandemija COVID-19 lahko šteje za nesrečo. Čeprav COVID-19 praviloma ni povzročil škode na premoženju ali infrastrukturi, je zahteval veliko življenj in povzročil resne motnje v delovanju družbe (institucij) in praksah akterjev.

Področje sociologije nesreč je še danes teoretsko »podhranjeno« oz. nima povsem jasnih pojasnjevalnih podlag. Naravne nesreče predstavljajo glavno področje, ki je obravnavano znotraj sociologije nesreč. Z družbenega vidika so nesreče motnja (odklon v klasičnem durkheimovskem smislu) in imajo na družbeni red negativen vpliv. Nepredvidljivost in nepripravljenost pa se pogosto izpostavlja kot glavni razlog za nastale posledice. Povečevanje nevarnosti ali ranljivosti je tesno povezano tudi s posameznikovo (ne)odgovornostjo. Stopnja vplivnosti (ranljivosti) nesreče je odvisna tudi od konkretnega strukturnega ustroja družb. Siceršnji strukturni konflikti (npr. visoka stopnja neenakosti, revščina) lahko pomenijo njihovo stopnjevanje. Lahko je tudi obratno: siceršnji konflikti prispevajo k začasni homogenizaciji, krepitevi solidarnosti znotraj družbe, kar pomaga pri procesu obnove po nesreči (Dynes in Quarantelli 1971).

Družbena neenakost in viri, ki so posamezniku na voljo, so vzajemno povezani ter znatno vplivajo na ranljivost in na to, kako se bo posameznik z nesrečo soočal, se pred njo obvaroval in po njej okreval. V omenjenem kontekstu lahko v raziskavah najdemo ugotovitve o deprivilegiranem položaju temnopolih. Pri orkanu Katrina je odtegnitev od ekonomskih priložnosti in virov vodila v njihovo večjo ranljivost (Sharkey 2007). Podobna situacija se je v ZDA pokazala tudi v času epidemije

COVID-19 (Gaynor in Wilson 2020). Starejši so ob pojavu epidemije na vrhu lestvice ranljivih skupin (Tierney 2020). Takšne neenake položaje so analize pokazale tudi pri drugih naravnih nesrečah, npr. poplavah (Ashley in Ashley 2008; FitzGerald in dr. 2010; Lumbroso in Vinet 2011). Nesreča »razgali« družbene razmere in ustvari »edinstven laboratorij« za proučevanje družbenih odnosov in stanj, ki bi v drugačnih razmerah lahko ostali prikriti (Quarantelli 1992). Nesreča lahko poleg takojšnje stabilizacije razmer ustvari tudi dejanske pogoje za trajnejšo preobrazbo normativnih okvirov. Proučevanje potencialnih družbenih sprememb, ki nastanejo v kriznih situacijah, je tako skupni imenovalec številnim analizam.

Sociologija nesreč s specifičnim konceptualnim okvirom prispeva k razumevanju družbene dinamike (začasnosti, utrjevanja procesov). COVID-19 je povzročil spremembe vzorcev družbeno-prostorskih in temporalnih praks ter potencialne, korenitejše strukturne preobrazbe.

Pojavnost epidemije ni povzročila posledic zgolj v družbeni, zdravstveni in gospodarski sferi, ampak ima svoj domet tudi v znanstvenih okvirih. Posamične discipline so znotraj svojih epistemologij naslovile številne vidike epidemije. Sociološka platforma, čeprav razmeroma obrobna po svojem vplivu, opozori na nujno večrazsežnostno razumevanje pojma COVID-19 kot nesreče, in sicer predvsem skozi bolj konkretno obravnavo ranljivosti, kot je značilno za bolj abstrakten, probabilističen pristop. izhajajoč iz koncepta tveganja Ulricha Becka (Beck 2009). Konkretno, akutno družbeno stanje je lahko edinstveni družbeni eksperiment (Matthewman in Huppertz 2020), tudi za raziskovanje družbenega reda. Dimenzija ranljivosti pri (naravnih) nesrečah, ki je izhodišče obravnave v tem članku, je po eni strani povsem univerzalna, neposredna, solidarnostna akcijska in »reševalna«, z navidezno in začasno odsotnostjo strukturnih konfliktov v družbi. Po drugi strani je dimenzija ranljivosti ob nesrečah inherentno povezana z »zatečenimi stanji« neenakosti, kar dokazujejo številne analize COVID-19 (Matthewman in Huppertz 2020; Mohapatra 2020; Lavell 2020; Baldwin-Ragaven 2020; Connell 2020). Ključni ukrep, ki se nanaša na nujnost ohranjanja fizične razdalje, se dejansko izkaže kot socialna distanca v vseh svojih razsežnostih, kot jih razumejo socioološki klasiki (npr. »čikaška smer«) (Ethington 1997). Prostorska in socialna razdalja ter »zapiranja« odpira nove, družbeno relevantne polemike, npr. povezane z nasiljem v družini (Connell 2020; Bright in dr. 2020). Analiza, narejena z uporabo indeksa družbene ranljivosti (SVI – Social Vulnerability Index), je v Združenih državah Amerike pokazala znatno višjo raven okužb in smrti med temnopoltimi ljudmi (Gaynor in Wilson 2020). Connell (2020) opredeli sociologijo nesreč kot relevanten segment za naslavljanje omenjenih problemov, odpira vprašanje o (ne)izkoriščenosti potenciala, ki ga ta veja sociologije ponuja, in kot ključni problem izpostavi to, da se

pretežno osredotoča na nesreče *ex post* (primarno v funkciji podaljšane roke kriznega menedžmenta) in s tem izgubi ključni momentum, kjer se sicer generira družbena dinamika (Connell 2020). Poraja se tudi vprašanje o uporabnosti orodij in konceptualnih okvirov za interpretacijo nesreče z biološkim vektorjem ter drugačnimi časovnimi in prostorskimi kazalniki ter drugačno semantično mrežo (Lavell in dr. 2020). Sociologija nesreč torej lahko ponudbi pomemben uvid v razumevanje nelinearnih družbenih potekov.

V članku se osredotočamo na konceptualne premise sociologije nesreč kot možno primerjalno interpretacijo pojava COVID-19. Pri obravnavi naravnih nesreč so ključni pojmi nevarnost, ranljivost in izpostavljenost. Obravnavamo vprašanje uporabnosti pojmov in koncepta pri proučevanju dinamike dogajanja v družbi, ki je nastala pri pojavu COVID-19, predvsem z uporabo kazalnika ranljivosti. Z uporabo primerjalne analize je bilo izbranih devet ključnih področij (tabela 1); elemente epidemije primerjamo s poplavami (izbrane so bile zato, ker se uvrščajo v vrh glede na škodni potencial in imajo zanimivo dinamiko za primerjavo). V drugem delu primerjalne analize je opravljen presek med obema nesrečama po izbranih indikatorjih ranljivosti (tabela 2). Kljub temu da se ljudje že od nekdaj soočajo z različnimi vrstami nesreč, se zdi, da so faktorji negotovosti, presenečenja in nepripravljenosti še vedno velik izziv za razumevanje, ki se potem odstira v nadaljnjih tokovih organizacije družbe in sprejemanja odločitev (ukrepov), kar pa pomembno vpliva tudi na stopnjo ranljivosti.

3 Družbena konstrukcija nesreč (epidemije)

Dogodki, ki jih opredelimo kot nesreče, imajo nenameravane vzroke (za razliko od vojn, umorov ipd.), ob njih pa se pojavijo nezaželene posledice (škoda). Naravne nesreče so rezultat naravnih sil, in sicer bioloških (epidemija), podnebnih in meteoroloških (poplave, hurikani) ter geofizikalnih sprememb (potresi) (Polič 1994: 17–22). Nenadnost, moč, (ne)napovedljivost in širok spekter škode so ključni kazalniki naravnih nesreč, ki hkrati pomenijo velik izziv za družbo, predvsem pri organizaciji, mehanizmih prilagajanja in navsezadnjie tudi v prostorskem načrtovanju. Kompleksnost obravnave dogodkov se kaže v njihovi politični in družbeni konstrukciji (Lavell in dr. 2020). V nekaterih državah, kot na primer v ZDA, ima predsednik avtoritet, da dogodek razglasiti za nesrečo, kar ima velike implikacije, še posebej pri finančni pomoči (Tierney 2007). Destruktivnost dogodka pri razglasitvi ne igra vedno ključne vloge, ampak je lahko odločitev tudi politično konstruirana. V kontekstu družbenega delovanja pa nesreče pomenijo odklon od »normalnega« poteka posameznikovega vsakdana (Wisner in dr. 2003: 10). Pozitiven družbeni izid se lahko kaže v večji poveza-

nosti med posamezniki in skupinami, v pojavnosti močnih altruističnih norm in povečanju družbene kohezivnosti. Povezanost in vplivnost različnih segmentov v družbi se kaže tudi v odzivnosti na nesreče, ki je povezana z družbenimi in kulturnimi dejavniki. Dogodek ali obdobje nevarnosti lahko ustvari tudi platformo za manipulacije, od političnih do kapitalskih in individualnih, z izpostavljanjem nevarnosti kot orodja za posedovanje nadzora (Slovic 1987; Walby 2020).

Družbena razsežnost naravnih nesreč podpre koncept družbene konstrukcije in družbenega fenomena. Na primer velikokrat avtorji navajajo, da niso potresi tisti, ki ubijejo ljudi, ampak slab standard gradnje zgradb (Reliefweb 2011). Berger in Luckmann (1966) kot prva omenita koncept družbene konstrukcije ter z njim poudarita pomen interakcije med posamezniki in skupinami znotraj družbenega sistema, kjer se pri posameznikih skozi čas generirajo predstave o dejanjih drugih, kar pa kasneje tudi ponotranjijo. Znanje in posameznikova prepričanja o tem, kaj je realnost, postane institucionalni element družbe. »Sledenje« načelom, dejanjem (če so destruktivna), ki jih vidimo v svoji okolini, lahko pomeni slabe prakse v prostoru in povečanje ranljivosti v primeru poplav (gradnja na poplavno ogroženih območjih, tvegano obnašanje v primeru poplavnega dogodka) kot tudi v primeru epidemije (neupoštevanje sprejetih ukrepov). »Deficit« v družbeni imaginaciji bolj vpliva na povečevanje posameznikove in družbene ranljivosti kot dejanska nevarnost. Pri epidemiji je družbeno konstruirana tudi ranljivost, ki sovpada s strukturnimi neenakostmi in se odraža v stopnji izpostavljenosti ob dogodku (življenske razmere, dostop do zdravstvenega sistema, posedovanje ekonomskega in kulturnega kapitala).

Poleg družbene konstrukcije nesreč pa Quarantelli (1992) opozori na to, da so nesreče tudi družbeni fenomen. Pri tem omenja pet indikatorjev: prvi je, da nastale implikacije nesreč zahtevajo ublažitvene ukrepe in preventivo, drugi opozori na to, da implementacija tehničnih rešitev (npr. sanacija po poplavi in preventivne rešitve) ni zgolj tehnični odločevalski proces, tretji poudari, da se skozi dojemanje nesreče kot družbenega in ne samo fizičnega dogodka vzpostavi proaktivni odnos, četrti indikator je, da zunanjia sila ni tista, ki vpliva na družbeni sistem, ampak gre za že obstoječe šibkosti (zunanja sila razgali že obstoječe anomalije v družbenem sistemu); zadnji vzvod pa je, da so nesreče indikator neuspešnega razvojnega loka.

Nadalje Quarantelli (v Perry 2018) opozori na pet ključnih značilnosti družbenih motenj (nesreč): nenadnost pojava, prekinitve normalnega delovnega toka v družbi, implementacija nenačrtovanih organizacijskih tokov za soočanje z motnjo, nenadno zaznamovanje družbenega prostora in časa ter nevarnost družbenim elementom, ki jih je mogoče vrednostno opredeliti. V nadaljevanju bo epidemija »prikazana« skozi prizmo izbranih značilnosti.

Otežena napovedljivost in nenadnost sta značilnosti epidemije, ki onemogočita pripravljenost, poteki dogodkov so neznani. Pri drugih naravnih nesrečah, ko je v splošnem stopnja napovedljivosti večja, je organizacijska pripravljenost institucij na dogodek verjetnejša, zlasti služb za zaščito in reševanje ter kriznih štabov. Pogosteje, bodisi predvidena ali dejanska pojavnost »omogoči« vnaprejšnji, bolj razdelan pristop k ukrepom. Pomembno vlogo imajo institucije in organizacije, ki skrbijo za ukrepe in informiranje javnosti. Izguba zaupanja prebivalstva kot posledica nekonsistentnosti podatkov, pomanjkljivosti pri obveščanju ali celo prikrojevanja dejstev povzroči šibko kredibilnost, zato se pojavijo odpori do ukrepov, strah, panika ter ustvarjanje nezaupanja in nezadovoljstva (Lavell in dr. 2020; Walby 2020). Pomemben kazalnik v odzivanju pri pojavu epidemije je družbeno-prostorska komponenta, pri kateri imajo sicer znatno vlogo geografski vzorci širjenja virusa glede na tip poselitve in socialne značilnosti populacije. Značilno je, da se lahko pri (drugi) naravnih nesrečah tudi prostorski oz. geografski kazalnik lažje opredeli, kar pomeni boljše pogoje za učinkovitejše priprave in organizacijo ob pojavu. Prostorski izzivi pomenijo za epidemijo težave na ravni časovne organiziranosti zajezitvenih ukrepov: hitrost širjenja okužb v prostoru, konkretno z vidika zdravstva, pa, kako in v kakšnih časovnih segmentih zagotoviti prostor za vse, ki potrebujejo oskrbo. Problem »obvladovanja« in »zajemanja« prostora je lahko znatno večji kot pri naravnih nesrečah, še posebej ker je časovna komponenta nejasna. Vendar se po drugi strani – spet odvisno od razvoja epidemije – pritisk na zdravstvo (in skrbstvo nasploh) načeloma akumulira postopno, medtem ko se pri drugih vrstah naravnih nesreč (geofizikalni, meteorološki izvor) največji pritisk zgodi v kratkem časovnem zajetju. Zapleten časovno-prostorski presek ponazarja zahtevno organizacijo na več ravneh organizacije odzivanja. Oba kazalnika se uporabljata tudi pri številnih analizah okoliščin smrtnih žrtev pri različnih naravnih nesrečah (Ashley in Ashley 2008).

Druga značilnost, ki se nanaša na prekinitev »normalnega« poteka posameznikovega vsakdana, se je s pojavom epidemije morda najbolj razgalila. Pri valu v letu 2020, ki so ga spremljale organizacijske nejasnosti v obliki zavezujajočih, vendar pogosto nekonsistentnih formalnih odlokov, je bil zaznamovan s prostorsko-časovno opredeljenimi omejevalnimi ukrepi (prepovedmi). Ponavljanje ali zaostrovanje ukrepov je bilo nato s strani prebivalstva v drugem valu pandemije prepoznano kot neživljenjsko, nesorazmerno ali celo represivno – v smislu političnega konstruiranja dogodka. Teritorialno-administrativno zamejevanje gibanja (s pogostim spremnjanjem v času in prostoru) je bilo denimo percipirano bodisi kot nekompetentnost institucij ali kot nesorazmeren politični poseg v osnovne posameznikove svoboščine (Zakonodaja 2020). V zelo kratkem časovnem

okviru je bilo treba prilagoditi časovno-prostorske poti in prioritete vsakdanjega življenja, kar je izpostavilo prej zakrite oblike družbenih neenakosti. Delovno okolje se je premaknilo v bivanjsko (gospodinjsko) in virtualno sfero ter s tem številne posameznike in skupine postavilo pred izziv, kako usklajevati zasebno in službeno življenje. Spremenjena organizacija in tokovi v prostoru pa pomenijo, da postane dojemanje fizičnega prostora še bolj izrazito, nepretočnost in nedostopnost do »nezasebnih«, predvsem javnih prostorov in storitev izven doma postane dejavnik razslojevanja.

Verjetnost je, da bo potem, ko bo »izzvenela«, družbena konstrukcija pandemije prežemala družbeni prostor. V korelaciji s časovnimi in prostorskimi kazalniki poteka epidemije se lahko trajne spremembe določene prostorske prakse in časovni okviri vsakdanjega življenja. Kontinuiteta omejenega gibanja v izbranem času se lahko projicira v dolgoročnem strahu, povečani ranljivosti. Nepredvidljivost nelinearnih pojavov in njihova moč vpliva velikokrat zahteva *ad hoc* odločitve in daljše obdobje za prilagoditev. Po teoriji kompleksnih sistemov nelinearnost potisne družbeni sistem v nestabilno stanje, poveča fluktuacije, zmanjša njegovo sposobnost adaptacije in poveča nepredvidljivost. Uspešnost stabilizacije sistema je odvisna od stopnje nelinearne kompleksnosti (Condorelli 2016), še bolj pa od samega družbenega sistema, njegovega stanja pred dogodkom ter dejanj in prepričanj posameznikov, ki vplivajo na druge osebe in lahko znatno prispevajo k povečanju ranljivosti.

4 Epidemija v kontekstu nevarnosti, ranljivosti in izpostavljenosti

Ob drugih vrstah naravnih nesreč, ko potekajo analize poplavnih dogodkov, se pogosto navajajo koncepti nevarnosti, ranljivosti in ogroženosti. Korelacija med njimi se lahko zapiše v obliki splošne enačbe: nevarnost + ranljivost = ogroženost (Kozelj in dr. 2008).

Nevarnost je v družbenem kontekstu morda še najmanj analitično zanimiva (je bolj tema naravoslovnih, tehniških ved), najbolj pa ranljivost. Nevarnost in ranljivost sta soodvisni, saj brez ranljivosti govorimo o družbeno irelevantnem dogodku (ne gre za nesrečo). Z odsotnostjo nevarnosti pa imamo samo segment ranljivosti brez škodnega potenciala. Ko sta prisotna oboj elementa, lahko ob kvantificiranih kazalnikih za obe skupini opredelimo ogrožena območja. Slednje je pomembno predvsem za določanje strukture ukrepov glede na najbolj prizadete entitete (Mikoš 2007; Đurović 2012). Epidemijo lahko zaradi njene narave obravnavamo tudi s tega vidika. Epidemiološke značilnosti virusa (SARS-CoV-2), ki so ključne pri obravnavi nevarnosti, bomo tu zanemarili, saj je namen članka

sociološka obravnava, zato bo poudarek na ranljivosti. To v kontekstu epidemije poudarjajo tudi drugi avtorji (Lavell in dr. 2020; Matthewman in Huppertz 2020; Smith in Judd 2020).

Opredelitev ranljivosti je relativna, termin pa dinamičen in se s pojavom naravne nesreče spreminja (Muller in dr. 2011). Definiramo jo lahko kot občutljivost skupine ali posameznika, njegovo odpornost in sposobnost okrevanja v primeru pojava nesreč (Cutter in Emrich 2006) ter kot družbeno dinamiko, ki ima močno korelacijo s posameznikovo kulturo, starostjo, spolom, razredom, raso itd. (Enarson in Meyreles 2004). Podobno kot je poznavanje nevarnosti pomembno pri razvoju strategij ublažitve, je vzporedno s tem nujno poznati tudi dimenzije ranljivosti, ki so ključne pri izvajanju ukrepov na lokalni, regionalni, nacionalni in mednarodni (globalni) ravni. Slednje se je pokazalo kot še posebej pomembno pri epidemiji COVID-19, ko je ta dobila pandemične razsežnosti. Ranljivost močno niha znotraj posamezne teritorialne entitete (kraja, regije), zato je splošna opredelitev lahko bolj idealno-tipska kot konkretna. Pomembno vlogo pri tem, da so znotraj opredeljene prostorske entitete posamezne skupine ranljivejše od drugih, imata ekonomski in kulturni kapital (Mohapatra 2020). Dohodek, zemljišče, posameznikovo znanje, jezik in sposobnosti predstavljajo pomembne elemente »kapitaliziranja« pri zmanjševanju ranljivosti (Sharky 2007).

Dva najmočnejša dejavnika, ki vplivata na prerazporeditve moči v družbi in s tem na višanje/zmanjševanje ranljivosti, sta politični in ekonomski ustroj. Določata pozicije posameznikov na področjih dohodka, dostopnosti do zdravstvenih in varnostnih storitev ter bivalnih razmer in lokacije. Razporeditev dostopnosti do virov pomembno vpliva tako na posameznikov izhodiščni položaj (Reliefweb 2011; Tierney 2020; Matthewman in Huppertz 2020) kot tudi na prepričanja, vsakodnevne prakse in starost.

Ob številnih parcialnih opredelitvah ranljivosti je bolj celovita preprosta presečna opredelitev naravnega in družbenega; ranljivost kot element medsebojnegaja delovanja fizikalnih in socialnih okolij ter njihova stopnja odpornosti na vplive, ki jih povzroči nevarnost (Mikoš 2007). Bolj kot je posameznik (kakorkoli) ranljiv, manjša je njegova zmožnost spopadanja z vplivi (različnih) nesreč. Številne druge definicije se razlikujejo glede na epistemološko usmerjenost; poudarjajo različne kazalnike, kot so tveganje v soodvisnosti z družbenim kontekstom, škodni potencial, deficit v učinkoviti uporabi ukrepov, hierarhija položajev v fizičnem in družbenem svetu, odraz blaginje, verjetnost škodnega izida pri izpostavljenosti nevarnosti ter funkcija koristi in stroškov eksistence na ogroženih območjih (Cutter 1996). Ob tem je pomembno še, da obstaja razpon med subjektivno – dojeto in objektivno – izračunljivo stopnjo ranljivosti. Na subjektivni (zaznani) vidik imajo velik vpliv mediji (kaj in na kakšen način se prezentira), pozicija stališč drugih

ljudi, koliko časa je minilo od nesreče, pogostost in magnituda nevarnosti. Smiselna psihološka medsebojna povezanost bi morda bila tudi med posameznikovo percepcijo in že obstoječo izkušnjo z nesrečo, da se te posledično manj bojijo. Vendar percepcija ni nujno povezana tudi z ustreznim ravnanjem (Polič in dr. 1994). Mogoče bi lahko percepcijo v določenem kontekstu posredno povezali z zaščitnimi ukrepi. V Occhiobellu (Italija) so namreč opozorili na korelacijo dveh drugih kazalnikov, in sicer med poselitveno dinamiko in višanjem nasipov, kar so poimenovali kar »učinek nasipa« (*levee effect*). Medtem ko so poplave leta 1951 vplivale na znatno znižanje števila prebivalstva, so po tem obdobju postopoma gradili višje nasipe, kar je prispevalo k zmanjšani ranljivosti in pospešeni poselitvi (Di Baldassare in dr. 2013).

Ranljivost je poleg splošnejše opredeljivosti mogoče tudi »tehnično« kvantificirati. Pri poplavnih dogodkih se pogosto navaja indeks ranljivosti, s katerim se definira pričakovani obseg škode, in sicer na podlagi prožnosti (angl. *resilience*), izpostavljenosti (angl. *exposure*) in občutljivosti (angl. *susceptibility*). Ranljivost lahko zapišemo kot enačbo (UNESCO – IHE 2020): Ranljivost = izpostavljenost + občutljivost – prožnost (sposobnost prilagoditve). Tako opredeljene kazalnike ranljivosti bomo v nadaljevanju aplicirali na primeru epidemičnih dogodkov na splošno in konkretno na primeru pandemije COVID-19 s primerjalnim prikazom primerov poplavnih dogodkov. Ugotavljamo, da je preliminarna, interpretativna primerljivost te vrste smiselna, čeprav v literaturi nismo zasledili tovrstne primerjave. Izpostavljenost se nanaša (v kontekstu poplav) na koordinate enot, ki jih lahko najdemo znotraj ogroženega območja. Opredelimo jo lahko z elementi, kot sta napovedljivost in intenzivnost (Đurović 2012). S prostorsko-sociološkega vidika se koncept nanaša na vzorce poselitve, tipologijo gradnje in umeščanje objektov v prostor. Gre predvsem za sekvenco dejanj pred samo nesrečo (lahko gre samo za izpostavljanje ali pa tudi za hkratno povečevanje pojavnosti zaradi pretiranih posegov v prostor). Če pa se ta koncept prenese v okolje epidemije, ga je treba opredeliti drugače. Razlika je predvsem v tem, da ne moremo govoriti o dejanjih *ex ante*, ki »vzpodbujujo« pojavnost virusa, ampak se nanaša predvsem na vedenjske vzorce ljudi v času epidemije, in sicer vedenjske vzorce posameznikov in skupin ali kolektivov. Za zmanjšanje izpostavljenosti so potrebni ohranjanje fizične razdalje, ustrezna higiena rok in nošenje maske. Geografski, živiljenjskostilski, slojevski in kulturni vzorci lahko ohranjanje razdalje otežijo ali olajšajo. Izpostavljenost ni povezana samo s prostorskim kontekstom (bivališče, delovišče, javne zaprte in odprte površine), temveč s socialnimi okoliščinami kot na primer v okviru epidemije z naravo dela, ki ga posameznik opravlja, in tipu gospodinjstva. Podobno ugotavljajo tudi Lavell in dr. (2020). Drugi kazalnik, ki določa ranljivost, je občutljivost. Slednje opisuje »učinek« poplavnega dogodka.

Gre predvsem za odnos, pri katerem imamo na eni strani izpostavljeno enoto (naravno ali družbeno) in na drugi stopnjo posledic, ki jih ta izpostavljenost povzroči (Mikoš 2007; Cutter 1996). Z vidika epidemije gre za »učinek« virusa. Pridružene bolezni na primer povečajo občutljivost posameznika. Dinamika v populaciji je pri obravnavanih nesrečah različna. Pri poplavnih dogodkih je socioekonomski vidik izrazitejši (kompleksnejši) – določeni posamezniki ali skupine so bolj izpostavljeni (glede na mesto na družbeni lestvici), manjša pa je skupina tistih, ki so izpostavljeni zaradi dela (službe) ali druženja. Pri virusu pa so poglavite ravno slednje komponente. Del populacije je izpostavljen nevarnosti (virusu) predvsem zaradi službenih obveznosti in druženja (zavestno tvegano obnašanje), tretja skupina bolj izpostavljenih pa so starejši; podobno je tudi v poplavah (Ashley in Ashley 2008; Sharif in dr. 2015).

Zadnji kazalnik, ki vpliva na ranljivost, je prožnost (stopnja sposobnosti prilagoditve). Ta kazalnik je prisoten med nesrečo in po njej. Sposobnost določenega sistema za soočenje z nevarnostjo je, da lahko čim bolj zmanjša negativne učinke nesreče. Pri tem so ključni viri, ki jih ima določen posameznik ali skupina in jih lahko uporabi (Mohapatra 2020). Najdemo jih v materialni, finančni obliki in v bolj subtilnih oblikah, ki zajemajo sposobnost organizacije skupine ali pa posedovanje določenih sposobnosti, ki pomagajo pri prilagoditvi. Tukaj pride do očitne razlike med poplavnimi dogodki in epidemijo. Pri poplavah lahko neenakost dostopnosti do virov (Sharky 2007) pomeni zelo velik škodni potencial, medtem ko lahko pri epidemiji zadevo obravnavamo na dveh ravneh. Na ravni posameznika gre v največji meri za zavestno (ne)upoštevanje sprejetih ukrepov (viri ne igrajo tako velike vloge), sistemsko raven (predvsem zdravstvo) pa ob pomanjkanju virov in ohromitvi delovanja lahko povzroči veliko smrtnih izidov. Situaciji sta različni tudi po sami nesreči. Poplavna sanacija je dolgotrajen in finančno zahteven proces. Konec epidemije pa za posameznika pomeni, da ni več omejen z ukrepi (neposredna škoda je vseeno zaostrena situacija v gospodarstvu in znaten izpad na tem področju). Pomembno je poudariti, da ima lahko enaka vrsta nesreče v različnih družbeno-kulturnih okoliščinah popolnoma različne vplive.

5 Primerjava epidemije z drugo vrsto naravnih nesreč – poplave

Obravnavane kazalnike znotraj obravnave sociologije nesreč, ki se nanašajo na koncept ranljivosti, lahko uporabimo pri analizah različnih vrst nesreč. Pomembno je opozoriti na relativnost koncepta ranljivosti in njeno dinamiko; različni kazalniki ranljivosti se namreč skozi posamezne faze nesreče lahko znatno spreminja (Rufat in dr. 2015). V tem delu besedila želimo narediti dvojno

primerjavo epidemije s poplavnimi dogodki. Prva se nanaša na primerjavo na devetih (splošnih) področjih (tabela 1). Tabela 2 pa ponazarja drugo primerjavo, ki zajema indikatorje ranljivosti in kako se ti manifestirajo v posamezni nesreči.

Tabela 1: Primerjava epidemije in poplav po področjih.

Področje	Epidemija	Poplave
Predvidljivost	Nenadnost	Večji <i>lead time</i>
Potek	Hitro širjenje, pomembna identifikacija ranljivih skupin in njihova zaščita, številne žrtve	Tako vidna materialna škoda in razdejanje, številni ranjeni in smrtnne žrtve
Obseg	Vsespolno širjenje, ne pozna meja	Na omejenem območju (lahko tudi preko državnih meja)
Vpliv (na družbo, prostor)	Strah, stiska, omejeno gibanje, povečanje ranljivosti določenih skupin, spremenjene oblike dela in prostorske prakse	Strah, uničenje, povečanje ranljivosti določenih skupin, spremembe v prostorskem načrtovanju
Časovni okvir	Velik potencial za daljše trajanje	Krajši časovni kazalnik (odvisno od vrste poplave)
Ukrepi	Omejitve gibanja, zaščitna oprema (maske), medosebna razdalja	Preventivna zaščita (stanje pripravljenosti), evakuacija
Škoda	Smrtne žrtve	Enormna materialna škoda in smrtnne žrtve
Okrevanje	Daljše trajanje, ko ni več nevarnosti, prehod v normalno delovanje sistema in družbe	Krajši dogodek, daljša sanacija
Spremembe (v dolgoročni časovni perspektivi)	V veliki meri odvisne od razvoja virusa – prostorska prilagoditev omejenemu gibanju ali pa povrnitev v prvotno stanje	Povečane iniciative za zaščito na poplavnih območjih, v mestih prostorske spremembe (<i>green infrastructure</i>)

Primerjava se zdi smiselna, čeprav je dinamika poteka dogodka drugačna, kar posledično pomeni drugačen odziv in škodni potencial. Sintagma »škodni potencial« namerno ohranjamo, čeprav se zavedamo problematičnosti prenosa tehnične terminologije na družbene razmere. Različne karakteristike nesreč ustvarjajo tudi drugačne, različne tokove v pogojih motnje, ki variirajo glede na kulturni ali socialni kontekst. Izbranih je devet področij (tabela 1), na podlagi katerih sta primerjani obe vrsti naravnih nesreč. Stadij *ex ante* je osredotočen predvsem na predvidljivost dogodka. Gre za fizično, ne družbeno entiteto, vendar lahko posplošimo, da ima epidemija večjo nepredvidljivosti kot poplave, pri katerih je napovedni čas (*lead time*) lahko večji. Potek dveh primerjalnih nesreč je različen: pri poplavah sta materialna škoda in izguba življenj zaznana takoj,

medtem ko pri epidemiji ni vidne zunanje materialne škode, predstavlja pa grožnjo življenju in – odvisno od razvoja – lahko žrtve povzroči zelo hitro. Pri epidemiji lahko ob hitri ugotovitvi vzorcev širjenja in definiranju ustreznih ukrepov ter z družbeno odgovornim obnašanjem znatno vplivamo na »potek«. Poplave pa bi lahko uvrstili med bolj nelinearne dogodke (Condorelli 2016) z manjšim časovnim okvirom za zmanjšanje škodnega vpliva in zaščito ljudi. Poplave so v prostoru takoj po dogodku očitne, zato ustvarijo drugačno percepциjo in se zdijo »bolj resnične« kot epidemija, ki je nekaj, kar očem ni vidno. Poplave nastopajo intenzivno in invazivno v prostor (Kozelj 2008) ter se postopno umirjajo. Epidemija pa nastopa z neenakomernimi intervali širitve in umirjanja, zato je bolj kompleksna ali težje predstavljiva. Poplave so lahko zelo obširne (čezmejne), vendar vseeno zaokrožene na omejeno geografsko območje. Epidemijo, zlasti ko preide v globalno razsežnost, lahko opišemo kot prostorsko (geografsko) nezamejeno z nepredvidljivim trajanjem (časovnostjo). Vpliv na družbo je v obeh primerih občuten, saj zahteva ukrepe za obvarovanje nastalega stanja in prilagoditve za prihodnost. Pri epidemiji se ljudje glede pričakovanja vrnitve na predhodno stanje sprašujejo predvsem, kdaj se bodo omejitve odpravile, pri poplavnih dogodkih pa, kolikšna bo škoda in kako dolgotrajna bo sanacija. Ljudje se v obeh primerih soočajo z ranljivostjo (Gaynor in Wilson 2020; Rufat in dr. 2015), vendar pa je dinamika negotovosti različna. V obeh primerih se porajajo vprašanja o vzrokih ter primernih institucionalnih ukrepih ob dogodku in po njem. Pomemben je časovni okvir (trajanje), ki je pri epidemiji praviloma veliko daljši ali celo brez časovnega obzorja. S prostorskega vidika pa je razhajanje očitno, saj poplave opozorijo (med drugim) na prevelike »pritiske« v produkciji grajenega prostora in deficit v preventivnih ukrepih, pri epidemiji pa gre bolj za *ex post* vpliv, in sicer kakšna diskontinuiteta prostorskih praks bo povzročena (na primer, kaj to pomeni za gosto poseljena območja). Materialna škoda (ne-posredna) je pri poplavah praviloma velika, znatna je lahko tudi izguba življenj (Đurović 2012). Slednje je pri epidemiji podobno, vendar pa ne moremo govoriti o materialni škodi, ki bi jo neposredno povzročil virus. Semantika »škode« je seveda neprimerna za obravnavo smrti ali bolezni. Okrevanje pri epidemiji se nanaša predvsem na škodo, povzročeno gospodarstvu (Lavell in dr. 2020), in vprašanje organizacije, če bi morali ukrepi v omejenem obsegu veljati dalj časa. Spremembe v dolgoročni časovni perspektivi pa so zanimive skozi prostorsko perspektivo. Vprašanja so povezana s tem, kako se bo spremenjala podoba grajenega okolja (kjer se srečata distanca in svobodno gibanje, spremenjene oblike dela). Na področju voda prihaja v ospredje miselnost v smeri povečevanja odpornosti mest skozi prakse, s katerimi se naredi prostor za padavinsko vodo, s tako imenovanimi zadrževalniki vode (*water squares* na Nizozemskem), na

katerih se zadržuje odvečna voda, sicer pa imajo ti namembnost družbenega ali družabnega prostora. Podobne prakse so mesto, zasnovano kot vrt (*city in a garden*), v Singapurju in mesta, načrtovana tako, da se čim bolj poveča stopnja (naravne) akumulacije in infiltracije (*sponge city* na Kitajskem). Slednje je odraz preoblikovanja izzivov v priložnosti (World Bank 2016; Chan 2018). Odprte so tudi debate v kontekstu epidemije in potencialnih sprememb v prostorskem načrtovanju v prihodnosti (širitev zelenih površin, suburbanizacija).

Druga primerjava med epidemijo in poplavnimi dogodki je narejena na podlagi uporabe indikatorjev ranljivosti. Ti so v osnovi povzeti iz analize poplavnih dogodkov (Rufat in dr. 2015), vendar jih tu, v kontekstu primerjave s pandemijo, nekoliko razširimo. V tabeli 2 so indikatorji razdeljeni v osem skupin. Sledijo si od tistih, pri katerih je korelacija med epidemijo in poplavnimi dogodki večja, do tistih z manjšo povezanostjo. Pri epidemiji ima poklic lahko negativno konotacijo. Če govorimo o delovno aktivni populaciji v zdravstvenem sektorju ali v domovih za ostarele, to pomeni večjo izpostavljenost, kar povečuje ranljivost (Tierney 2020). Analogijo lahko zaznamo v poplavah, in sicer pri poklicnih reševalcih, ki so a priori bolj izpostavljeni. Prihodek (situiranost) v obeh obravnavanih nesrečah pomeni vir varnosti in prispeva k večji zmožnosti okrevanja. Znotraj demografskega okvira so kot bolj izpostavljene skupine starejši, ženske (pri epidemiji), moški (pri poplavah) in temnopolti (FitzGerald in dr. 2010; Lumbroso in Vinet 2011; Sharif in dr. 2015; Jonkman in Kelman 2005). Tudi verodostojne in pravočasno prejete informacije, še posebej v poplavnih dogodkih, lahko pomenijo mejo med življjenjem in smrtno. Percepcija tveganja lahko v obravnavanih nesrečah vpliva na vedenjske vzorce, ki povečajo posameznikovo izpostavljenost, kar vpliva na povečanje ranljivosti. Zdravje in zdravstveni sistem imata še posebej pri epidemiji ključno vlogo, velika obremenjenost slednjega je postala eden izmed ključnih problemov. Zadnji trije indikatorji se med nesrečama morda še najbolj razlikujejo. V kontekstu epidemije je bivanjski prostor prevzel vlogo »zatočišča« in neranljivega prostora, a hkrati je pri mnogih službeno sfero potisnil v zasebni prostor doma, kar prinaša velike izzive. Slednje je povečalo tudi ranljivost posameznikov in gospodinjstev, saj je zaznano povečano nasilje v družinah (Bright in dr. 2020). Gosto naseljena območja so postala sinonim prostora s povečano ranljivostjo. Pri poplavah so v kontekstu bivanjskega indikatorja pomembnejši standardi gradnje, območja, na katerih se gradi, in vsa (ne)obstoječa infrastrukturna povezava, ki lahko igra ključno vlogo pri evakuaciji. Zadnji indikator se nanaša na upoštevanje (vključenost) ljudi, ko se sprejemajo ukrepi, kar bi pri epidemiji lahko naslovilo in zmanjšalo številne stiske. V kontekstu poplav pa to vpliva na stopnjo regulacije izpostavljenosti, kar posledično pomeni tudi manjšo ranljivost. Vprašanje, ki se poraja v zvezi z ranljivostjo pri epidemiji, je, do katere mere se bosta povečali

neenakost in revščina ter kakšne bodo dimenzijske neizogibnih »nesreč«, ki bodo sledile po dogodku na vseh ravneh družbene realnosti.

Tabela 2: Primerjava epidemije in poplav po indikatorjih ranljivosti.

Indikatorji ranljivosti	Epidemija	Poplave
Socioekonomski status	Poklic kot vir povečanja ranljivosti, prihodek kot vir varnosti	Poklic kot vir povečanja ranljivosti, prihodek kot vir okrevanja in protipoplavne zaščite
Demografske lastnosti	Večja ranljivost starejših, žensk, temnopolitih	Večja ranljivost starejših, moških in temnopolitih
Dostop do informacij	Ključnega pomena za seznanjenost o nevarnosti in odločitve	Ključnega pomena za seznanjenost o nevarnosti in odločitve
Percepcija tveganja	Vpliva na stopnjo posameznikove izpostavljenosti	Vpliva na stopnjo posameznikove izpostavljenosti
Zdravstveni sistem in zdravje	Oba imata v primeru okužbe ključno vlogo (kapacitete sistema in predhodno zdravje ljudi)	Zdravstveno stanje (omejitve, šok) ima večjo vlogo kot sistem
Bivanjski prostor	Spremenjeni delovni pogoji in omejitve gibanja so povečali »pritisk« na to sfero, brezdomci, povečanje nasilja v družinah	Standardi gradnje povečujejo oziroma zmanjšujejo varnost
Lastnosti bivanjske soseske	Gostota poselitve zmanjšuje možnost ohranjanja razdalje	Transportna mreža – evakuacija, poselitev na poplavnih območjih, nenadzorovana urbanizacija
Vključenost ljudi pri sprejemanju ukrepov	Razumevanje različnih situacij ljudi lahko zmanjša stiske	Povečanje protipoplavne zaščite

6 Zaključek

Nesreče kot dogodek ali začasni in občasni pojav imajo konotacijo izjemnosti, ker močno ohromijo vsakdanje družbene tokove, časovno-prostorske prakse in odnose, povzročajo socialno-psihološka stanja, kot so strah pred neoprijemljivim in nejasnimi posledicami za nadaljnje življenje. Epidemija pri posamezniku in v kolektivni zavesti presega racionalizirano imaginacijo materialnega oškodovanja. Škodnega potenciala ni mogoče vrednotiti zgolj s tehničnimi kazalniki, ki so bolj ustrezni za izračunavanje klasičnih naravnih nesreč, primerjalna obravnava pa vseeno prispeva k refleksiji tega pojava. Naša preliminarna ugotovitev je, da

pri klasičnih naravnih nesrečah sledijo zlasti razmisleki o spremembah organizacijskih pogojev v družbi, pri epidemiji pa se zastavljajo bolj temeljna vprašanja družbene strukturiranosti (na primer ranljivost revnih, starejših ipd.) Pomembna lastnost (naravnih) nesreč je kompleksna nelinearnost, ki generira »vprašljivo« napovedljivost dogodkov, njihov potek in potisne družbeni sistem v nestabilno stanje, ki posledično negativno vpliva na organizirano in individualno sposobnost adaptacije (odzivanja). Nesreče, kot je epidemija COVID-19, razkrijejo vse obstoječe lastnosti organiziranja in družbenih struktur. Izrazita kolektivna komponenta nesreč vpliva na to, da se jih pogosto obravnava kot družbeni fenomen s specifično družbeno konstrukcijo. Kljub temu pa Quarantelli (1992) poudarja, da je pri obravnavi pomembna vzajemnost fizičnega (izvor v naravi) in družbenega dogajanja (odnosov), ker sicer dogodki izzvenijo le kot periodične motnje, ki jih je mogoče standardizirano pojasniti. Epidemija COVID-19 je opozorila na v članku poudarjeno pomembnost primerjalne obravnave nesreč.

Sociologija nesreč ob bolj ali manj abstraktnih konceptih tveganja, ranljivosti, izpostavljenosti, občutljivosti in sposobnosti okrevanja po nesrečah poda pomemben uvid v družbeno dinamiko, ki je nastala pod vplivom aktualne epidemije COVID-19. Pokazali smo, da je razčlenitev pojma ranljivosti zaradi težje kvantifikacije kazalnikov, ki opredeljujejo naravo tega pojava, še posebej pomembna za njegovo razumevanje. Identifikacija ranljivih posameznikov, skupin in entitet je ključna za primerno ukrepanje, zaščito in zmanjšanje škodnega potenciala v vseh njegovih razsežnostih. Pomembno je tudi razumevanje, da posedovanje različnih vrst »družbenega kapitala« znatno prispeva k »regulaciji« ranljivosti. Vsespološno je v času epidemije veliko polemik tudi o zmogljivosti in organizacijski sposobnosti oskrbovalnih sistemov, zlasti zdravstvenega. Ravno ta namreč lahko s svojo disfunkcionalnostjo in potencialnim zlomom močno poveča ranljivost družbe ter posledično struktурno stabilnost. Razmere se lahko še bolj zaostrijo ob morebitnem vzporednem dogodku kakšne klasične naravne nesreče (na primer uničljivo neurje, poplave, potres), kar bi dodatno obremenilo oskrbovalne dejavnosti, najbolj zdravstveni sistem. Načelo izpostavljenosti je eden izmed ključnih kazalnikov ranljivosti. Ukrepi morajo biti usmerjeni ravno v preprečevanje izpostavljenosti. Posameznikova stopnja pripravljenosti sprejeti tveganje z izpostavljanjem pa se kaže v stopnji konformnega ravnanja ob zapovedanih ukrepih. Epidemija v primerjavi z drugimi naravnimi nesrečami, ki imajo izvor v geofizikalnih spremembah ali meteoroloških razmerah, v družbenem okolju »ustvari« drugačno platformo ravnanja in odzivanja. Gre za nekaj, kar »očem ni vidno«, kar ustvari idealne pogoje za raznovrstne manipulacije, kot so ustvarjanje teorij zarot o izvoru in razširjanje dezinformacij. Mediji lahko imajo velik vpliv bodisi na homogenizacijo ali polarizacijo družbe. Informacije so močno orožje,

zato so informacijska dojemljivost, konsistentnost in transparentnost obveščanja v kriznih časih »neoprijemljivega sovražnika« bistvene. Značilno je, da imajo mediji pri poplavnih dogodkih v splošnem manj konfliktno, bolj premočrtno vlogo v kontekstu nijihovega vpliva na prezentacijo zaščitnih ukrepov, saj ljudje informacijam o dobro predstavljenih klasičnih naravnih nesrečah ali nijihovim napovedim bolj zaupajo. Potrebna je torej tudi informacijska in komunikacijska refleksija, tako medijev kot institucij. Obenem epidemija v primerjavi z drugimi naravnimi nesrečami močno poseže v več vidikov svobode in varnosti, ne zgolj oteži gibanja v času in prostoru. Strukturni dejavniki različno determinirajo izpostavljenost posameznikov in skupin ob različnih nesrečah, kar smo obravnavali z načelom (kazalnikom) ranljivosti. V primerjavi z drugimi naravnimi nesrečami nejasen časovni okvir (trajanja, izzvenevanja) epidemičnega dogodka ob njegovi fizičnoprostorski razsežnosti (obsegu) bistveno zmanjša predvidljivost in s tem organizacijsko pripravljenost družbe nanj. Porajanje dilem o trajnejših posledicah epidemije in o morebitni »novi realnosti« izračunavanja družbene ranljivosti neizbežno dodatno prispeva k že postopno ponotranjenim okolijskim negotovostim in tveganjem. Naravne klasične nesreče, kot so poplave, ki smo jih v tem članku primerjali z epidemijo COVID-19, predstavljajo dodaten izziv za družbeno-prostorsko načrtovanje v prihodnosti.

SUMMARY

Natural disasters have a strong connotation of individual uncertainty and collective fear due to their forceful nature, the extent of material damage, loss of life they can cause but also due to the interruption of social routines. Recovery, both material and social can take an extensive amount of time and certain aspects of damage can be irreparable. An epidemic differs from other types of natural disasters as it has a unique set of characteristics. Spatial and temporal parameters are especially intriguing in this regard. Spatially, it has no territorial borders, spreads fast and the ending timeline is hard to predict. Furthermore, an epidemic is particularly hard on a society (institutions) from the point of view of specific social, spatial and temporal restrictions, which are imposed on individuals to combat the biological agent. Societal parameters of an epidemic phenomenon can be addressed through the lens of sociology of disasters. The indicators used in the study of natural disasters are broken down: vulnerability, exposure and response, which address the social dynamics during the epidemic.

Sociology of disasters represents a small “niche” within the mainstream field of sociology. Within this filed, we find disasters simply defined as emergent social interruption. They cause a great interference (“noise”) in routine dynamics of

everyday flows, negatively affect social structures, and unveil pre-existing dysfunctionalities in the society. One of the notable author in this field with a great legacy is Enrico Quarantelli, who emphasised the discussion of natural disasters as a particular social phenomenon and how they are socially constructed. Disasters without social significance are just events. For an event to qualify as a disaster, it needs to have social consequences. Meaning, there have to be mutual physical and social occurrences. People can quite often greatly influence the frequency of disasters with their actions in the space and degradation of the environment. There are two main parameters that are used to study the dynamics of disasters, namely risk and vulnerability. Risk (or hazard) is related to the physical aspect of occurrences. Vulnerability is used as a social "measurement". The latter is very important in sociological studies of disasters. The term vulnerability is dynamic and can be relative. It has substantial correlations with economic and cultural capital, poverty, inequality, etc. It consists of three elements, specifically exposure, susceptibility and coping/adaptive capacity. Exposure is defined with the spatial or social proximity of something or someone to the risk and all the elements that influence this proximity. Susceptibility is the sum of the "effects" of the disaster. It refers to the consequences of exposure. The socioeconomic component plays a great role here. Coping capacity could be seen as a buffer to exposure and susceptibility. It consists of all resources that are in someone's possession and can help to deal with the hazard and mitigate the negative consequences.

The epidemic caused (as most other natural disaster) did a considerable disruption in the fabrics of the society and exposes the weaknesses of certain institutional order, especially in the healthcare system and among a certain part of the population. In comparison with floods, the difference is about its lower predictability or non-predictability, territorial variability of expansion and uncertain timeframe; therefore, it makes it even harder or impossible to be prepared. It demands ad hoc actions. This also has a very negative connotation on the mind-set of people regarding trust on institution, as not knowing how long they will have to live with all the restrictions can be very straining. In flood events, people know the approximate timeframe and are more concerned with the damage and required rebuilding. Material damage is very extensive, which is not the case in an epidemic. An epidemic abruptly shifts the social, temporal and spatial flows due to the needed measures. Various spatial distance measures marked, as social distancing, is crucial for reducing exposure. Different cultural value patterns played an important role for making spatial distance difficult to integrate as a new norm. Changes in the new ways of daily life routines have intertwined both the private and public sphere, which became very challenging for a certain part of the social stratum, which is already deprived in various

ways. There are many uncertainties regarding what the future holds and how new social flows and spatial practises will affect spatial planning.

Literatura

- Ashley, T. Sharon, in Ashley, S. Walker (2008): Flood fatalities in the United States. *Journal of Applied Meteorology and Climatology*, 47: 806–818.
- Baldwin-Ragaven, Laurel (2020): Social dimensions of COVID-19 in South Africa: a neglected element of the treatment plan. *Wits Journal of Clinical Medicine*, 2 (SI): 33–38.
- Beck, Ulrich (2009): Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno. Ljubljana: Krtina.
- Berger, L. Peter, in Luckmann, Thomas (1966): The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. London: Penguin Books.
- Bright, F. Candace, in drugi (2020): Considerations of the impacts of COVID-19 on domestic violence in the United States. *Social Science & Humanities Open*, 2 (1): 100069.
- Chan, Faith, in drugi (2018): »Sponge City« in China – A breakthrough of planning and flood risk management in the urban context. *Land Use Policy*, 76: 772–778.
- Condorelli, Rosalia (2016): Complex Systems Theory: some considerations for sociology. *Open Journal of Applied Sciences*, 6 (7): 422–448.
- Connell, Raewyn (2020): COVID-19/Sociology. *Journal of Sociology*, 56 (4): 745–751. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1177%2F1440783320943262> (13. 8. 2020).
- Cutter, L. Susan (1996): Vulnerability to environmental hazards. *Progress in Human Geography*, 20: 529–539.
- Cutter, L. Susan (2006): Moral hazards, social catastrophe: the changing face of vulnerability along the hurricane coasts. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 604: 102–122.
- Dekker, W. A. Sidney (2014): The psychology of accident investigation: epistemological, preventive, moral and existential meaning – making. *Theoretical Issues in Ergonomics Science*, 202–213. Dostopno prek: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1463922X.2014.955554> (23. 4. 2021).
- Di Baldassarre, Giuliano, in drugi (2013): Socio – hidrology: conceptualizing human – flood interactions. *Hydrology and Earth System Sciences*, 17: 3295–3303.
- Đurović, Blažo (2012): Določitev in razvrstitev poplavno ogroženih območij v Sloveniji: povzetek metode dela in rezultatov. Ljubljana: Inštitut za vode Republike Slovenije. Dostopno prek: http://www.mko.gov.si/fileadmin/mko.gov.si/pageuploads/področja/voda/metodologija_dolocanja_obmocij.pdf (7. 5. 2021).
- Dynes, R. Russell, in Quarantelli, L. Enrico (1971): Community conflict: its absence and its presence in natural disasters. Disaster Research Center – The Ohio State University. Working Paper # 34. Dostopno prek: <http://udspace.udel.edu/bitstream/handle/19716/1187/WP34.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (30. 7. 2020).

- Enarson, Elaine, in Meyreles, Lourdes (2004): International perspectives on gender and disaster: differences and possibilities. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 24 (10/11): 49–93.
- Ethington, J. Philip (1997): The intellectual construction of »social distance«: toward a recovery of Georg Simmel's social geometry. *European Journal of Geography*. Dostopno prek: <https://doi.org/10.4000/cybergeo.227> (7. 5. 2021).
- FitzGerald, Gerard, in drugi (2010): Flood fatalities in contemporary Australia (1997–2008). *Emergency Medicine Australasia*, 22: 180–186.
- Gaynor, Tia Sheree, in Wilson, E. Meghan (2020): Social vulnerability and equity: the disproportionate impact of COVID-19. *Public Administration Review*, 80: 832–838. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1111/puar.13264> (5. 12. 2020).
- Jonkman, N. Sebastian, in Kelman, Ian (2005): An analysis of the causes and circumstances of flood disaster deaths. *Disasters*, 29: 75–97.
- Kozelj, Daniel, in drugi (2008): Poplavna ogroženost in posledice dogodkov preostalega tveganja. *Ujma*, 22: 124–151.
- Lavell, Allan, in drugi (2020): The social construction of the COVID-19 pandemic: disaster, risk accumulation and public policy. LA RED/ Red Nexus Initiative. Dostopno prek: <https://www.desenredando.org/covid19/Social-construction-of-the-COVID19-pandemic-disaster-risk-accumulation-public-policy-RNI-LA-RED-22-04-2020.pdf> (13. 8. 2020).
- Lumbroso, Darren, in Freddy, Vinet (2011): A comparison of the causes, effects and aftermaths of the coastal flooding of England in 1953 and France in 2010. *Natural Hazards and Earth System Science*, 11: 2321–2333.
- Matthewman, Steve, in Huppertz, Kate (2020): A sociology of Covid-19. *Journal of Sociology*, 56 (4): 675–683. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1177/1440783320939416> (5. 12. 2020).
- Mikoš, Matjaž (2007): Upravljanje tveganj in nova evropska direktiva o poplavnih tveganjih. *Gradbeni vestnik*, 56: 278–285.
- Mohapatra, Niharika (2020): Understanding the Corona Virus Pandemic: From a Sociological Perspective. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10 (6): 2250–3153.
- Muller, Annemarie, Reiter, Jessica, in Weiland, Ulrike (2011): Assessment of urban vulnerability towards floods using an indicator – based approach – a case study for Santiago de Chile. *Natural Hazards and Earth System Science*, 11: 2107–2123.
- Perry, W. Ronald (2007): What is a Disaster? V H. Rodriguez, E. L. Quarantelli in R. R. Dynes (ur.): *Handbook of Disaster Research*: 3–22. New York: Springer.
- Perry, W. Ronald (2018): Defining disaster: An evolving concept. V H. Rodriguez, W. Donner in J. E. Trainor (ur.): *Handbook of Disaster Research*: 1–15. New York: Springer.
- Polič, Marko, in drugi (1994): Psihološki vidiki nesreč. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

- Prince, H. Samuel (1920): Catastrophe and social change: based upon a sociological study of the Halifax disaster. Dostopno prek: <https://www.gutenberg.org/files/37580/37580-h/37580-h.htm> (23. 7. 2020).
- Rufat, Samuel, in drugi (2015): Social vulnerability to floods: review of case studies and implications for measurement. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 14: 470–486.
- Quarantelli, L. Enrico (1992): The importance of thinking of disasters as social phenomena. University of Delaware Disaster Research Center: Preliminary Paper #184. Dostopno prek: <http://udspace.udel.edu/bitstream/handle/19716/572/PP184.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (3. 8. 2020).
- Sharif, O. Hatim, in drugi (2015): Analysis of flood fatalities in Texas. *Natural Hazards Review*, 16 (1): 04014016.
- Sharkey, Patrick (2007): Survival and death in New Orleans: An empirical look at the human impact of Katrina. *Journal of Black Studies*, 37 (4): 484–5501.
- Slovic, Paul (1987): The perception of risk. *Science*, 236: 280–5285.
- Smith, A. James, in Judd, Jenni (2020): Vulnerability and the power of privilege in a pandemic. *Health Promotion Journal of Australia*. Dostopno prek: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/hpja.333> (7. 5. 2021).
- Tierney, Kathleen (2007): From the margins to the mainstream? Disaster research at the crossroads. *The Annual Review of Sociology*, 33: 503–525.
- Tierney, Kathleen (2020): Pandemic and disaster: Insights from seventy years of social science disaster research. *Items – Insights from the Social Sciences*. Dostopno prek: <https://items.ssrc.org/covid-19-and-the-social-sciences/disaster-studies/pandemic-and-disaster-insights-from-seventy-years-of-social-science-disaster-research/> (4. 12. 2020).
- Walby, Sylvia (2020): The COVID pandemic and social theory: Social democracy and public health in the crisis. *European Journal of Social Theory*. Dostopno prek: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1368431020970127> (7. 5. 2021).
- Wisner, Benjamin, Blaikie, Piers, Cannon, Terry, in Davis, Ian (2003): *At risk: natural hazards, people's vulnerability and disasters* (second edition). London: New York: Routledge.

Viri

- Reliefweb (2011): Natural hazards, unnatural disasters: Understanding disasters in the context of development. Dostopno prek: <https://reliefweb.int/report/haiti/natural-hazards-unnatural-disasters-understanding-disasters-context-development> (30. 7. 2020).
- UNESCO – IHE (2020): Flood vulnerability indices (FVI): Vulnerability. Dostopno prek: <http://unescoihfvi.free.fr/vulnerability.php> (30. 7. 2020).
- Zakonodaja (2020): Ustava Republike Slovenije. Dostopno prek: <https://zakonodaja.com/ustava/urs/32-clen-svoboda-gibanja> (5. 12. 2020).

World Bank (2016): Using green infrastructure to control urban floods: a win-win for cities. Dostopno prek: <https://blogs.worldbank.org/sustainablecities/using-green-infrastructure-control-urban-floods-win-win-cities> (23. 7. 2020).

Podatki o avtorjih:

Maruša Špitalar

doktorska študentka,
Fakulteta za družbene vede, UL
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
E-mail: marusaspitalar@yahoo.co.uk

izr. prof. dr. Marjan Hočvar

Katedra za analitsko sociologijo,
Center za prostorsko sociologijo,
Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
E-mail: marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si

Mineá Rutar

»VSAKOMUR GLEDE NA SVOJ PRISPEVEK«? PONOVEN PREMISLEK O TEZI LOČEVANJA PRODUKTIVNOSTI OD PLAČ

IZVLEČEK

Čeprav vse od leta 1970 ekonomisti opozarjajo na zaskrbljujoč ekonomski trend odcepeljanja produktivnosti od rasti delavskih plač, med njimi še ni konsenza o vzrokih tega pojava. Namen članka je tako predstaviti dva trenutno prevladujoča pogleda na pojav: teorija o naraščanju neenakosti med dohodki kapitala in dela ter teorija o naraščanju neenakosti med različnimi skupinami delavcev. Glavna ugotovitev je, da teoriji ne predstavlja alternativnih razlag neenakomernega naraščanja plač in produktivnosti, temveč pojasnjujeta dva različna procesa. Politično bojevanje za prevlado ene ali druge teorije je tako neproduktivno in ga je na podlagi te ugotovitve o komplementarnosti pristopov smiselno preseči.

KLJUČNE BESEDE: gospodarska rast, mediana plač, povprečna plača, pristranski tehnološki napredok, odcepeljanje produktivnosti

“To each according to his contribution?”: Rethinking the wage–productivity decoupling thesis

ABSTRACT

Despite since the 1970s many economists having emphasised a concerning economic trend known as the decoupling of workers' wages from overall economic productivity, there is still no agreement on the causes of this phenomenon. The aim of this article is thus to systematically present two supposedly alternative accounts of such decoupling: the theory of ever greater imbalance in the shares held by capital and labour in the national income and the theory of the growing

wage disparity between differently qualified groups of workers. The main finding is that these two accounts in fact do not provide alternative explanations of the decoupling of wages from productivity and instead explain two different processes altogether. The political division between the proponents of each theory is therefore unproductive and might at least partly be overcome upon consideration of this finding.

KEY WORDS: economic growth, median wage, average wage, skill-biased technological change, wage-productivity decoupling

1 Uvod

Dolgo časa je za enega najpomembnejših uvidov ekonomske veljala napis, da naj bi se koristi gospodarske rasti sčasoma vselej relativno enakomerno razporedile med vse ekonomske akterje. Zaradi sočasnega povišanja plač in pocenitve življenjskih dobrin naj bi tako večina delavcev uživala vse višje življenjske standarde (Cowen in Tabarrok 2015; Friedman 1992; Hines in dr. 2001). Ta ekonomska teorija o učinku »trickle down« je konec stoletja zaslovela predvsem v obliki političnega slogana, da naraščajoča plima sčasoma dvigne vse čolne. Empirične raziskave kažejo, da je večina razvitih kapitalističnih držav vsaj od konca druge svetovne vojne do 70. let prejšnjega stoletja resnično izkušala sočasno rast splošne gospodarske produktivnosti in plače povprečnega delavca (Stansbury 2017).

Akademiske in politične razprave o tem, kako prepričljivo lahko teorija »trickle down« pojasni izkušnjo povprečnega delavca v kontekstu naraščajoče gospodarske rasti, so številne in pogosto predstavljene kot medsebojno izključujoče. Na eni strani politično progresivni avtorji in politiki radi izpostavljajo, da je od sedemdesetih let 20. stoletja naprej »dvigajoča se plima« neizpodbitno zatajila s tem, ko je spodnjo polovico dohodkovne razdelitve pustila zadaj (Mankiw 2001; Dominicis in dr. 2008; Atkinson 2015; Piketty 2015; Lin in Tomaskovic-Devey 2013; Roberts 2015; Stiglitz 2016; Kanbur in Stiglitz 2015). Argument je, da je nedopustno, da je klijub nenehnem poudarjanju gospodarske rasti povprečen ameriški delavec za prezivetje prisiljen životariti z mizerno plačo, ki bistveno podcenjuje delavčev dejanski prispevek in ki je nesorazmerna z dejanskim dvigom produktivnosti oz. gospodarske rasti (Economic Policy Institute 2019). Druga stran političnega spektra opozarja, da je tovrstno prekinjanje povezane med rastjo produktivnosti in plač v precejšnji meri statistična iluzija, ki je posledica neustrezne analize podatkov. Prepad med produktivnostjo in plačami je bistveno manjši, če se osredotočimo na spremicanje povprečja, ne mediane plač. Povprečna plača je rasla bistveno hitreje od mediane in tako bolje od-

slikava dejansko stopnjo produktivnosti delavcev. Težava naj bi bila v tem, da so zaradi narave tehnološkega napredka in drugih kontingentnih dejavnikov nekatere skupine delavcev dejansko postale manj produktivne, posledično je manjše povpraševanje po njihovih storitvah, kar se odraža v stagniranju njihovih plač. Obstaja torej veliko nestrinjanje glede tega, kateri ekonomski mehanizmi in empirični dokazi bolje pojasnjujejo, zakaj plače revnih v ZDA stagnirajo kljub vztrajni gospodarski rasti.

Namen tega članka je predstaviti dve orisani, domnevno tekmajoči teoriji, ki skušata pojasniti, kaj se je zadnjih 40 let v ZDA dogajalo z odnosom med rastjo produktivnosti in plač, ter argumentirati, zakaj lahko teoriji razumemo kot medsebojno dopolnjujoči, ne nasprotuječi si. Prva teorija izpostavlja pomen spremenjenih razmerij moči, ki so vodila do nesprejemljivega prepada med deležem celotnega dohodka, ki so si ga prilastili lastniki kapitala, in deležem, ki ga v obliki plač prejmejo delavci. Po tej teoriji plače delavcev ne odražajo njihove dejanske produktivnosti, pač pa so posledica sistematičnega črpanja presežne vrednosti iz delavcev ter krepitve moči ekonomske in politične elite. Ob bok tej predstavim teorijo, da vsaj en del odcepljanja plač od produktivnosti lahko pojasni dejstvo, da so storitve manj kvalificiranih delavcev zaradi številnih dejavnikov, povezanih predvsem z globalizacijo, postale manj potrebne, njihovo delo pa v luči spremenjenih družbenih potreb manj produktivno, kar se odraža v stagnirajočih plačah. Čeprav razpravljam o dogajanju v ZDA, menim, da so izsledki analize relevantni tudi za evropski in specifično slovenski prostor, saj so mehanizmi, vidni v ZDA, prototipični in se v manj zaostreni obliki prisotni tudi v državah OECD (OECD 2020; Schwellnus in Kappeler 2017). Prav tako razpravljam, zakaj naj nobena od teorij ne zavezuje k sprejemanju problematičnih političnih implikacij, ki bi privilegirale specifične družbene skupine, kot se (sploh eni od njiju) pogosto očita.

2 Neenakomerna rast plač in produktivnosti

V drugi polovici prejšnjega stoletja je v političnem, predvsem pa akademskem diskurzu postala uveljavljena intuitivno privlačna teorija pravičnosti Johna Rawlsa, da je neenak družbeni napredek (tj. napredek, ki nekaterim družbenim skupinam koristi bolj kot drugim) sprejemljiv le, če imajo od njega korist tisti, ki so v družbi najbolj prikrajšani (npr. najrevnejši). Ne glede na to, kako epistemično utemeljena je ta teorija,¹ raziskave kažejo, da ima takšno predstavo o zaželeni

1. Kljub temu da obstaja mnogo zelo sistematičnih in izčrpnih pregledov različnih teorij pravičnosti, redkokatera odgovarja na vprašanje, zakaj bi morali izbrati ravno eno ...

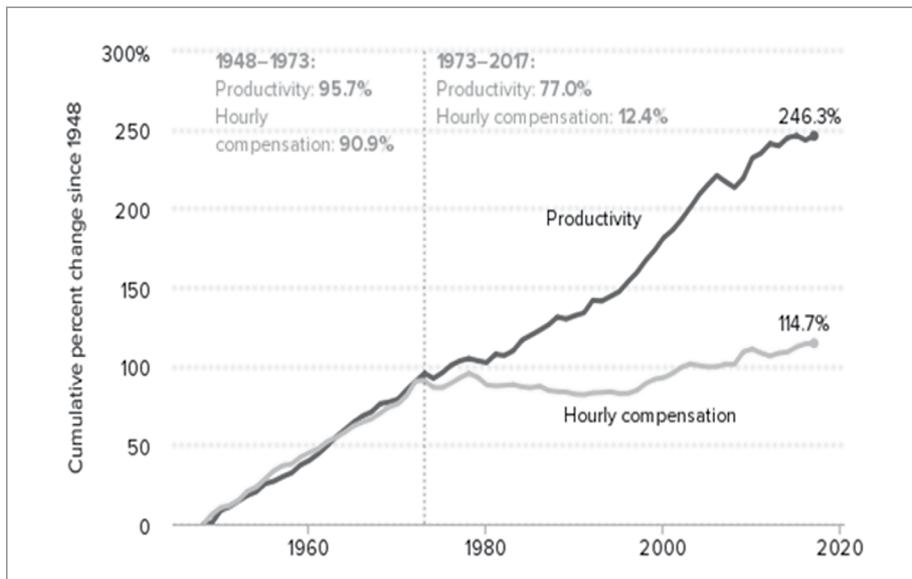
družbeni ureditvi tako večina ekonomistov kot povprečnih Američanov (Sherk 2013). Natančneje, večina Američanov ima moralno intuicijo, da bi morala gospodarska rast sčasoma približno enakomerno izboljšati dohodkovni položaj vseh skupin delavcev, ne le nekaterih. Med letoma 1935 in 1970 se je v ZDA to bolj ali manj dejansko tudi dogajalo: dohodkovna razdelitev je postajala vse bolj enaka. V tem obdobju so tako plače kot socialni transferji povprečnega delavca naraščali hkrati s stopnjo produktivnosti (količino outputa glede na input delavca na uro). Drugače rečeno, medtem ko je gospodarstvo postajalo vse bolj učinkovito, je povprečni Američan žel koristi te rasti v obliki višjih plač (Mankiw 2015).

Kritiki standardne ekonomske teorije pa v zadnjih desetletjih vse glasneje izpostavljajo, da se je od sedemdesetih let prejšnjega stoletja v ZDA (in nekaterih evropskih državah) začela sistematično *prekinjati* povezava med rastjo produktivnosti na eni strani in plač večine delavcev (zlasti spodnje polovice dohodkovne razdelitve) na drugi. Kot prikazuje spodnji graf,² je od leta 1973 do leta 2017 neto produktivnost ameriškega gospodarstva zrasla za 77 %, medtem ko je plača povprečnega ameriškega delavca v istih 44 letih zrasla le za dobrih 12 %.

... izmed teh teorij namesto vseh drugih. Ko na primer zagovornik utilitarizma skuša dokazati, da bi morali vse specifične teorije pravičnosti presojati glede na to, kako uspešno zagotavljajo čim večjo dobrobit, ostaja nerazrešeno dvoje. Prvič, zakaj bi bila ravno čim večja dobrobit univerzalni metakriterij, po katerem je treba presojati uspešnost posamezne teorije pravičnosti? V čem je ta metateorija etike boljša od teorije, ki presoja moralnost dejanj glede na stopnjo svobode, ki jo zagotovijo? Zdi se, da moramo preprosto predpostaviti, da je ravno naša izbrana metateorija etike pravilnejša od drugih. In drugič, tudi ko se enkrat strinjam o tem, katera metateorija etike je najustreznejša, ni jasno, katero specifično teorijo pravičnosti moramo izbrati. Kymlicka (2015) na primer predpostavlja, da k dobrobiti posameznika največ prispeva čim večja enakost ljudi. Vendar pa te izbire ne utemelji; ni jasno, zakaj bi bila čim večja enakost najustreznejši moralni kriterij.

2. Za razumevanje grafa je treba pojasniti, na kaj natančno se nanaša produktivnost gospodarstva. Ta je v članku definirana kot agregat dodane vrednosti dela na delovno uro, ki poleg prispevka dela vključuje tudi vse druge proizvodne dejavnike, ki prispevajo k večanju proizvoda na uro. Ključno je torej, da rast aggregatne produkcije ni zgolj posledica večjega prispevka dela, temveč tudi vse večje kapitalske intenzivnosti, naprednejših tehnologij, rodovitnejše zemlje (zaradi uporabe GSO, pesticidov, herbicidov itd.) ipd.

Graf 1: Prekinitve povezave med rastjo produktivnosti in povprečne delavske plače v ZDA med letoma 1948 in 2017 (Mishel 2012).

Dejstvo, da so delavske plače³ stagnirale, medtem ko se je stopnja produktivnosti ameriškega gospodarstva tako izrazito povečala, je pogosto interpretirano kot dokaz, da za večino ameriških delavcev povezava med njihovo produktivnostjo in kompenzacijo ne obstaja več (Meyerson 2014). Zato vse več ekonomistov pesimistično zaključuje, da čeprav je višanje gospodarske rasti na dolgi rok pomemben cilj, ne bo vodilo v koristi za vse v odsotnosti ustreznih politik, ki naknadno povezujejo produktivnost in plačo večine delavcev (Bivens in Michel 2015). Drugače rečeno, rast BDP nič več ne dviguje dohodkov tistih, ki niso že na vrhu dohodkovne lestvice (Ravallion 2016). In kaj je vzrok tega dogajanja? Običajno se pojav interpretira kot odraz naraščajočega prepada med deležem celotnega dohodka, ki je namenjen lastnikom kapitala, in deležem, ki ga v obliki plač prejmejo delavci. Stagniranje delavskih plač naj bi bilo torej posledica tega, da se večina koristi (dobičkov), ki so posledica zvišanja produktivnosti, koncentrirata v rokah tistih z najvišjimi dohodki (Piketty 2015; Stiglitz 2008;

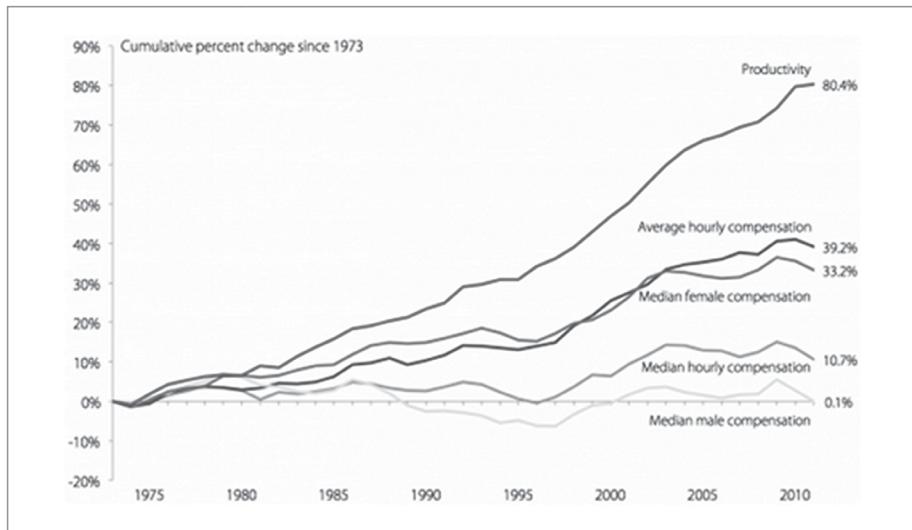
- Pri tem je pomembno poudariti, da govorimo le o neto plačah proizvodnih oz. nevodenstvenih delavcev, s čimer se izključuje veliko število hibridno zaposlenih, npr. samostojnih podjetnikov, partnerstev in malih gospodarskih družb. Razumljivo je, da so te oblike zaposlitve izključene iz analize, saj je v teh primerih zelo težko ločiti dohodek iz dela od dohodka iz kapitala. Za pregled implikacij različnih oblik zaposlitev v ZDA na agregatno produkcijo glej Smith in dr. (2019).

Johnston 2015). Zgornji graf neenakomerne rasti naj bi tako prikazoval, da si je kljub dejanskemu večanju produktivnosti delavcev velik del koristi višje produktivnosti prisvojil razred lastnikov kapitala. Na prvi pogled se zdi, da to potrjujejo tudi empirični podatki. Med letoma 1935 in 1970 je delež narodnega dohodka najrevnejših 5 % delavcev narasel s 4,1 % na 5,5 %, delež dohodka najbogatejših 5 % pa se je z 51,7 % zmanjšal na 40,9 %. Od 70. let dalje pa se je razpon plač med najvišjim in najnižjim decilom dohodkovne porazdelitve povečal za skoraj polovico. Do leta 1998 je delež spodnjih 5 % padel s 5,5 % nazaj na 4,2 %, delež najbogatejših 5 % pa je s 40,9 % zrasel na 47,3 %. Razlika v zaslužku teh dveh enako številčnih skupin je postala več kot desetkratna (Mankiw 2001: 439; Piketty 2015). V tem času so narsli predvsem deleži dohodkov zgornjega 1 % in še posebej 0,1 % (Atkinson in dr. 2011). To naj bi povzročilo skrčenje srednjega razreda (ang. *hollowing out of the middle class*), ki je kljub svoji naraščajoči produktivnosti dobival vse manjši delež narodnega dohodka.

3 So vsi delavci enako produktivni?

Pogost odziv na zgornjo teorijo je, da so podatki, ki kažejo na razvezo stopnje produktivnosti in plač, v veliki meri rezultat primerjave med dvema neprimerljivima vrstama podatkov (Sherk 2013). Natančneje, precejšen del razlike med rastjo produktivnosti in plač naj bi izhajal iz razlike med povprečjem in mediano plač. Prvo se nanaša na statistično povprečje vseh delavskih plač, medtem ko je drugo plača delavcev, ki se nahajajo na sredini dohodkovne razdelitve. Avtorjem, ki dokazujejo ločevanje naraščanja stopnje produktivnosti od višine plač, se očita, da obravnavajo produktivnost in plače kot primerljive podatke in zato proizvajajo zavajajoče rezultate. Če izberemo mediano dohodka (namesto povprečja), dobimo vtis večjega prepada med delavskimi plačami in produktivnostjo, kot dejansko obstaja. Razlaga, združljiva s standardno ekonomsko teorijo vrednosti, je tako, da graf ne prikazuje le prekinitev povezanosti med rastjo plač in produktivnosti, temveč vključuje tudi dejstvo, da se je povečala neenakost med različnimi skupinami delavcev. Natančneje, produktivnost se je povišala predvsem na račun bolj kvalificiranih skupin delavcev, medtem ko je prispevek drugih delavcev h gospodarski produktivnosti ostal približno enak. Kot prikazuje spodnji graf, se je povprečna plača v odnosu do produktivnosti povišala bistveno bolj od mediane. To ne pomeni, da k temu pojavu ni nič prispevalo povečanje neenakosti med delom in kapitalom; pomeni le, da to ni edini ali celo prvenstveni razlog za opisani pojav.

Graf 2: Primerjava rasti mediane plač, povprečne plače in povprečne produktivnosti v ZDA med letoma 1973 in 2011 (Mishel 2012).

Zgornji graf ključno dopolnjuje pomanjkljivosti osredotočanja le na primerjavo mediane plač in produktivnosti. Predstavljeni teoriji si nista nasprotujoči, kot se pogosto implicira, temveč zgolj pojasnjujeta dva različna pojava. Razlika med stopnjo produktivnosti in povprečno plačo je potencialni dokaz povečevanja neenakosti med delom in kapitalom, medtem ko je razlika med mediano in povprečjem plač odraz naraščanja neenakosti med različnimi skupinami delavcev. Če je naraščanje prepada med mediano in povprečjem plač ločen pojav, ki ga ni povzročilo naraščanje neenakosti med delom in kapitalom, kako ga lahko pojasnimo? Potencialnih vzrokov za ta pojav je mnogo. Na eni strani so zagovorniki teorije, da je pojav inherentna posledica tehnološkega napredka oz. napredka v produktivnosti (Krueger 1995; Helpman 2018). Po tej teoriji je pojav neogibna posledica tehnološkega napredka, ki je odgovoren za rast produktivnosti, ne glede na naravo tega napredka. Drugi so do te teze skeptični in nasprotno dokazujejo, da tehnološki napredek in s tem zvišanje produktivnosti sam po sebi še ne implicira, kaj se bo dogajalo z višino plač (Acemoglu 2002; Cowen in Tabarrok 2015). Njihova teza je, da so za to odgovorni drugi, od tehnološkega napredka neodvisni dejavniki, ki so zavirali učinek »trickle down«. Višanje produktivnosti ima samo po sebi potencial zvišanja mediane plače, vendar so delovali drugi dejavniki, zaradi katerih se gospodarska rast ni prevedla v višje dohodke povprečnega ameriškega delavca. Da bi empirično potrdili to teorijo, so nekateri skušali izolirati vpliv rasti produktivnosti na višino zaslužkov

iz dela (Stansbury in Summers 2017). Pomembna ugotovitev je, da je bila med letoma 1975 in 2015 rast produktivnosti dejansko statistično pomembno povezana z rastjo mediane dohodka. Rezultati raziskave kažejo precejšnje ujemanje med rastjo produktivnosti in plač tudi za večino skupin delavcev: plače delavcev v 20., 40. in 90. percentilu so se statistično pomembno višale hkrati z rastjo produktivnosti. Stansbury in Summers ugotavlja, da pred letom 2000 ni opaziti statistično pomembne povezave med višanjem gospodarske produktivnosti in nižanjem višine plač (če je vse drugo konstantno), zato zavračata teorijo o prekiniti povezanosti. Očitno bi se povprečna ameriška plača zvišala, če bi nanjo delovala samo rast produktivnosti. Vendar pa so na rast plač poleg višanja produktivnosti neodvisno vplivali še drugi, zgodovinsko specifični dejavniki. Poglejmo si torej, kateri so ti posebni, zgodovinsko specifični dejavniki, ki so v ZDA od 70. letih 20. stoletja naprej zavirali proces sočasnega višanja plač in produktivnosti.

4 Dejavniki spremembe produktivnosti delavcev

4.1 Globalizacija

V literaturi sta kot dejavnika povečevanja neenakosti med kvalificiranimi in manj kvalificiranimi delavci najpogosteje izpostavljena predvsem dva vidika globalizacije.

Prvi vidik je razširjen trg med globalnim severom in jugom.⁴ Povečana mednarodna menjava s hitro razvijajočimi se državami, kot je Kitajska, omogoča razvitim državam, kot so ZDA, uvoz poceni tujih dobrin iz držav v razvoju in izvoz dragih produktov vanje (Autor in dr. 2013; Borjas 2003; Wood 1994). To pomeni, da se zmanjša potrošnja proizvodov ameriških proizvajalcev, ki proizvajajo enake vrste dobrin po višjih cenah (ker so proizvodni stroški v ZDA višji kot v revnejših državah). Če vse drugo ostane enako, zakon ponudbe in povpraševanja napoveduje, da bo večina potrošnikov raje kupila enako vrsto proizvoda, ki je cenejša. Vendar pa v večini zahodnih držav mednarodno trgovanje predstavlja manj kot 50 % bruto domačega proizvoda oz. le 10 % celotne mednarodne menjave med razvitetimi državami. Ker gre za razmeroma majhen delež proizvodov, ki se jih poceni uvozi iz manj razvitetih držav, nekateri sklepajo, da to samo po sebi ni bil prvenstven ali celo zadosten razlog povečanja plačnih neenakosti (Piketty 2015; Acemoglu 2002).

Drugi vidik globalizacije je povečan tok nizkokvalificirane delovne sile. Prihod delavcev iz držav globalnega juga se je od 70. let izrazito povečal, tako da je

4. Za obsežen pregled teh teorij glej Cline (1997).

v ZDA leta 2015 predstavljal približno 9 % celotnega prebivalstva. Ekonomisti izpostavljajo dve opažanji, zaradi katerih sklepajo, da je ta dejavnik pomembno prispeval k stagniranju plač manj kvalificiranih ameriških delavcev (Avtor in dr. 2008). Prvič, stopnja migracij v ZDA se je povisala sočasno s povisanjem stopnje dohodkovne neenakosti zaradi stagniranja plač spodne polovice dohodkovne razdelitve. Drugič, v obdobju povisjanja neenakosti je bistveno upadla stopnja povprečne usposobljenosti migrantov glede na usposobljenost delavcev v ZDA, kar je ameriške delavce postavilo v dodatno nekonkurenčen položaj. To je še zaostriло tekmovalnost med manj kvalificiranimi migrantskimi in ameriškimi delavci. Namreč, tako kot so v državah v razvoju nižji proizvodni stroški, so nižje tudi povprečne plače; zato so se tuji delavci pripravljeni potegovati za slabše plačana delovna mesta. Ekomska teorija zato predvideva, da je najverjetnejši rezultat množičnih migracij predvsem nekvalificiranih delavcev v ZDA zmanjšano povpraševanje po ameriških nekvalificiranih delavcih. Podjetja imajo motiv zaposlit nizkokvalificirane delavce iz ekonomsko manj razvityih držav, ki jim lahko izplačajo nižje plače, zato izgubljojo službe nizko kvalificirani domači delavci. Takšna kombinacija nizke povprečne kvalificiranosti in visoke variance v usposobljenosti in veščinah je bila recept za povisane stopnje neenakosti. Nekateri avtorji celo ocenjujejo, da je skoraj polovica upada relativne plače posledica povisane imigracije (Freeman in dr. 1991).⁵

4.2 Upočasnitev povisevanja izobrazbene ravni

Čeprav je stopnja izobraženosti povprečnega ameriškega delavca danes bistveno višja kot kadar koli v 20. stoletju, se je od konca 20. stoletja do danes hitrost povisevanja povprečne izobrazbene stopnje zmanjšala, medtem ko se je hkrati povidal donos na izobrazbo. To pomeni, da je za višjo plačo treba imeti vse višjo izobrazbo, vendar pa stopnja višanja izobraženosti mladih ne raste več tako hitro kot v prejšnjih desetletjih (Keller 2014). Med letoma 1940 in 1977 se je delež diplomantov povečeval s stopnjo 3,8 % letno, od leta 1994 do 2014 pa le še s hitrostjo 2,1 % letno. Razloga je, da se izobraževalni sistem in ponudba človeškega kapitala nista mogla pravočasno prilagoditi povpraševanju po človeškem kapitalu, povezanem z novimi tehnologijami (Piketty 2015; Keller 2014). Če drži, da je vse višja stopnja človeškega kapitala ključno gonilo napredka v produktivnosti in s tem povprečnih dohodkov, glavni pokazatelj višoke stopnje človeškega kapitala pa visoka stopnja izobrazbe, ta pojav lahko vsaj deloma razloži upočasnitev rasti delavskih plač. Vendar pa je ključno, da

5. Za kritiko te teze glej Alderson (2002).

so mladi povprečno bistveno bolj izobraženi kot na začetku 20. stoletja, upočasnila se je le stopnja poviševanja izobraženosti. To je razumljivo: vse večji kot je delež izobraženih ljudi, vse manjši je delež ljudi, ki se lahko potencialno bolj izobrazijo. Glede na to, da se je delež ljudi brez končane srednje šole s 63 % leta 1940 zmanjšal na 10 % leta 2014, je nesmiselno pričakovati, da se bo ta delež zmanjševal z enako hitrostjo kot prej.

4.3 Vstop žensk na trg dela

Naslednji pomemben dejavnik je, da se je v zadnjih desetletjih bistveno spremenila vloga, ki jo imajo v pridobivanju plač ženske. Delež zaposlenih žensk se je z 32 % leta 1950 povečal na 54 % leta 1990 (Mankiw 2001: 440). Korelacija med zasluzki moškega in ženske je bila do leta 1960 izrazito negativna (višina zaslžkov moških je negativno korelirala z višino zaslžkov žensk), danes pa je trend pozitiven. Tako so dohodki žensk postali bistveno pomembnejši dejavnik višine dohodka povprečnega gospodinjstva in pomembno prispevali k zmanjšanju neenakosti dohodkov med spoloma. Vendar pa je ta pojav hkrati bistveno bolj koristil pripadnicam srednjega in višjega sloja kot pripadnicam nižjih slojev. Predvsem se je spremenilo obnašanje žensk, poročenih s premožnimi moškimi, tako da so premožna gospodinjstva postala še premožnejša, kar je prispevalo k povečanju neenakosti med dohodki žensk. Drugače rečeno, gibanje, ki je spodbujalo vstop žensk na trg delovne sile, je imelo daleč največ vpliva na pripadnice premožnih gospodinjstev, medtem ko se je obnašanje (ter s tem stopnja izobrazbe in višina plače) pripadnic revnejših gospodinjstev spremenilo bistveno manj. Ta primer kaže, da neenakost sama po sebi ni nujno samo problematična, vsaj ne zaradi razlogov, ki se jih običajno navaja. Problematičnost neenakosti je odvisna predvsem od njenih vzrokov. Če je vzrok izboljšanje položaja ene skupine, ne pa tudi druge (in ne na račun druge), deluje gospodarstvo po načelu pozitivne vsote, kjer so nekateri pridobili bolj kakor drugi, vendar je ključno, da so vsi pridobili in torej nihče ni na slabšem. Seveda bi bilo optimalno, da bi bili vsi bistveno na boljšem; vendar pa je pomembno imeti v mislih, da izboljšanje položaja enih ni vedno nujno na račun poslabšanja položaja drugih.

4.4 Pristranski tehnološki napredek

Ena najbolj razširjenih teorij o vzroku za naraščanje prepada med plačami kvalificiranih in nekvalificiranih delavcev se nanaša na specifično naravo tehnološkega napredka od 70. let dalje. Po tej teoriji so bile plačne spremembe v ZDA povezane s povečano stopnjo zahtevane usposobljenosti delavcev. Zagovorniki teorije, da je tehnološki napredek, ki daje prednost strokovnemu znanju in usposobljenosti, eden glavnih dejavnikov stagniranja mediane plač, dokazujejo,

da ekonomska globalizacija vse bolj favorizira visoko kvalificirane delavce na račun nizko kvalificiranih in nekvalificiranih (Acemoglu 2002). V modelu popolne konkurence plače delavcev odražajo vsakokratno stanje ponudbe in povpraševanja po njihovih veščinah in spremnostih oz. dejanski prispevek delavca k produktivnosti gospodarstva; če je ponudbe večin, ki jih ima delavec, več, kot je po njih povpraševanja, določen del delavcev ne bo imel visoke plače, četudi so njihove veščine zaželene. Podobno se zgodi, če imajo delavci sicer dovolj redke veščine, po katerih pa ni veliko povpraševanja, kar se ponovno odraža v nizkih zaslužkih iz dela (Mankiw 2001: 437). Ker zaslužki iz dela predstavljajo tri četrtine vseh dohodkov v ZDA, dejavniki, ki določajo višino plač, v veliki meri določajo, kako je dohodek razdeljen med različne družbene skupine. Z drugimi besedami, določajo, kdo je bogat in kdo rev.

Od 80. let prejšnjega stoletja se je stalno povečeval donos na izobrazbo, tj. pozitiven vpliv dodatnega leta izobrazbe in delovnih izkušenj na višino plač. Višina plač diplomantov v primerjavi s plačami maturantov se je tako med letoma 1979 in 1995 povečala za 25 %, kar pomeni, da imajo delavci z nižjo izobrazbo nižje plače in nasploh manj možnosti za delo. Od takrat se je na račun stagniranja plač manj kvalificiranih delavcev dohodkovna neenakost povečala za 60 % (Acemoglu 2002). Kot odziv na vse večjo ponudbo visoko kvalificiranih delavcev se je začela povečevati ponudba delovnih mest, ki so zahtevala bolj usposobljeno delovno silo. V dvajsetem stoletju so tako velik del delovno intenzivnih del zamenjala kapitalsko intenzivna, npr. razvoj robotike, osebnih računalnikov in proizvodnih tehnik, ki jih vodijo računalniki. V ZDA se je tako začelo novo obdobje, ko so kvalificirani delavci postali usposobljeni za delo v kapitalsko intenzivnih sektorjih, ki zahtevajo visoko stopnjo izobrazbe (informatika, komunikacije, storitve za podjetja). Najbolj produktivni delavci so postali tisti, ki podjetjem omogočajo hiter dostop do informacij (npr. informatiki, strokovnjaki za marketing, podatkovni analitiki ipd.) in so tako za delodajalca bolj uporabni kakor tisti, ki imajo na voljo manj informacij. Po tej teoriji je glavni razlog, zakaj določeni delavci prejemajo više plače, izrazito povečanje povpraševanja po njihovih storitvah glede na njihovo omejeno ponudbo. Delodajalci, ki visoko kvalificiranih delavcev ne plačajo dovolj visoko, tvegajo prebeg delavcev h konkurenči. Po drugi strani so stagnirale plače nekvalificiranih delavcev zato, ker se je razvila tehnologija, ki je zahtevala visoko kvalificirane delavce, kar je vodilo v povečanje povpraševanja po njih (Acemoglu 2002). Zaposlovanje teh delavcev je vse bolj omejeno na delovno intenzivna storitveni in industrijski sektor, ki sta izkusila bistveno manjše povišanje produktivnosti in za katera zadostča srednješolska izobrazba. Ker je danes za oskrbo ljudi v domu za ostarele, čiščenje stavb in strežbo v restavraciji potrebnih približno enako enot vloženega

dela, kot jih je bilo za iste dejavnosti potrebnih v 70. letih, naj bi manj kvalificirani delavci prejeli bistveno manj koristi od tehnološkega napredka.

Ta proces nekateri razlagajo s sklicevanjem na večanje razlik v stopnji človeškega kapitala med različnimi skupinami delavcev (Piketty 2015). Človeški kapital se nanaša na stopnjo formalne izobrazbe, delovne izkušnje in lastnosti oseb, ki lahko pozitivno vplivajo na njihovo produktivnost v proizvodnem procesu. Vendar pa »delo ni homogena entiteta, človeški kapital posameznikov pa je iz takih ali drugačnih razlogov⁶ različno razvit« (prav tam: 77). Nizkokvalificirani delavci imajo glede na trenutne zahteve gospodarstva manj specifične oblike človeškega kapitala, zato so manj produktivni in manj prispevajo k dobičkom podjetij: manj kot bolj kvalificirani delavci z več zahtevanega človeškega kapitala (prav tam: 76). Za proizvajanje proizvodov, po katerih je največje povpraševanje, so različni delavci različno usposobljeni oz. imajo različne stopnje človeškega kapitala.⁷ Po načelu ponudbe in povpraševanje naj bi bili tako tisti delavci, ki imajo višji človeški kapital, bolje plačani od drugih, ker so bolj potrebni in manj zamenljivi, kar povečuje plačno neenakost.

Delavci z določenimi spremnostmi (sploh v informacijski tehnologiji) so torej v zadnjih desetletjih postali najbolj zaželeni zaradi narave tehnološkega napredka, saj naj bi največ prispevali k višanju produktivnosti gospodarstva, zato so njihove plače najbolj narasle. Na drugi strani delavci s spremnostmi, ki so sicer v preteklosti prispevale k produktivnosti gospodarstva, vendar zaradi narave tehnološkega napredka, ki omogoča avtomatizacijo mnogo takih del, k produktivnosti ne prispevajo nič več kot nekaj desetletij nazaj, zato so njihove plače stagnirale (medtem ko je povprečna produktivnost rasla na račun bolj kvalificiranih delavcev).

Vendar pa iz tega ne smemo sklepati, da je tehnološki napredek, nujen za gospodarsko rast, nujno pristranski v prid kvalificiranim delavcem. Ali se bo po-

-
6. Zagovornikom teorij človeškega kapitala ali razlik v produktivnosti se ni treba sklicevati na obstoj »svobodne« volje. Argument je pravilen ali napačen ne glede na to, zakaj se stopnja človeškega kapitala med posamezniki razlikuje. Teorija je povsem skladna s tezo, da je človeški kapital rezultat zapletene interakcije genetskih in družbenih dejavnikov, tj. različnih priložnosti in ovir, na katere posamezniki nimajo dejanskega vpliva in niso moralno »odgovorni« za svojo stopnjo človeškega kapitala. To je pomembno izpostaviti, ker kritiki teoriji pogosto očitajo, da posameznike razvršča glede na stopnjo osebne odgovornosti, kar preprosto ne sledi iz teorije. Teoriji vzrokov in posledic različnih stopenj človeškega kapitala sta logično neodvisni.
 7. Pri tem je nujno izpostaviti, da kot človeški kapital v različnih obdobjih štejejo različne spremnosti in lastnosti delavcev glede na trenutne potrebe gospodarstva. Ne gre torej za vnaprej določen niz zaželenih spremnosti, temveč se te stalno spreminja.

večal delež kvalificiranih ali nekvalificiranih delavcev, je odvisno od specifičnih zgodovinskih dejavnikov: ko se (iz različnih kontingentnih zgodovinskih razlogov) razvijajo predvsem kapitalsko intenzivni sektorji, se bo povišalo povpraševanje in s tem plače visoko kvalificiranih delavcev. In obratno, ko se bodo razvile predvsem delovno intenzivne tehnologije, se bo povečalo povpraševanje in s tem plače nekvalificiranih delavcev. Nasprotni primer je učinek tehnološkega napredka v 19. stoletju v Angliji, ki ni bil pristranski glede na višjo usposobljenost. Povpraševanje po nizkokvalificirani delovni sili se je dejansko povišalo, ker se je dogajal premik s primarno poljedelskega v primarno industrijsko gospodarstvo. Delo s tkalnim strojem, kolovratom in mlatilnico je zamenjalo delo za tekočim trakom. Čeprav jih je omogočal izjemen tehnološki napredek (iznajdba elektrike), je za opravljanje takih del zadoščala povsem neizobražena, nekvalificirana delovna sila. Delavci so se v času prihoda teh tehnologij celo upirali, vedoč, da bodo izgubili službe – avtomatizacija je v tistem času zmanjšala potrebo po bolj usposobljenih delavcih in povečala potrebo po manj usposobljenih, saj je upravljanje strojev zahtevalo bistveno manj veščin. Narava tehnoloških sprememb v času prve industrijske revolucije je bila tako »skill-replacing« oziroma »deskilling«: glavni namen nove tehnologije je bila večja delitev dela in razstavitev proizvodnje na manj enostavna opravila (Acemoglu 2002: 2).

Šele ko zgodovinske okoliščine ustvarijo prave spodbude in priložnosti, se bo torej zgodil tehnološki napredek, ki bo glede na usposobljenost pristranski ali pa ne. Vendar pa ostaja nerešeno vprašanje, zakaj se v določenem obdobju razvije tehnologija, ki zahteva predvsem nekvalificirane delavce, in v drugem takšna, ki je pristranska v prid kvalificiranim. Ena teorija je, da se je tak pristranski tehnološki napredek v 20. stoletju razvil eksogeno, tj. kot odziv na profitni motiv oz. večjo ponudbo izobražene delavne sile (ang. *demand pull*). Zato so ideje za tehnološke inovacije pogosto obstajale že bistveno prej, vendar se v odsotnosti ustreznih spodbud in priložnosti niso razvile. Mehanizem naj bi bil, da so podjetja, usmerjena v prihodnje maksimiranje dobička, ustvarila nove tehnologije v pričakovanju njihove dobičkonosnosti, ko so zaznala, da se je (iz katerih koli razlogov) oblikoval primeren profil delavcev. To povečanje ponudbe delovne sile je vodilo v povišanje povpraševanje podjetij po bolj kvalificirani delovni sili. Ta so zato več svojih virov usmerila v specializirane službe za kvalificirane delavce in manj za nekvalificirane (Acemoglu 2002).

Vzrokov, ki so potencialno vplivali na stagniranje plač v ZDA, je torej mnogo.⁸ Ekonomisti ne podajajo enoznačnega odgovora na vprašanje, katera kombina-

8. Nikakor pa pričujoči članek ne obravnava vseh vzrokov naraščajočih dohodkovnih neenakosti; govori le o nekaj najvidnejših mehanizmih, ki so priveli do stagniranja plač ...

cija dejavnikov je bila najpomembnejša. Acemoglujeva (2002) teorija je, da so vsi predstavljeni dejavniki na znižanje plač nekvalificiranih delavcev delovali posredno, tako da so okrepili učinek pristranskega tehnološkega napredka. Drugače rečeno, ni nujno, da bodo manj kvalificirani delavci trpeli nižje plače vsakič, ko se bo zgodil tehnološki napredek. Tehnološki napredek sam po sebi je samo še eden izmed številnih dejavnikov, ki bi lahko vplivali na delavske plače na različne načine. Razumeti moramo kompleksno interakcijo vseh omenjenih dejavnikov na povečanje neenakosti med različnimi skupinami delavcev: splošno organizacijo trga dela (zaradi pospešene ekonomske globalizacije, vstopa žensk na trg dela in spremenjene strukture tržnih institucij) skupaj s pristranskim tehnološkim napredkom.

5 Politične implikacije

Presenetljivo malo kritik se prvenstveno osredotoča na šibkost argumentacije ali empiričnih dokazov predstavljenih teorij. V glavnem se dotikajo političnih implikacij, ki naj bi iz njiju sledile. Obstajata dva načina, kako se predhodno odzvati na takšne potencialne neutemeljene kritike obeh teorij.

Prvič, razlagalna moč oz. resničnost nobene teorije ni odvisna od njenih političnih implikacij. To pomeni, da ne glede na to, kakšni normativni sklepi ali celo politični predlogi bi lahko sledili iz obeh teorij, ju moramo najprej oceniti na podlagi teoretične preprtičljivosti predlaganih mehanizmov in ustreznosti analize empiričnih podatkov. Pogosta kritika teorije o stagniranju produktivnosti manj kvalificiranih delavcev je, da implicira normativno sodbo, da si takšni delavci zato tudi zaslužijo nizke življenjske standarde in da je trenutna družbena ureditev, utemeljena na meritokraciji, zato povsem pravična. Naj ponovim: tudi če bi teorija implicirala politično nevaren sklep, da so manj kvalificirani delavci upravičeni do nižjih dohodkov, to ne bi zmanjšalo resničnosti empirične ugotovitve, da določene skupine delavcev dejansko prispevajo k produktivnosti gospodarstva približno

... nekaterih skupin delavcev od leta 1970 dalje. Za pregled številnih drugih dejavnikov, kot so nedelovanje konkurence, lobiranje, hiperregulacija, regulirani poklici, omejevanje gradnje stanovanj, korupcija, zaščita uveljavljenih podjetij, socializacija izgub finančnega sektorja, skratka usihanje trga ter povečevanje moči države in interesnih skupin, glej Lindsey in Teles (2017). Poleg teh so relevantni še naslednji dejavniki: upad sindikatov (Card in dr. 2020); sprememba velikosti podjetij (Mueller in Paige 2017); močneje korelirano alociranje delavcev med podjetja (Bonhomme in dr. 2020; Card in dr. 2013; Card in dr. 2018; Song in dr. 2019), vloga urbanizacije (Dauth in dr. 2018), vloga uporabljenega cenovnega deflatorja (Sacerdote 2017), vloga recesij (Heathcote in dr. 2020) ter različni tipi tehnološkega napredka (Acemoglu in Restrepo 2020).

enako kot ob koncu 20. stoletja zaradi narave tehnološkega napredka in posledično zmanjšanega povpraševanja po njihovih storitvah. Seveda se je smiselno vprašati, komu, na kakšen način in ali sploh predstaviti empirične ugotovitve v političnem ter širšem javnem prostoru, če na primer predvidevamo, da bodo te implikacije v politično nevarne namene uporabile različne vplivne družbene skupine ali posamezniki. Vendar pa to ne pomeni, da ne bi smeli razpravljati o različnih potencialnih vzročnih mehanizmih za opazovanim pojmom.

In drugič, preprosto ne drži, da iz katere od deskriptivnih teorij neposredno avtomatično sledijo normativni sklepi. Teorija, da se zadnja desetletja sistematično povečuje delež dohodka iz kapitala, vključuje opis in razlago tega družbenega pojava. Šele če dodamo začetno splošno predpostavko, na primer da je nemoralno velikemu delu ljudi onemogočati kakovostno življenje ali arbitrarno določati kriterije produktivnosti s strani skupin z največ družbene moči, sledi, da je ta specifična oblika neenakosti tudi nezaželena. Enako velja za drugo teorijo: iz samega dejstva (če bi se izkazalo za resnično), da so različni poklici različno produktivni, ne sledi, da so delavci, ki opravljajo te poklice, moralno superiorni in zaslužni za svoje višje dohodke. Če privzamemo, da so dohodkovne neenakosti dopustne le, če koristijo najbolj prikrajšanim,⁹ dejstvo, da so nekateri poklici sistematično višje plačani zaradi višje produktivnosti, implicira ravno, da je treba dohodke manj kvalificiranih povišati na druge načine, na primer prek okrepitve in povečanja obsega sindikalnega delovanja, boja za radodarnejše preraždelitvene politike in povišanje obdavčitve. Teorija prav tako dopušča izpostavljanje pomanjkljivosti takšnih pristopov »blaženja simptomov« in pozivanje k odpravljanju sistemskih vzrokov, ki povzročajo stagniranje plač in dohodkovne neenakosti. Je torej povsem skladna tako z zahtevami po krepitvi vloge sindikatov, restrukturiranjem odnosa med delom in kapitalom ter preprečevanjem davčnih utaj kot tudi izboljševanjem možnosti dostopa do višje stopnje izobrazbe za več delavcev, dvigom kakovosti izobraževanja in zmanjševanjem preprek dostopanja do višje kvalificiranih delovnih mest.¹⁰

Če povzamem: ključno je, da ocena smiselnosti političnih in normativnih implikacij zahteva povsem ločeno razpravo, ker 1) je resničnost teorije logično neodvisna od moralnosti njenih potencialnih implikacij in ker 2) preprosto ne

-
9. Ne trdim, da je to edina ali najbolj smiselna predpostavka. Izpostaviti želim le, da v teoriji neenakosti sami ni ničesar, kar bi nasprotovalo tej predpostavki.
 10. Ti ukrepi seveda temeljijo na predpostavki, da trg dela deluje enako kot vsi drugi trgi: konkurenca na trgu dela naj bi poskrbela za to, da so delavci plačani blizu svojega dejanskega mejnega prispevka delodajalcu. V primerih, v katerih obstajajo resne ovire tržni konkurenčni, plače ne odsevajo dejanskega mejnega prispevka. V teh primerih veljajo alternativni ekonomski modeli vrednosti. Glej na primer Cowen in Tabarrok (2015: pogl. 13-17, 20, 24).

drži, da lahko iz katere koli teorije neposredno izpeljemo kakršne koli normativne sklepe, ne da bi že vnaprej predpostavili določeno moralno premiso.

6 Zaključek

Nestrinjanje glede vzrokov stagniranja dohodkov določenih skupin ameriških delavcev je precejšnje in večplastno. Za analitične namene smo jih sistematizirali v dve kategoriji: teorije, ki se osredotočajo na povečevanje neenakosti deleža dohodkov med kapitalom in delom, ter teorije, ki kot glavni razlog izpostavljajo povečevanje neenakosti dohodkov različnih skupin delavcev. Kljub temu da sta pogosto predstavljeni kot alternativni, je pomembna ugotovitev, da ne le da si teoriji ne nasprotujeta, temveč se medsebojno dopolnjujeta. Teoriji namreč pojasnjujeta dva ločena pojava z različnimi vzroki: prva pojasnjuje naraščajoč prepad med rastjo splošne gospodarske produktivnosti in povprečno plačo ameriških delavcev, medtem ko se druga nanaša na neenakost med mediano plač (plačo dejanskega tipičnega delavca na sredini dohodkovne razdelitve) in povprečno plačo (statističnim povprečjem plač vseh delavcev). Vprašanje torej ni, katera teorija je prava, temveč kvečjemu, kateri od različnih pojmov, ki ju teoriji pojasnjujeta, je opaznejši ali politično bolj problematičen in kaj so najprimernejši politični odzivi nanju. Drugi vir kontroverznosti razprav o neenakomerni rasti plač in produktivnosti izhaja iz pripisovanja političnih sklepov deskriptivnim teorijam. Videli smo ne le, da je nekoherenčno ocenjevati resničnost teorije na podlagi moralnosti njenih političnih implikacij, temveč da same takšne implikacije ne sledijo neposredno iz teorij. Prizadevanje za politično ekonomsko ureditev, v kateri bi bilo izboljšanje položaja najbolj prikrajsanih pogoj družbenih neenakosti, ostaja zelo smiselno in zaželeno ne glede na to, kako uporabne so različne skupine delavcev glede na trenutne potrebe gospodarstva.

SUMMARY

In past decades, a politically heated discussion has been underway at the intersection of economics and sociology over the changing relationship between the levels of wage and productivity growth. The issue became a concern following ever more evidence that the wages of the typical American worker had stagnated since the 1970s whereas productivity growth had seen enormous increases. This sparked two questions that have created a politically polarised atmosphere among social scientists: first, which theory is best able to explain the underlying cause of this phenomenon; and second, which political implications, if any, are held by these different theories?

The first question has mostly been approached from one of two theoretical frameworks. On one side, politically progressive authors stress that while enormous improvements have been made in overall economic growth, the average worker has experienced little to no benefits from them. This phenomenon is chiefly attributed to the changing distribution of income between capital and labour, i.e. an increasing share of income for capital at the expense of labour. Put simply, the increased political power held by capital owners has seen them claim most of the benefits created by workers. On the other side, critics have insisted that the biggest driving force in what initially seems to be the "decoupling" of wages and productivity is actually due to comparing two incommensurable variables: average economic productivity and *median* workers' wages. If our goal is to prove that workers' wages have been decoupled from their productivity, we should instead be comparing productivity growth with average wages. Namely, an important part of the decoupling of wages and productivity may be explained by the expanding gap between the productivity and, hence, the wages of different groups of workers.

It is crucial to recognise that these are not two separate or alternative theories. The second theory's proponents correctly point out that it is misleading to compare the gains in productivity with the median wage because the latter simply shows how much workers at the middle of the income distribution earn. It is not an accurate representation of how much workers as a group, on average, earn. Still, this does not mean the first theory is wrong; it simply overstates the pay–productivity gap.

Several key factors, like increased international trade, skills-biased technological change, and changes in the overall structure of market institutions, have seen the wage gap grow between qualified and non-qualified workers. It is argued that while modern technological innovations have enabled the former to create more marginal value for employers, the value produced by the latter has been stagnant and thus so have their wages. After having examined the empirical evidence and possible mechanisms for both, I conclude the theories do not provide alternative explanations of the same phenomenon but largely explain different phenomena: the increasing gap between capital and labour on one hand and, on the other, the growing wage disparity among workers' wages.

The discussion's second controversial point stems from the confusion between a theory's descriptive and explanatory aspect and its normative or political aspect. Neither of the above theories is normative in nature, meaning that no normative implications follow from them directly. It is only after we adopt a normative framework that we can draw political implications for how different social groups should be compensated. That is, even if the theory that some working positions have become less productive in a strictly economic sense, it in no way follows

that these workers should therefore suffer worse living conditions due to the nature of the work they do. A question for another discussion is which measures are the most effective and should be taken to both alleviate the symptoms (such as redistributive policies) and contribute to broader structural change (such as the restructuring of market institutions).

Literatura

- Acemoglu, Daron, in Restrepo, Pascual (2020): Unpacking Skill Bias: Automation and New Tasks. *AEA Papers and Proceedings*, 110: 356–361.
- Acemoglu, Daron (2002): Technical change, inequality, and the labor market. *Journal of Economic Literature*, 40 (1): 7–72.
- Alderson, Arthur, in Nielsen, Francois (2002): Globalization and the great U-turn: Income inequality trends in 16 OECD countries. *American Journal of Sociology*, 107 (5): 1244–1299.
- Atkinson, Anthony (2015): Inequality: What can be done? Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Atkinson, Anthony, Piketty, Thomas, in Saez, Emmanuel (2011): Top incomes in the long run of history. *Journal of Economic Literature*, 49 (1): 3–71.
- Autor, David, in Handel, Michael (2013): Putting tasks to the test: Human capital, job tasks, and wages. *Journal of Labor Economics*, 31 (S1): S59–S96.
- Autor, David, Katz, Lawrence, in Kearney, Melissa (2008): Trends in US wage inequality: Revising the revisionists. *The Review of Economics and Statistics*, 90 (2): 300–323.
- Bonhomme, Stéphane, in dr. (2020): How Much Should We Trust Estimates of Firm Effects and Worker Sorting? 27368. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. Dostopno prek: <https://www.nber.org/papers/w27368> (20. 10. 2019).
- Borjas, George (2003): Welfare reform, labor supply, and health insurance in the immigrant population. *Journal of Health Economics*, 22 (6): 933–958.
- Borjas, George, Freeman, Richard, in Katz, Lawrence (1991): On the Labor Market Effects of Immigration and Trade. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Card, David, Cardoso Ana, Heining, Joerg, in Kline, Patrick (2018): Firms and Labor Market Inequality: Evidence and Some Theory. *Journal of Labor Economics*, 36 (S1): S13–S70.
- Card, David, Heining, Jörg, in Kline, Patrick (2013): Workplace Heterogeneity and the Rise of West German Wage Inequality. *The Quarterly Journal of Economics*, 128 (3): 967–1015.
- Card, David, Lemieux, Thomas, in Riddell, W. Craig (2020): Unions and wage inequality: The roles of gender, skill and public sector employment. *Canadian Journal of Economics*, 53 (1): 140–173.
- Cline, William (1997): Trade and income distribution. Washington: Institute for International Economics.

- Cowen, Tyler, in Tabarrok, Alex (2015): *Modern principles of economics*. New York: Macmillan International Higher Education.
- Dauth, Wolfgang, Findeisen, Sebastian, Moretti, Enrico, in Suedekum, Jens. (2018): Matching in Cities. 25227. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. Dostopno prek: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w25227/w25227.pdf (20. 10. 2019).
- De Dominicis, Laura, Florax, Raymond, in De Groot, Henri (2008): A meta analysis on the relationship between income inequality and economic growth. *Scottish Journal of Political Economy*, 55 (5): 654–682.
- DiNardo, John, Fortin, Nicole, in Lemieux, Thomas (1995): Labor market institutions and the distribution of wages, 1973–1992: A semiparametric approach. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Feldstein, Martin (2008): Did Wages Reflect Growth in Productivity? *Journal of Policy Modeling*, 30 (4): 591–594.
- Freeman, Richard, in Katz, Lawrence (1994): Rising Wage Inequality: The United States vs. Other Advanced Countries. V R. Freeman (ur.): *Working Under Different Rules*: 29–62. New York: Russell Sage.
- Friedman, Milton (1992): Economic freedom, human freedom, political freedom. Hayward: Smith Center for Private Enterprise Studies.
- Heathcote, Jonathan, Perri, Fabrizio, in Violante, Giovanni (2020): The Rise of US Earnings Inequality: Does the Cycle Drive the Trend? *Review of Economic Dynamics*, 37 (1): 181–204.
- Helpman, Elhanan (2018): *Globalization and Inequality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hines, James R., Hoynes, Hilary, in Krueger, Alan (2001): Another Look at Whether a Rising Tide Lifts All Boats. 8412. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. Dostopno prek: <https://www.nber.org/papers/w8412> (15. 10. 2019).
- Johnston, David (2014): *Divided: The Perils of Our Growing Inequality*. New York: The New Press.
- Kanbur, Ravi, in Stiglitz, Joseph (2015): Wealth and income distribution: New theories needed for a new era. Dostopno prek: <https://voxeu.org/article/wealth-and-income-distribution-new-theories-needed-new-era> (27. 10. 2019).
- Keller, Elisa (2014): The slowdown in American educational attainment. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 46 (1): 252–270.
- Krueger, Anne (1995): East Asian experience and endogenous growth theory. V T. Ito in A. Krueger (ur.): *Growth Theories in Light of the East Asian Experience*: 9–36. Chicago: University of Chicago Press.
- Lemieux, Thomas, Bentley MacLeod, in Parent, Daniel (2009): Performance Pay and Wage Inequality. *The Quarterly Journal of Economics*, 124 (1): 1–49.
- Lin, Ken-Hou, in Tomaskovic-Devey, Donald (2013): Financialization and US income inequality, 1970–2008. *American Journal of Sociology*, 118 (5): 1284–1329.

- Lindsey, Brink, in Teles, Steven (2017): The captured economy: How the powerful enrich themselves, slow down growth, and increase inequality. Oxford: Oxford University Press.
- Mankiw, Gregory (2001): Principles of economics. Nashville: South-Western College Publishing.
- Mueller, Holger, Ouimet, Paige, in Simintzi, Elena (2017): Wage Inequality and Firm Growth. *American Economic Review*, 107 (5): 379–383.
- Ocampo, Jose, in Stiglitz, Joseph (2008): Capital market liberalization and development. Oxford: Oxford University Press.
- Piketty, Thomas (2015): Ekonomija neenakosti. Ljubljana: Sophia.
- Ravallion, Martin (2016): The Economics of Poverty: History, Measurement, and Policy. New York: Oxford University Press.
- Roberts, Michael (2015): Thomas Piketty and the Search for r. *Historical Materialism*, 23 (1): 86–105.
- Sacerdote, Bruce (2017): Fifty Years of Growth in American Consumption, Income, and Wages. 23292. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. Dostopno prek: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w23292/w23292.pdf (13. 10. 2019).
- Schwellnus, Cyrille, in Kappeler, Andreas (2017): The decoupling of median wages from productivity in OECD countries. *International Productivity Monitor*, 32: 44–60.
- Smith, Matthew, Yagan, Danny, Zidar, Owen, in Zwick, Eric (2019): Capitalists in the Twenty-first Century. *The Quarterly Journal of Economics*, 134 (4): 1675–1745.
- Song, Jae, Price, David, Guvenen, Fatih, Bloom, Nicholas, in von Wachter, Till (2019): Firming Up Inequality. *The Quarterly Journal of Economics*, 134 (1): 1–50.
- Stiglitz, Joseph (2016): Inequality and economic growth. Dostopno prek: <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/d8-gjpw-1v31> (8. 4. 2021)
- Wood, Adrian, in Ridao-Cano, Cristobal (1999): Skill, trade, and international inequality. *Oxford Economic Papers*, 51 (1): 89–119.

Viri

- Anderson, Richard (2007): How Well Do Wages Follow Productivity Growth? *Economic Synopses*. Dostopno prek: <http://research.stlouisfed.org/publications/es/07/ES0707.pdf> (10. 9. 2019).
- Baker, Dean (2007): Behind the Gap Between Productivity and Wage Growth. Washington: Center for Economic and Policy Research. Dostopno prek: http://www.cepr.net/documents/publications/0702_productivity.pdf (10. 9. 2019).
- Bivens, Josh, in Mishel, Lawrence (2015): Understanding the historic divergence between productivity and a typical worker's pay: why it matters and why it's real. Washington: Economic Policy Institute. Dostopno prek: <http://www.smc.edu/democracy/wp-content/uploads/sites/29/2015/07/productivity-pay-gap.pdf> (9. 9. 2019).

- Bureau of Labor Statistics. Dostopno prek: <https://www.bls.gov/cpi/overview.htm> (10. 9. 2019).
- Economic policy institute (2019): The Productivity – Pay Gap. Dostopno prek: <https://www.epi.org/productivity-pay-gap/> (25. 11. 2020).
- Mishel, Lawrence, Gould, Elise, in Bivens, Josh (2015): Wage stagnation in nine charts. Washington: Economic Policy Institute. Dostopno prek: <https://termadiary.org/wp-content/uploads/2017/05/wage-stagnation-in-nine-charts.pdf> (8. 9. 2019).
- Mishel, Lawrence (2012): The wedges between productivity and median compensation growth. Dostopno prek: <http://justemonopinion-jeronimo.blogspot.com/2017/07/the-wedges-between-productivity-and.html> (1. 10. 2019).
- Rose, Stephen (2007): Does Productivity Growth Still Benefit Working Americans? Unraveling the Income Growth Mystery to Determine How Much Median Incomes Trail Productivity Growth. Washington: The Information Technology and Innovation Foundation. Dostopno prek: <http://www.itif.org/files/doesProductivityGrowthStill-BenefitWorkingAmericans.pdf> (10. 9. 2019).
- Sherk, James (2013): Productivity and Compensation: Growing Together. Washington: Heritage institute. Dostopno prek: <https://www.heritage.org/jobs-and-labor/report/productivity-and-compensation-growing-together> (8. 7. 2019).
- Stansbury, Anna, in Summers, Lawrence (2017): Productivity and Pay: Is the link broken? Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. Dostopno prek: <https://www.nber.org/papers/w24165> (1. 9. 2019).
- Thoma, Mark (2012): The Wedge Between Productivity and Wages, Economist's View. Dostopno prek: <https://economistsview.typepad.com/economistsview/2012/04/the-wedge-between-productivity-and-wages.html> (3. 10. 2019).
- OECD (2020): Decoupling of wages from productivity: What implications for public policies? Dostopno prek: <http://www.oecd.org.proxy.library.uu.nl/economy/decoupling-of-wages-from-productivity/> (25. 11. 2020).

Podatki o avtorici:

dipl. soc. kult. **Mineá Rutar**
 E-mail: minea.rutar@gmail.com

Tea Golob, Matej Makarovič

K RAZUMEVANJU NOTRANJEGA DIALOGA IN METAREFLEKSIVNOSTI PRI MLADIH V SLOVENIJI

IZVLEČEK

Namen članka je prispevati k razumevanju refleksivnosti pri mladih v Sloveniji. Besedilo se osredotoča na metarefleksivnost kot aktivno kritično presojanje lastnih notranjih dialogov in družbenega okolja. Pri tem se naslanja na teoretično okostje kritičnega realizma, kot ga predstavlja predvsem Margaret Archer. Predstavljena raziskava vključuje kombinacijo spletne ankete in poglobljenih intervjuev z mladimi, ki so bili prek anketnega vprašalnika prepoznani kot metarefleksivni. Rezultati kažejo, da se visoke stopnje metarefleksivnosti praviloma kombinirajo bodisi z avtonomno refleksivnostjo, prek katere se posameznik prilagaja na zahteve po individualistični kompetitivnosti, bodisi z zlomljeno refleksivnostjo, ki kaže na težave pri tovrstnem prilaganju. V tej drugi skupini se značilno pogosteje znajdejo ženske. Skozi semantično analizo biografskih pogоворov članek orisuje, kako se mladi soočajo s strukturnimi izzivi ter oblikujejo svoje življenjske poti in identitete.

KLJUČNE BESEDE: refleksivnost, metarefleksivnost, mladi, morfogeneza, Margaret Archer

Towards an Understanding of the Internal Conversation and Metareflexivity of Slovenian Youth

ABSTRACT

The article contributes to the understanding of the reflexivity of Slovenian youth. It focuses on meta-reflexivity as an active critical evaluation of both one's internal conversations and the social environment. The text draws upon the theoretical

framework of critical realism, as represented by Margaret Archer. The research involves a combination of a web-based survey and in-depth interviews with young people recognised as meta-reflexive. High meta-reflexivity is typically combined with either autonomous reflexivity, enabling the individual's adaptation to the demands of individualistic competitiveness, or fractured reflexivity, demonstrating problems in these adaptations, with young women being more frequently found in the latter group. The semantic analysis of the biographical interviews shows how young people face structural challenges and establish their life paths and identities.

KEY WORDS: reflexivity, meta-reflexivity, youth, morphogenesis, Margaret Archer

1 Uvod

Besedilo obravnava pomen notranjega dialoga in refleksivnih premislekov mladih pri soočanju z izzivi odraščanja, izobraževanja, zaposlovanja in ustvarjanja samostojnega življenja. Na podlagi kombinacije anketnih podatkov in izbranih biografskih pripovedi ugotavljamo, kakšno vlogo igra refleksivnost pri zastavljanju življenjskih ciljev, dejanskih praksah in percepциj družbenega okolja, iz katerega izhajajo tudi identitete.

Raziskovanje mladih v Sloveniji ima že dolgo tradicijo in sega v leta od osamosvojitve naprej (npr. Ule 1996; Ule in dr. 1996; Ule in dr. 2000; Ule in Miheljak 1995). Zgodnejša dela so vezana predvsem na tveganja in negotovosti individualiziranega družbenega reda, vrednot in življenjskih usmeritev. Tudi kasnejša dela obravnavajo številne vidike načina življenja in ponujajo različne vsebinske poudarke, kot so na primer starševstvo, družina (Ule in Kuhar 2003), možnosti zaposlovanja in politične orientacije mladih (Leskošek 2009; Lavrič in dr. 2010; Flere in dr. 2014; Naterer in dr. 2019). Nedavne raziskave so vezane tudi na vlogo mladih v medgeneracijskih družinskih okvirih (Hlebec in dr. 2012; Hlebec in Filipovič 2009) ter na vidike odgovornega delovanja in vključevanja v aktivnosti neformalne in družinske oskrbe (Hlebec 2019). Zanimive so tudi raziskave, ki obravnavajo vidike nasilja v različnih kontekstih, tako medetničnih (Sedmak in dr. 2012) kot tudi tistih, ki so pogojeni z razvojem tehnologije (Lobe in Muha 2011; Žakelj 2013). V luči razvoja tehnologije in spremenjenih načinov komuniciranja so svoje mesto v raziskavah doobile tudi samopercepcije mladih v odnosu do politične sfere (Hrženjak in Pajnik 2016).

Kot izhaja iz predhodnih raziskav, mladi v Sloveniji svoje življenje ocenjujejo na splošno relativno dobro, kljub določenim nespodbudnim podatkom o ravni politične pasivnosti, strahu pred prihodnostjo in nezainteresiranosti za politične zadeve (Naterer in dr. 2019). Mlade v Sloveniji označuje tako imenovani »me-

diteranski vzorec», ki predstavlja podaljšano bivanje v družini orientacije (prav tam). Po drugi strani pa se mladi identificirajo z odraslostjo v precej zgodnjem obdobju in percepirajo prevzem odgovornosti relativno hitro (Lavrič in dr. 2010; Flere in dr. 2014). Pri razumevanju te percepcije pa moramo biti previdni. Zgolj izjava o občutju samostojnosti ne zaobjema kompleksnosti konstrukcije avtonomnega, samorefleksivnega sebstva, ki zahteva globlje raziskovanje. Čeprav se imajo za bolj emancipirane od svojih staršev, jih lahko zaznamuje pomanjkanje prihodnjih orientacij in vizij prihodnosti (Flere in dr. 2014). Treba je prepoznati razliko med percepcijami odraslosti in dejansko odgovornostjo soočanja z življenjskimi izzivi, zmožnostjo aspiracije ciljev ter zasledovanjem osebnih, kariernih in drugih ciljev. To pa od nas zahteva konkretno in natančno raziskavo, ki lahko odkrije, ali je posameznik sposoben refleksivno pretehtati svojo pozicijo in izgraditi samoidentitete, ki omogočajo prilagoditev na individualiziran družbeni red.

Pričajoča raziskava se pri obravnavi mladih naslanja na tradicijo kritičnega realizma, ki se na področju sociologije kaže predvsem skozi dela Margaret Archer. Pomembna predpostavka tovrstnega razmišljanja je odmak od strukturalističnih in diskurzivnih imperativov ter zagovarja svet, ki obstaja neodvisno od našega vedenja in znanja. Tako v raziskavi presegamo klasični pozitivizem, ki svet omejuje zgolj z empirično preverljivostjo, pa tudi različne oblike konstruktivizma, ki njegov obstoj pogojujejo z mejami človeškega védenja (Mingers in dr. 2013).

Odnos mladih do sebe in družbenega obravnavamo kot odsev njihove presoje družbenega okolja. Slednje poteka skozi dinamiko medsebojnega vpliva zunanjega in notranjega sveta ter vodi v različne življenjske projekte in identitete.

2 Mladi, refleksivnost in sodobni družbeni red

Naša raziskava temelji na pogledu Margaret Archer, da je refleksivnost odraz rednega mentalnega delovanja vseh zdravih ljudi, ki se zavedajo samih sebe v odnosu do svojega družbenega konteksta (Archer 2007: 4). Refleksivnost pomeni neprekinjen notranji pogovor, ki omogoča prepoznavanje osebnih interesov, načrtovanje življenjskih ciljev in tudi konkretnih dejanj, ki izhajajo iz njih. Posameznikom omogoča, da zavzamejo določeno »držo« v odnosu do družbe, s čimer ustvarjajo povezavo z družbenim okoljem. Na podlagi tega lahko postanejo opolnomočeni akterji (Golob 2020).

Refleksivnost igra pomembno vlogo v prehodu v odraslost. Mladi so primorani sami opredeliti svoje nadaljnje življenjske poti. Soočajo se z osebnimi izzivi prehoda v finančno, idejno in emocionalno samostojnost. Poleg tega so

postavljeni v negotov individualiziran družbeni kontekst, ki izhaja iz demografskih in družbeno-ekonomskih trendov, zahtev trga in izobraževalnega sistema, globalizacije, pospešene digitalizacije in informacijske poplave. Mladi so zato pri načrtovanju svoje življenjske poti in konstruiranju svoje identitete podvrženi različnim družbenim tveganjem in negotovostim (Ule 2008; Ule 2017; Threadgold in Nilan 2009).

Vendar pa to ne pomeni, da so (nujno) ujetniki teh družbenih okvirjev. Slednje vidimo kot »empirične tendence«, ki vplivajo na posameznikovo elaboracijo okoliščin in vodijo v snovanje življenjskih poti. Kot pravi M. Archer (2003), strukturni pogoji objektivno oblikujejo situacijo, v kateri se posameznik znajde. Vendar lahko le človek skozi svoje refleksivne premisleke aktivira emergentne moči družbene strukture, ki delujejo nanj/nanjo. Ti refleksivni premisleki so v zadnjih desetletjih postali imperativ (Archer 2012), saj sodobni družbeni pogoji ne ponujajo več zadostne orientacije in trdnih temeljev za posameznikove izbire in prakse.

Refleksivnost se kot proces notranjega dialoga spreminja tudi skozi čas in prevzema različne pomene. Na podlagi biografskih intervjujev je M. Archer (2007) opredelila štiri različne modalitete refleksivnosti, in sicer (1) komunikacijsko – posameznikov kontekst je stabilen, delovanje izhaja iz potrditve okolja; (2) avtonomno – kontekst je nestabilen, posameznik preizkusi različne okoliščine, ki vodijo do uspeha, notranji dialog nemudoma vodi v akcijo; (3) meta – prisotnost višjega cilja, kulturnih idealov, relativna avtonomnost nad kulturno prevlado, notranji dialog kritično ocenjuje prejšnje dialogue in je kritičen o delovanju v družbi; in (4) zlomljeno – notranji dialog ne vodi v uspešno delovanje, temveč vodi v osebno dezorientacijo (Archer 2003; 2007).

V obdobju pozne moderne so prisotni vsi štirje načini notranjega dialoga, vendar pa se razmerja med njimi spreminjajo (cf. Archer 2012). Za tradicionalne družbe je bila značilna predvsem komunikacijska refleksivnost, moderna družba je omogočila avtonomno, nedavne družbene transformacije pa so v ospredje postavile metarefleksivnost in njen podkategorijo – zlomljeno refleksivnost. Oblika refleksivnosti, ki zaznamuje posameznikove osebne premisleke in nato vodi v njegovo delovanje, je odvisna od spoja med kontekstom, ki ga ponuja družbeno-kulturna struktura, in zanimanjem, ki jih prispeva aktivni posameznik. Zato moramo biti pri razumevanju pripovedi mladih pozorni tako na družbene spremembe kot tudi na spremembe, ki se odvijajo na ravni posameznikovega notranjega sveta.

V raziskavi ugotavljamo, kako se mladi razvrščajo glede na intenzivnost refleksivnih premislekov in tudi glede na vrsto refleksivnosti. Še posebej se osredotočamo na modaliteto metarefleksivnosti in njene kombinacije z ostalimi, saj naj bi

bila ravno ta modaliteta po M. Archer v največji meri značilnost poznomodernih družb. Poleg tega skozi pogovore s posamezniki, ki smo jih prek predhodne ankete prepoznali kot metarefleksivne, skušamo razumeti njihov notranji dialog in vlogo refleksivnosti v odnosu do njih samih ter pomembnih družbenih vprašanj. Pri tem se navezujemo tako na njihovo neposredno mikrookolje, torej prijatelje, družino, prosti čas in vsakdanje prakse, kot tudi na makrookolje, torej na njihov odnos do medijev, okolja, družbe ter aktualnih vprašanj vezanih na zaposlitev, politiko in tehnologijo. Skozi semantično analizo orisujemo, kako prek svojih narativov spremļajo družbeno dogajanje in kako opredeljujejo sebe v odnosu z drugimi preko konstrukcije različnih pripadnosti in identitet.

3 Metodologija

Empirično gradivo, ki ga predstavljamo v besedilu, smo zbrali s kombinacijo spletne ankete in intervjujev z izbranimi posamezniki na podlagi biografsko-narativne interpretativne metode (Wengral 2001). Slednja se je že izkazala za primerno z vidika kritičnega realizma (Turk 2008). Omogoča namreč tako analizo objektivne ravni delovanja, ki odraža naše poznavanje življenjskih razmer, kot analizo subjektivne ravni, ki se kaže skozi narative.

3.1 Anketa z okvirno kvantitativno oceno refleksivnosti

Anketni del raziskave smo izvedli med oktobrom 2018 in aprilom 2019 s spletno anketo, uporabili smo portal 1ka (2017). Anketa je zajela 650 mladih v starosti od 19 do 29 let.¹ V anketi smo z baterijo vprašanj okvirno kvantitativno izmerili stopnje refleksivnosti in njene modalitete po že oblikovani ter preizkušeni metodi (Golob in Makarovič 2018; 2019).

Metoda je bila razvita z uporabo eksploratorno-sekvenčnega modela, v katerem kvantitativne metode sledijo kvalitativnim, s čimer se izognemo omejitvam deduktivnega kvantitativnega raziskovanja. Orodje, ki ga uporabljamo, je bilo tako razvito in preizkušeno prek:

- vrste intervjujev s slovenskimi študenti (predstavljeno v Golob 2017), ki so na podlagi kvalitativnega pristopa omogočili preverjanje veljavnosti kvantitativnega instrumenta za merjenje refleksivnosti;
- pilotne uporabe na priložnostnem vzorcu slovenskih študentov;

1. Raziskava je najprej potekala pod pokroviteljstvom odbora MOST pri UNESCU, samo izvajanje pa se je potem nadaljevalo v okviru temeljnega znanstvenega projekta, ki ga financira ARRS J5-1788. Omenjeno pokroviteljstvo je omogočilo diseminacijo ankete med različnimi izobraževalnimi institucijami, ki vključujejo mlade, vzročenje pa je tako temeljilo na kombinaciji priložnostnega vzorca in snežne kepe.

- pilotne uporabe na priložnostnem vzorcu v okviru projekta *Inovativni pristopi k spodbujanju odgovornih in pluralnih medijev v Sloveniji*;²
- uporabe na reprezentativnem vzorcu slovenskih študentov, vključenih v izmenjave Erasmus, ter priložnostnih vzorcih študentov iz Slovenije, Libanona in ZDA (predstavljeno v Golob in Makarovič 2018);
- uporabe na reprezentativnem slučajnostnem vzorcu slovenske spošne populacije (Golob in Makarovič 2019).

Orodje za kvantitativno oceno refleksivnosti je sestavljeno iz devetih vprašanj, na katera respondentji odgovarjajo na Likertovi lestvici, ki sega od 0 (nikoli) do 4 (ves čas). Prvih pet izmed njih smo prevzeli iz Indikatorja notranjega dialoga (Internal Conversation Indicator - ICONI), ki ga je prvotno razvila M. Archer (2007), nadgradila pa Porpora in Schumar (2010). Gre za vprašanja, koliko pogosto ste v zadnjem letu...:

- načrtovali lastno prihodnost;
- vadili, kaj bi rekli v pomembnem pogovoru;
- si zamišljali najboljše in najslabše posledice pomembne odločitve;
- pretehtali pogovor, ki se je slabo končal;
- si razjasnjevali misli o nekem vprašanju, osebi ali problemu (prim. Porpora in Schumar 2010: 212).

Kot smo podrobnejše opisali že v dosedanjem delu (Golob in Makarovič 2018; 2019), lahko posameznikovo stopnjo refleksivnosti kvantitativno opredelimo po formuli³

$$R=r_1+r_2+r_3+r_4+r_5$$

pri čemer vrednosti od 1 do 5 pomenijo odgovore na vsakega od zgoraj navedenih petih vprašanj o notranjem dialogu na Likertovih lestvicah, ki segajo od 0 (nikoli) do 4 (ves čas), pa pomeni stopnjo refleksivnosti, ki se razteza od 0 (nobene refleksivnosti) do 20 (maksimalna refleksivnost).

Temu nato dodamo štiri vprašanja iz Tabele 1 (drugi stolpec), da za vsakogar ugotovimo še prisotnost štirih modalitet refleksivnosti. Pri tem moramo jasno razlikovati med Likertovimi lestvicami (L) za ta štiri vprašanja in dejanskimi končnimi vrednostmi za posamezno modaliteto refleksivnosti (M). Posamezniki tako na primer lahko sprejemajo svoje odločitve s soglasjem drugih ali pa brez njega, vendar nič od tega samo po sebi še ne pomeni manjše ali večje avtonomne

-
2. Sofinancirano s strani (1) Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport, (2) Javnega štipendijskega, razvojnega, invalidskega in preživninskega sklada Republike Slovenije in (3) Evropskega socialnega sklada.
 3. Cronbachov alfa koeficient za kombinacijo teh petih trditev na našem vzorcu mladih znaša 0,80, kar pomeni, da je zanesljivost takšnega indeksa zadovoljiva.

refleksivnosti. Odločitve brez potrditve drugih lahko namreč izhajajo na primer tudi iz navade ali impulzivnih reakcij – in zato še niso nujno izraz avtonomne refleksivnosti. Pogostosti posameznih ravnanj, ki jih navajamo v Tabeli 1, torej postanejo indikatorji posamezne modalitete refleksivnosti šele takrat, ko jih kombiniramo s posameznikovo stopnjo refleksivnosti (torej s tem, kar smo v prejšnji formuli označili kot R). Oseba na primer ne more biti metarefleksivna, ne da bi bila refleksivna. Zato se vrednosti po Likertovi lestvici za vprašanje, ki se nanaša na metarefleksivno usmerjenost, multiplicirajo s stopnjo refleksivnosti. Če torej oseba nakazuje določeno metausmerjenost (L_{met}), ki je višja od 0, se ta usmerjenost pomnoži z njeno splošno stopnjo refleksivnosti (R), s čimer kvantitativno opredelimo, koliko je ta oseba metarefleksivna (M_{met}).

Tabela 1: Vprašanja, ki kažejo usmeritve k različnim modalitetam refleksivnosti, in formule za njihovo izračunavanje.*

Modaliteta refleksivnosti	Indikator za usmeritev k posamezni modaliteti: petstopenjska Likertova lestvica, ki je pretvorimo v vrednosti od 0 (nikoli) do 4 (ves čas): Koliko pogosto ste v zadnjem letu...	Vrednost na podlagi Likertove lestvice (L) in njen razpon	Formula za izračun kvantitativne ocene modalitete refleksivnosti (M)	Razpon za kvantitativno oceno modalitete refleksivnosti (M)
Komunikativna	Sprejemali pomembne odločitve le s polnim soglasjem in podporo ljudi, ki so vam blizu	$0 \leq L_{com} \leq 4$	$M_{com} = L_{com} R$	$0 \leq M_{com} \leq 80$
Avtonomna	Sprejemali pomembne odločitve na podlagi lastne presoje, ne glede na to, kaj mislijo in rečejo drugi.	$0 \leq L_{aut} \leq 4$	$M_{aut} = L_{aut} R$	$0 \leq M_{aut} \leq 80$
Meta	Skrbno pretehtali, kaj so ključne prioritete vašega življenja in zakaj počnete to, kar počnete.	$0 \leq L_{met} \leq 4$	$M_{met} = L_{met} R$	$0 \leq M_{met} \leq 80$
Zlomljena	Ste se zaradi dogajanja okrog vas počutili izgubljene in sploh niste vedeli, kaj storiti.	$0 \leq L_{fra} \leq 4$	$M_{fra} = L_{fra} R$	$0 \leq M_{fra} \leq 80$

* Povzeto po: Golob in Makarovič (2018).

Da bi ugotovili, kako se mladi v našem vzorcu razvrščajo glede na svojo refleksivnost, smo v nadaljevanju izvedli nehierarhično razvrščanje v skupine (k-means cluster) v programu Stata (2015). Kot vhodne spremenljivke smo uporabili vrednosti za vse štiri modalitete refleksivnosti, z vidika interpretacije pa je najustreznejša delitev na naslednje štiri skupine, ki jih podrobnejše prikazujemo v Tabeli 2:

- avtonomno metarefleksivna;
- zlomljeno metarefleksivna;
- deloma refleksivna;
- šibko refleksivna.

Tabela 2: Skupine mladih glede na refleksivnost.

Skupina	Delež v vzorcu		Povprečne vrednosti refleksivnosti (splošna stopnja in posamezne modalitete)				
	Brez utežitve * %	Z utežitvijo * %	Stopnja refleksivnosti (lestvica 0-20)	Komunikativna refleksivnost (lestvica 0-80)	Avtonomna refleksivnost (lestvica 0-80)	Metarefleksivnost (lestvica 0-80)	Zlomljena refleksivnost (lestvica 0-80)
Avtonomno metarefleksivna	21,4	21,0	15,4	30,5	48,2	53,4	19,0
Zlomljena metarefleksivna	17,7	13,3	16,5	45,0	40,4	53,1	52,6
Deloma refleksivna	38,8	39,4	12,6	26,7	26,4	32,2	23,0
Šibko refleksivna	22,2	26,2	8,0	11,4	15,6	14,0	10,4

* Zaradi odstopanja našega vzorca od demografske strukture populacije, predvsem glede na izobrazbo in spol, smo dodali utežitev glede na spol, stopnjo izobrazbe in starostno kategorijo, tako da se njegova demografska struktura ujema s podatki SURS za leto 2019 (SURS 2019).

Vir: lastna raziskava in izračuni.

3.2 Intervjuji z metarefleksivnimi posamezniki

Z desetimi posamezniki, ki so se uvrstili v obe metarefleksivni skupini, torej bodisi v **avtonomno metarefleksivno** bodisi v **zlomljeno metarefleksivno**, smo nato v letu 2019 opravili poglobljene intervjuje. Demografski podatki o respondentih so v tabeli 3, preostali podatki so zaradi želje sogovornikov anonimizirani. Zaradi preglednosti besedila namesto kod uporabljamo izmišljena imena.

Tabela 3: Podatki o sogovornikih.

	S1 Maja	S2 Miha	S3 Lara	S4 Žiga	S5 Luka	S6 Filip	S7 Naša	S8 Lina	S9 Kaja	S10 Bine
Spol	Ž	M	Ž	M	M	M	Ž	Ž	Ž	M
Starost	22	20	28	28	22	23	25	24	27	21
Regija	Ljublja- na /okoli- ca	Primor- ska	Ljublja- na /okoli- ca	Primor- ska	Šta- jerska	Ljublja- na /okoli- ca	Ljublja- na /okoli- ca	Primor- ska	Primor- ska	Primor- ska
Izo- brazba	Študij 1. stopnja	Študij 1. stopnja	Študij 2. stopnja	Študij 2. stopnja	Študij 1. stopnja	Študij 1. stopnja	Študij 2. stopnja	Študij 1. stopnja	Zaklju- čena 2. stopnja	Študij 1. stopnja

Razlog za dodatno osredotočanje na metarefleksivne posameznike je bil dvojen. Na prvem mestu nas je vodila teoretska domneva, da se družbene spremembe pozne modernosti najbolj povezujejo prav z metarefleksivnostjo. Metarefleksivno kritično spraševanje o samem sebi in širšem družbenem okolju naj bi se namreč tesno povezovalo z nastajajočo morfogenetsko družbo (Archer 2017). Zato nam lahko prav pogovori z metarefleksivnimi mladimi ponudijo določen vpogled v te procese, ki sem jih mladi v odzivanju na struktурne in kulturne okoliščine po eni strani prilagajajo, po drugi strani pa jih prek svoje agencije tudi sooblikujejo. Poleg tega pa je raziskovanje pokazalo tudi, da so bili metarefleksivni mladi bolj pripravljeni sodelovati v intervjuju. Na ravni anketne raziskave sicer nimamo izrecnih razlogov za domnevo, da bi metarefleksivnost vplivala na stopnjo odziva (izmerjena metarefleksivnost na slučajnostenem nacionalnem vzorcu v predhodni raziskavi (Golob in Makarovič 2019) ni bila bistveno drugačna od tiste v tokratnem priložnostno-samoizbirnem vzorcu). Se pa učinek metarefleksivnosti zato pokaže pri pripravljenosti na sodelovanje v poglobljenem intervjuju.

Mladi, ki so pri intervjujih sodelovali, odražajo določene skupne lastnosti, na podlagi katerih jih lahko opredelimo kot prav posebno skupino (Malkki 1995). Prav vsi so se za sodelovanje v pogovorih odločili zaradi občutka, da je njihovo mnenje pomembno, da želijo sodelovati v razpravah in da s tem tudi pomagajo. Lahko bi rekli, da predstavljajo primer dobre prakse mladih, ki so aktivni v različnih kontekstih, tako študijskih, civilnoiniciativnih, političnih in neformalnih. Pomembno vlogo pri njihovi odločitvi za pogovor je igrala tudi želja po spoznavanju in pridobivanju novih izkuštev ter določena odprtost za nove okoliščine.

Pogovore smo analizirali na podlagi odprtokodnega iskanja pomenov, nareativov in pojmov (Saldaña 2009), ki smo jih med seboj primerjali in nadaljnje

kodirali na podlagi tematskih sklopov vprašalnika. Slednji je zajemal različne dimenzijske dialektičnosti med družbenim kontekstom in premisleki posameznikov oziroma dejanj, ki iz njih izhajajo (Archer 2007: 147). Te dimenzijske so vezane na a) sprevemanje dialoga s tistimi, ki izhajajo iz njihovega rojstnega konteksta; b) razvoj zanimanj v odnosu z njimi; c) elaboracijo njihovih družbenih omrežij v luči njihovih zanimanj; d) ustvarjen modus vivendi. Pri analizi pogovorov v veliki meri izhajamo tudi iz empiričnega dela M. Archer, ki je svojo definicijo modalitet refleksivnosti podkrepila z natančno definiranimi karakteristikami in vedenjskimi potezami mladih (2003; 2007; 2012). Njihove zgodbe odražajo različne vidike zavednih in nezavednih trenutkov osebnih priopovedi. Skozi semantično analizo prikažemo, kako zavestno procesirajo družbeni kontekst in kako se izgrajujejo njihove nezavedne dispozicije mentalnih struktur. Oboje skupaj vodi v samopercepcije ter konstrukcije družbenega sveta in delovanja.

4 Ugotovitve – anketa in intervjuji

Kljub vzponu metarefleksivnosti, ki ga predvideva M. Archer v kontekstu nastajajoče morfogenetske družbe, mladi v našem vzorcu niso izključno metarefleksivni. Tista dobra tretjina med njimi, ki izraža izrazitejšo metarefleksivnost, se tako členi v dve kategoriji: tiste, ki svojo metarefleksivnost kombinirajo z avtonomno refleksivnostjo kot tipično prilagoditvijo na kompetitivne razmere neoliberalne kapitalistične družbe, in tiste v zlomljeni metarefleksivni skupini, ki jim taka prilagoditev spodelti. Slednji pa svojih metarefleksivnih razmislekov ne zmorejo spremeniti v dejanja, zato jih združijo z občutki nemoči in izgubljenosti.

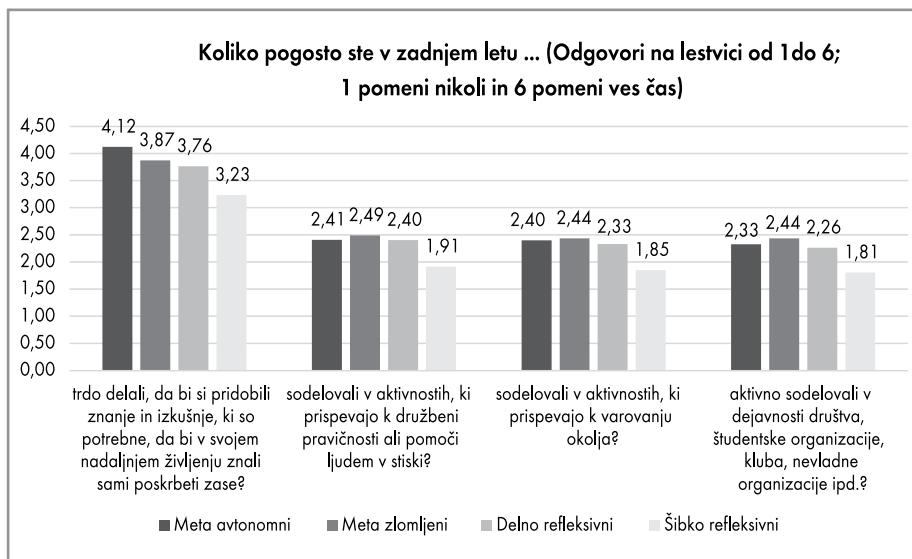
Poleg teh dveh metarefleksivnih kategorij lahko prepoznamo še skupino delno refleksivnih, ki na vseh modalitetah dosegajo zmerne vrednosti, pri nobeni pa ne izstopajo, in skupino šibko refleksivnih, ki na vseh modalitetah dosegajo najnižje vrednosti.

Medtem ko v vseh skupinah najdemo približno enako zastopane pripadnike vseh starostnih skupin mladih, pa so razlike glede na stopnjo izobrazbe in spol precej opazne. Posebno izrazit in zgovoren je vpliv spola na umestitev v zlomljeno metarefleksivno skupino, saj se mlade ženske v njej znajdejo več kot dvakrat pogosteje kot mladi moški. Prav tako bistven je učinek stopnje izobrazbe na refleksivnost, ki smo ga potrdili že v naših prejšnjih študijah (Golob in Makarovič 2019). Osnovno in poklicno izobraženi se tako v našem vzorcu najpogosteje uvrstijo v šibko refleksivno skupino, čeprav moramo biti glede posplošitev pri tem zaradi njihove skromne zastopanosti v našem vzorcu zelo previdni. Pri tistih s štiriletno srednjo šolo je daleč najpogostejša uvrstitev v skupino delno refleksivnih, ki je sicer najpogostejša tudi med višje in visoko izobraženimi, vendar

se pri slednjih nadpovprečno pogosto pojavi tudi avtonomno metarefleksivna kombinacija. Obe metarefleksivni skupini nadpovprečno visoko ocenjujeta svoje materialno stanje, medtem ko je to najnižje ocenjeno pri šibko refleksivni skupini. Intenzivnost notranjega dialoga je očitno povezana tudi z vsaj določeno stopnjo subjektivno zaznane materialne blaginje.

Obe metarefleksivni skupini v našem vzorcu izstopata po občutkih odgovornosti, ki smo jih že omenili, medtem ko je ta najnižja pri šibko refleksivnih. Čeprav refleksivnost - prav tako kot metarefleksivnost - še ne zagotavlja odgovornega ravnanja, si slednjega težko predstavljamo brez zadovoljive (meta)refleksivnosti. Zaznamo pa tudi zanimivo razliko med avtonomno in zlomljeno refleksivno skupino. Avtonomna tu potrjuje svojo najboljšo prilagojenost na kompetitivno družbeno okolje, kjer tržne razmere od posameznikov terjajo prizadevanja za individualni uspeh. Trdo delo, ki ljudem omogoča skrb zase, je tako najbolj poddarjeno ravno v avtonomno metarefleksivni skupini. Zato pa je po drugi strani zlomljena metarefleksivna skupina tista, ki še nekoliko bolj od avtonomne izraža svojo skrb za širšo skupnost in okolje, očitno tudi prek aktivne participacije v društvenih, klubih, študentskih in drugih nevladnih organizacijah.

Grafikon 1: Odgovorno delovanje in refleksivnost med mladimi.

V nadaljevanju želimo obe metarefleksivni skupini mladih osvetliti še s kvalitativnim vpogledom v njihovo življenje. S temi posameznimi primeri želimo bolj poglobljeno razumeti in ponazoriti kombinacijo metarefleksivnosti po eni strani z avtonomno in po drugi strani z zlomljeno refleksivnostjo, hkrati pa še dodatno

preveriti veljavnost našega kvantitativnega instrumenta, s katerim smo prišli do te okvirne delitve v skupine.

Sogovorniki spadajo v skupine, ki so preplet treh vrst refleksivnosti. Naša kvantitativna analiza in tudi intervjuji kažejo, da je težko postaviti stroge meje med posameznimi modalitetami refleksivnosti. Je pa kljub temu mogoče najti prevladujoče vzorce, ki pojasnjujejo različne poglede na svet in strategije življenjskih poti.

4.1 Avtonomna metarefleksivna skupina

Analiza pogоворов omogoča poglobljen vpogled v razumevanje refleksivnosti in osvetljuje statistične anketne podatke. Ob iskanju skupnih elementov pa ne smemo pozabiti, da so predstavljene zgodbe unikaten prikaz notranjega sveta posameznikov, ki je neponovljiv in neposplošljiv. Na podlagi narativov lahko povzamemo, da sogovorniki intenzivno in pogosto razmišljajo o sebi, se sprašujejo o sebi, svojih namerah, strategijah. V notranjem dialogu so kritični do sebe in svojih dejanj. Označuje jih tudi izrazito kritičen odnos do družbenega, ki ne pomeni kritiziranja, ampak preverjanje. To se odraža v odnosu do medijev, politike in tudi osebnih odnosov.

Luka (22 let): *Več stvari pogledam. Nisem osredotočen samo na en medij, je treba videti, kaj pa še drugi pravijo na isto stvar ... za to porabim približno eno uro, uro in pol na dan.*

Pri svojih dejanjih večinoma ne iščejo predhodne potrditve, tudi če so navezani na bližnje.

Naja (25 let): *Velikokrat se sama pri sebi odločim in šele nato povem drugim. No, povem tudi fantu, če je kaj, kar zadeva oba.*

Večinoma vedo, kaj želijo, imajo osebno vizijo družbene reprodukcije in so manj obremenjeni z zunanjimi pritiski. Imajo tudi občutek, da so drugačni, da izstopajo v primerjavi s svojimi vrstniki, česar pa ne vidijo kot breme. Kot pravi M. Archer (2012: 222), je za njih primerna oznaka »samostojneži«.

Luka (22 let): *Pogosto razmišjam drugače kot drugi ... v primerjavi z drugimi si želim videti širšo sliko glede vsega.*

Filip (23 let): *Veliko razmišjam o tem, kaj je pomembno zame. Rekel bi, da vsak dan. Je tudi potreba, da pridemo v stik z realnostjo, da vsak dan preverjamo samega sebe, da se ne izgubimo. Da ne postanemo ovce, da ne sledimo vsem ostalim.*

Njihov notranji dialog ni usmerjen samo k delovanju, s katerim bi dosegali določene vrednotne ideale, ampak, kot je že ugotavljala M. Archer, predvsem tudi k opravljanju nalog in zadolžitev.

Filip (23 let): *Zdi se mi, da sem odgovoren sam za svoja dejanja, za svoje življenje in za svoje odločitve. Če se odločim, da grem na določeno pot, sem zanjo odgovoren, da jo dokončam.*

Pomembno je širjenje obzorij in znanja, vendar močno vezano na delo, študij, ki ga opravlja. Narativi sogovornikov razkrivajo preplet avtonomne refleksivnosti in metarefleksivnosti pri razmislekih o sebi ter zanimanjih in načrtih za prihodnost. Kažejo na to, da čeprav nekdo kritično vrednoti družbeni kontekst in okolje ter ob tem želi slediti lastnim idealom, je usmerjen v sebe in je kritičen do svojih dejanj, so pri njem lahko prisotne tudi močne prvine instrumentalne racionalnosti in želje po uspešni prilagoditvi na družbo. Želijo torej vzpostaviti določen položaj v obstoječem družbenem okolju, pripadati izbranim interesnim skupnostim in se povzpeti po družbeni lestvici. Slednje verjetno odraža prevladujoče družbeno stanje, ki posameznike še vedno žene k izostritvi jasnih ciljev in tekmovalnosti.

V sodobnem družbenem redu, ki ga zaznamujejo hitre spremembe ter močno neskladje med strukturnimi in kulturnimi vidiki, naj bi osrednjo vlogo prevzemala ravno metarefleksivnost (Archer 2012). Opaziti je mogoče nastanek »situacijske logike priložnosti« na organizacijski in individualni ravni. V ospredje namesto načela tekmovanja stopa imperativ inovativnosti (Archer 2012: 64). Kot pa seveda lahko opažamo, načelo tekmovalnosti in avtonoma refleksivnost nista v zatonu, kar je okreplila tudi nedavna globalna finančna in politična kriza. Kompetitivni konflikt moderne, ki je diferenciral družbo in spodbudil nastanek posameznih interesnih skupin, ni pustil nevtralnih prostorov.

Za sogovornike je zelo pomemben uspeh, želijo si doseči dobro kariero. Za to so pripravljeni trdo delati, pridobivati nova znanja in kompetence.

Filip (23 let): *Menim, da se velika večina zadovolji, ko pride do cilja. Malo njih pa zna ceniti in jih osrečuje ta postopek do samega cilja. Sam zase menim, da ko greš na razgovor in si zavnjen, to ne bi rekел, da me osrečuje, ampak vem, kaj to prinese, vem, da je zame to dobro, zato me tudi takšne stvari na dolgi rok osrečujejo.*

Pogosto se opišejo kot ambiciozne in perfekcioniste. Njihovo delovanje je močno usmerjeno k temu, da si uspejo zastaviti cilje:

Žiga (28 let): *Nimam še prav določenega cilja, a vem, kaj bi rad počel. Po diplomi par let izkušenj na delu ... potem pa ... Je par ciljev, še izkušnje na delu mi bodo povedale, kam se usmeriti naprej.*

Pripravljeni so trdo delati in žrtvovati svoj prosti čas, če to pomeni, da bodo uspešnejši. V primeru, da ne opravijo zastavljenih stvari, se v njih lahko pojavi tudi določen občutek krivde. Zavedajo se zahtev družbenega okolja in svoja

dejanja prilagajajo logiki tekmovalnosti (cf. Archer 2012). Želijo doseči določen uspeh in so se zanj pripravljeni tudi potruditi.

Žiga (28 let): *Trudim se čim bolj razdati, tudi v delovnem okolju ... Dosti ljudi je tako narejenih, da poskušajo po lahki poti priti mimo, jaz pa, kot sem prej rekel, so mi izkušnje zelo pomembne. Ni mi problem kdaj tudi malo več delati, zato da dobim izkušnjo in nadgradim samega sebe.*

Naja (25 let): *Mi je pomembno vlagat svoj prosti čas v izobraževanje ... sploh na tistih področjih, ki me zanimajo, da se probam čim več naučiti z delom v praksi, ne samo s teorijo. Vsaka kompetenca pride prav.*

Odnos do družbe je kritičen, vendar se kaže prevalensa osebnih interesov in načinov njihovega doseganja. Spremljajo dogajanja v svetu, vendar je glavno zanimanje usmerjeno v lastni uspeh in v postavitev jasnih ciljev. Ti posamezniki so povezani z določenimi skupinami (priatelji, služba ipd.), vendar so ti odnosi tudi praktični. Prijateljstva spletajo skozi dobro razdelane praktične interese. Socialna omrežja vidijo tudi kot možnost za izboljšanje karierne poti:

Naja (25 let): *V mojem poklicu je precej konkurence. Ogromno nas je, glede na to, koliko služb je na voljo. Pri nas ni samo konkurenca, definitivno hitreje prideš kam z vezami kot brez.*

Imajo stike s priatelji in znanci iz otroštva, vendar je za to skupino značilna močna instrumentalna racionalnost, čemur sledijo tudi njihove identifikacije. Tega se pogosto tudi zavedajo in imajo do tega določeno distanco.

Kot »samostojneži« posvečajo svojo pozornost tudi družbenim odnosom, njihova najbljžja institucija pa je družina. Družina je njihovo izhodišče ter vir iskanja neskladja med njimi in družbenim, kar jim omogoča, da se od tega distancirajo in vzpostavijo lastno osebnost:

Luka (22 let): *Prihajam iz velike družine ... se razumemo. Pri nas je tako, da ima vsak svoje dejavnosti, za katere je dogovoren. Se počutim sprejetega.*

Instrumentalnost in kritičnost sta pogosto vezana tudi na diskontinuiteto v družini (Archer 2007), kar pomeni, da družinsko okolje ne ponuja stabilnega ali dovolj varnega okolja ter tako spodbuja željo po samostojnosti in skrbi zase. V določeni meri lahko to razberemo tudi iz pripovedi sogovornikov, ki so do razmer v družini zelo kritični.

Žiga (28 let): *Tako da, kar bi si prav najbolj želel, če pogledal za nazaj, je to, da bi bil tata bolj prisoten pri vzgoji. Ker ga ni bilo.*

Neprijetne družinske okoliščine lahko zelo zgodaj spodbudijo občutek odgovornosti zase in za druge.

Miha (20 let): *Imel sem v preteklosti zelo travmatičen dogodek, skoraj dve leti nazaj, takrat se mi je življenje popolnoma spremenilo. Zdaj vem, kaj hočem, prej nisem bil na nobeni poti ... po tej prelomnici sem jaz tisti, ki je doma prevzel vsa moška opravila.*

Če je notranji dialog metarefleksivcev usmerjen k vrednotam, pri avtonomnih pa k opravilom, bi lahko rekli, da gre pri njih pogosto za kombinacijo obojega. M. Archer je omenila, da je pri tem pomembno vlogo igrala ravno nedavna ekonomska kriza, ki je spodbudila logiko tekmovalnosti. Slednje pa ne pomeni, da nimajo občutka za skupnost in družbo. Kot pravi tudi M. Archer, mladi avtonomni refleksivci niso nujno imuni na etiko, so vmes med logiko trga in družbeno pravičnostjo (2012: 179).

Kar sogovornike potisne bližje k metarefleksivnemu notranjemu dialogu, je usmerjenost k doseganju idealov. Njihovo delovanje motivirajo tudi širši vrednotni okviri in svetovni nazori. Za posameznike v tej skupini so značilni tudi določeni univerzalistični pogledi na svet. Eden od njih je stimulacija ter določen užitek pri delu in v prostem času, ne pa le uspeh.

Luka (22 let): *Zame je uspeh, da delam tisto, kar želim. Da sem dober v tem. Da s tem ne zanemarjam drugih obveznosti in da imam še čas za prijatelje ... osrečuje me delo na projektih, ki me zanimajo. Pa družba z ljudmi, ki mi nekaj pomenijo.*

Filip (23 let): *V prihodnosti se vidim, da sem srečen, da sem uspešen, to pomeni, da imam okoli sebe ljudi, ki skrbijo zame, za katere mene skrbi ... da imam službo, delam z dostojnimi ljudmi ...*

Pomembna se jim zdi tudi skrb za druge, za okolje, za doseganje miru in harmonije znotraj ter preko meja lastne skupine. Zelo obstranske se jim zdijo pripadnosti, ki temeljijo na pripisanih identitetah, kot na primer nacionalna, verska ali pa tudi evropska. Njihove identitete so vezane na osebne stike, na primer družina, prijatelji, kolegi na fakulteti. Zaradi kritičnega odnosa do okolja ne podpirajo vnaprej določenih identifikacij. Pripadnost skupnosti na katerikoli ravni jim ni pomembna in jih lahko celo odbija.

Žiga (28 let): *Trenutno pripadam prav samemu sebi. To zveni zelo evropejsko, zelo individualistično (smejh).*

To ne pomeni, da so proti državotvornosti ali Evropski uniji, vendar na te vidike gledajo bolj instrumentalno kot čustveno. Želijo si povezav z drugimi, tudi preko meja, vendar jih pri tem vodi ideja »skupnega dobrega«.

Luka (22 let): *V prihodnosti je moja prioriteta definitivno to, da delam kot inženir na odgovornih projektih, zelenih, boljših za okolje, za družbo.*

*Želim si projekte čim bolje izpeljati, sodelovati, da so čim bolje sprejeti.
Želim nadaljevati delo z ljudmi, z mladino, mladi bodo potem gnali naprej.*

Filip (23 let): Osrečujejo me določeni projekti, na katerih delam. Osrečuje me pozitivna družba, narava, malenkosti v vsakdanu.

Pri njih se kaže tudi opazna orientacija k logiki priložnosti, želijo biti inovativni, prav tako je pri njih poudarjena odprtost k osebni rasti. V družbenem okolju vidijo priložnosti, ni prisotnega strahu in stiske v navezavi na prihodnost.

4.2 Zlomljena metarefleksivna skupina

Sogovornice v zlomljeni metarefleksivni skupini so močno metarefleksivne ter pogosto kritične do sebe in do družbe.

Maja (22 let): *Včasih o čem globoko razmišjam pa se mi zdi: to sem pa zdaj pogruntala, tako pa mora biti – potem pa pomislim, ah, vse je šlo narobe, to ni tako, kot sem si zamislila, to je v resnici čisto drugače.*

Zanje je značilno, da se fokusirajo na delo in izobrazbo, ki pa sta prvenstveno namenjena temu, da izostriba njihov pogled. Iskanje znanja vidijo kot neločljiv del svojega življenja, in ne kot breme, ampak kot skrb zase, kar vodi v občutke zadovoljstva. Prav tako so kritične do družbenega okolja, medijev in ne podpirajo pripisanih identitet. Tudi njihove identitete so vezane na osebne stike, na primer družina, prijatelji, kolegi na fakulteti, in zaradi kritičnega odnosa do okolja ne podpirajo vnaprej določenih identifikacij. Tudi pri njih je opazna usmerjenost k logiki priložnosti, kamor jih vleče odprtost k novim izkušnjam, njihovo iskanje drugačnosti in odzivnost na novo.

Maja (22 let): *Si znam poiskati okolje, kjer bom sprejeta. Če vidim, da nekje ne bo šlo, pa da se ne bomo najbolje razumeli, se mi zdi, da znam spustiti pa se oddaljiti pa pustiti zadeve v dobrih odnosih, ampak če ne gre – ne gre.*

Je pa v njihovih pogovorih mogoče zaznati tudi določen strah pred prihodnostjo in nelagodje, ki odraža težave pri usklajevanju bolj tradicionalnih (a še vedno pomembnih) želja in pričakovanj ter lastnih, individualnih želja. Opazna je določena stiska.

Lina (24 let): *Ja, me je strah ... po mojem je vsakega. Ne veš, ali boš dobil službo, ki ti odgovarja, ali boš finančno dovolj preskrbljen, ali boš lahko imel družino.*

Vse sogovornice v tej skupini so ženske, kar bi težko pripisali naključju. Lahko bi rekli, da so ujete med družbeno logiko tekmovalnosti in priložnosti ter skušajo najti primeren modus videndi. Kot pravi M. Archer: »Ne morejo vsi prakticirati

teh treh refleksivnih odzivov na logiko priložnosti, medtem ko iščejo ustrezne povezave med življenjskimi izidi in zanimanji (2012: 249).

(Mlade) ženske so pogosto izpostavljene kontradikcijam poznomoderne družbe, ki otežujejo jasen odgovor na vprašanje: Ali družina ali kariera?

Lara (28 let): *Da, kar veliko razmišjam. Včasih že kar tako: Joooj, 30 bom že stara ... ampak vse se bo zgodilo pravi čas. Od majhnega imam v glavi, da najprej rabim redno zaposlitev, se odseliti od doma, ustvariti dom, šele potem lahko razmišjam o otrocih.*

Njihovi premisleki in deliberacije pogosto vodijo v nadaljnjo izgubljenost, in ne k rešitvi problemov, čeprav si tega želijo. Pogosto to vodi k načrtovanju – vsak dan sproti. To ne pomeni, da so že od nekdaj takšne, ampak so jih k temu pripeljale življenjske okoliščine in občutki neuspeha pri doseganju ciljev, ki so posledica nespodobudnih struktturnih pogojev. M. Archer na primer loči med tremi vrstami zlomljene refleksivnosti: izpodrinjena, ovirana, izrazna (Archer 2012: 250). Za sogovornice je značilna prva oblika, kar pomeni, da je posameznik pred tem prakticiral eno od treh glavnih modalitet refleksivnosti, vendar so določene nepredvidene negativne situacije vodile v zlomljeno. Priovedi nakazujejo, da so te negativne okoliščine vezane predvsem na dolgotrajno iskanje službe, še vedno prekarno zaposlitev in negotovo prihodnost.

Kaja (27 let): *Težko je priti do zaposlitve. Vse službe, ki sem jih do sedaj imela, so bile po vezah in poznanstvih ...*

Pri tem se tudi zavedajo, da leta tečejo, in po njihovem mnenju bo v prihodnosti samo še težje. So pa sogovornice v izhodišču metarefleksivne in, kot pravi M. Archer, ta modaliteta se lahko ponovno vzpostavi kot prevladujoča.

Kaja (27 let): *Sama zase vem, da se trudim. Stalno se izobražujem, stalno nekaj migam. To je važno, da ne zastaneš. Kritični sta do družbenega okolja in veliko pozornost namenjata lastnemu mnenju.*

Lara (28 let): *Trudim se, da mediji nimajo prevelikega vpliva ... razmišjam, pogovarjam se z drugimi, poslušam razna mnenja, potem si sama ustvarim sliko.*

5 Zaključek in diskusija

Analiza pogоворов z mladimi prikazuje povezave med družbenim kontekstom, notranjim dialogom in delovanjem, ki odraža njihove tako osebne kot družbene identitete. Skozi različne modalitete refleksivnosti mladi prehajajo najprej od definiranja sebstva in osebne identitete k povezovanju z drugimi in nazadnje do lastnega tvornega delovanja. Vsak posameznik ima svoj unikatni notranji

prostor, vendar prav vse žene potreba po zagotavljanju njihovega blagostanja v fizičnem, performativnem in družbenem kontekstu.

V družbenem okolju vzpostavljamo položaj, ki nam omogoča, da se počutimo vredne. Ta občutek pa ni univerzalen in je vezan na primarno družinsko okolje, interakcije med ljudmi, interpretiranje kulturnih pomenov in agregirano delovanje družbe. Glede na družbeni kontekst in osebna zanimanja mladi prakticirajo določeno modaliteto refleksivnosti, kar jim omogoča vzpostavljanje želenega modusa vivendi. Slednje potem odraža njihovo družbeno identiteto, ki pa je ožja od osebne.

Razumevanje različnih oblik refleksivnosti, ki so se pokazale že skozi predhodno anketno raziskovanje, smo v okviru intervjujev poglobili skozi narative mladih, s čimer smo se približali njihovi percepciji samih sebe in njihovih življenjskih poti. Naša raziskava se ujema s teoretskimi predpostavkami in dosedanjimi empiričnimi izsledki M. Archer (2003; 2012), da je metarefleksivnost dejansko najpogostejši odgovor na logiko priložnosti družbenega reda. Nikakor pa ni edina. Tako v anketi kot v pogovorih smo lahko zaznali prav vse tipe refleksivnosti. Medtem ko je komunikacijska refleksivnost neznatna, je po drugi strani avtonomna pogosta. Individualiziran, neoliberalen družbeni okvir namreč zahteva avtonomne, kompetentne in tekmovalne posameznike. Razkroj tradicionalne družbe je posameznike potisnil v procese individualizacije in logike tržne ekonomije, ki jih mladi izrazito zaznavajo. Hkrati pa je nepredvidljivost družbenega reda, ki ga pogojuje rapiden tehnološki razvoj, vzpostavila pogoje, ki mlade silijo tudi k drugačnemu razmišljanju, delovanju in vrednotam. Ta situacija jih spodbuja k bolj kritičnemu odnosu do družbenega okolja, pa tudi do lastnega razmišljanja in delovanja. Prav to pa je značilnost metarefleksivnosti. Kot potrjujejo rezultati naše ankete in intervjujev, pa kritična metarefleksivnost ne vodi nujno do smiselnih dejanj, temveč lahko pri posamezniku povzroča stiske in frustracije, ki zaznamujejo zlomljeno refleksivnost.

Pri tem pa ne smemo spregledati dejstva, da se družbeni kontekst pri posameznikih najbolj očitno odraža skozi individualno umeščenost in dejanske interakcije z ljudmi, ki omogočajo pripisovanje intersubjektivnih pomenov. Intervjuji nam sami po sebi seveda ne omogočajo pospološtve o učinkih posameznikove umeščenosti v družbene strukture na njihovo refleksivnost. So pa določene previdne pospološtve o struktturnih učinkih mogoče na podlagi anketnega dela naše raziskave – predvsem zato, ker se slednji ujema z ugotovitvami na ravni reprezentativnega nacionalnega vzorca (Golob in Makarovič 2019). Stopnja refleksivnosti, še posebno pa metarefleksivnosti, narašča s stopnjo izobrazbe. To ni presenetljivo, saj terciarna izobrazba ugodno vpliva na sposobnost kritičnega mišljenja, položaj, ki iz izobrazbe izhaja, pa lahko daje tudi ugodnejše možnosti

za izvrševanje postrefleksivnih izbir na tej podlagi. Učinki družbene strukture se izražajo tudi v razlikah glede na spol, ki so se konsistentno pokazale skozi več raziskav (McNay 1999; Adkins 2003; Adams 2006; Golob in Makarovič 2019; Golob in dr. 2021). Ženske v povprečju niso le bolj metarefleksivne od moških, temveč so tudi izraziteje zlomljeno refleksivne. Čeprav lahko zlomljeno refleksivnost najdemo pri obeh spolih, pa lahko njeno večjo pogostost pri ženskah povezujemo po eni strani z razkrojem tradicionalnih družbenih vlog spolov, po drugi strani pa, kot kažejo omenjene raziskave, z ohranjanjem struktturnih neenakosti v priložnostih in pričakovanjih glede na spol. Pogosto utegnejo ravno ženske zaradi tega položaja razviti bolj kritično držo, hkrati pa jim še vedno primanjkuje možnosti, da bi svoja kritična spoznanja prenesejo v postrefleksivne izbire in dejanja. V tej luči se tudi nekoliko kritično odmikamo od pogledov M. Archer, ki v svojih delih izrazito poudarja pomen refleksivnosti, pri tem pa v določeni meri zanemarja vidike družbene strukture, ki zavedno, še pogosteje pa nezavedno vplivajo na refleksivne premisleke (Akram in Hogan 2015; Caetano 2015). Poleg tega refleksivnosti še ne smemo enačiti z dejanskim delovanjem oziroma postrefleksivnimi izbirami posameznikov, ki jih omejuje struktурno okolje.

Mladi danes razmišljajo in delujejo v kontekstu kompleksnih, med sabo nasprotujočih si procesov (Ule 2017). Nadaljnje raziskave bodo dodatno osvetlile, v katero smer bo razvoj družbe šel. Med ključnimi izzivi je vprašanje, v kolikšni meri bodo mlade generacije uspele preseči neoliberalno tržno logiko in iz nje izhajajočo tekmovalno držo ter razviti kritičen modus vivendi, bistven za družbene spremembe, pri tem pa ne zapasti v izgubljenost zlomljene refleksivnosti.

Narativi, ki so jih prikazali naši intervjuchi, so primer razmišljanja in delovanja mladih, ki so v svojem življenju aktivni, pogosto zelo refleksivni in ne želijo biti ujetniki družbenih okvirov. Pogovori z mladimi, ki so bolj pasivni, se čutijo bolj izgubljene in žrtve tega sistema, pa bi zagotovo odkrili še veliko drugih pomembnih kontekstov odnosa med družbenim kontekstom, notranjim dialogom in (ne) delovanjem mladih. Slednje bomo pustili kot izziv za nadaljnje raziskovanje, vključno z idejami, kako mlade motivirati k pogovoru.

SUMMARY

The article's purpose is to contribute to the understanding of the internal conversation of young people in Slovenia. It focuses on meta-reflexivity as an active critical evaluation of both one's own internal conversations and the social environment. Meta-reflexivity is seen as a response to the morphogenetic nature of today's society. In this regard, the text draws upon the theoretical framework of critical realism, especially that represented by Margaret Archer. This approach

enables us to understand how personal identities are constructed in relation to the social environment, while comprehending the dynamics of such processes in particular socio-cultural constellations.

In methodological terms, the research involves a combination of a web-based survey and in-depth biographical interviews with young people recognised as meta-reflexive according to the questionnaire that formed part of the survey. The survey was conducted on a sample of 650 people living in Slovenia, aged 19 to 29 years. The battery of questions developed from Archer's initial ICONI instrument and tested in previous research provides approximate quantitative indications regarding respondents' reflexivity levels and modes. The analysis draws on the four modes of reflexivity proposed in Archer's work, distinguishing between communicative, autonomous, meta and fractured reflexivity. Based on these modes, four groups are identified using k-means cluster analysis.

The results show that high levels of meta-reflexivity are typically combined with either autonomous reflexivity, enabling the individual's adaptation to the demands of individualistic competitiveness, or fractured reflexivity, demonstrating problems in these adaptations. The remainder of the sample emerges as either partly reflexive or weakly reflexive. Meta-reflexivity is positively related to higher education levels and higher levels of subjectively defined material well-being. The fractured meta-reflexive group contains more young women, which may be related to the contradictions of late modern society that make it difficult to clearly resolve the issue of the family–career relationship. Highly meta-reflexive youth tend to be characterised by a higher level of responsibility for themselves, but also for the community and the natural environment. Assuming responsibility for one's own well-being is particularly stressed in the autonomous meta-reflexive group.

Consistently with the online questionnaire, the narratives subsequently obtained through the interviews reveal young people who are active, often intensively reflexive, and independent. These people decided to take part in the interviews because they felt their opinion is important, they wanted to participate in a discussion, and feel that they contribute considerably in this regard. Another important factor in their decision to talk was their willingness to gain new experiences and being open to different new circumstances. However, what connects such individuals is not all that is important since their unique characteristics also allow us to understand their reflexive deliberation in greater depth. They hold different views on their future paths, lifegoals, visions and aspirations. A group of women belonging to the fractured meta-reflexive category thus also reveals a somewhat fractured inner dialogue, expressing a certain level of disorientation, fear of the future, and confusion. Their mixed experiences clearly outline the connection between different social contexts and reflexivity modes.

The interviews show that meta-reflexivity is the most appropriate mode for adapting to the contemporary social order. It enables young people to actively do what they want to do and achieve a certain level of well-being in the broader social environment. Still, meta reflexivity is far from being the only mode exercised among young people, which means it tends to be combined with either autonomous or fractured reflexivity. The challenges created by the social order are, on the other side, still providing grounds for autonomous reflexivity, as well represented in the stories of our interlocutors. The characteristics of late-modern society continue to give the basis for the logic of competition that frames our intentions, concerns and practices. When reflexive deliberation is unable to lead to any purposive action, one engages in a fractured reflexivity. The interviews reveal that we can witness complex and contested processes within subjective perceptions and social processes.

Literatura

- Adams, Mathew (2006): Hybridizing habitus and reflexivity: towards an understanding of contemporary identity? *Sociology*, 40 (3): 511–528.
- Adkins, Lisa (2004): Reflexivity: Freedom or habit of gender? *The Sociological Review*, 52 (2): 191–210.
- Akram, Sadiya, in Hogan, Anthony (2015): On reflexivity and the conduct of the self in everyday life: Reflections on Bourdieu and Archer. *The British Journal of Sociology*, 66: 605–26.
- Archer, Margaret (1988): *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (1995): *Realist Social Theory. The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2003): *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2007): *Making Our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2012): *The Reflexive Imperative in Late Modernity*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2017): Introduction: Has a Morphogenetic Society Arrived? V M. Archer (ur.): *Morphogenesis and Human Flourishing*: 1–27. Cham: Springer International Publishing.
- Archer, Margaret, in Donati, Pierpaolo (2015): *The Relational Subject*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Bauman, Zygmund (2002): *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba *cf.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. Thousand Oaks: Sage Publications.

- Beck, Ulrich, in Beck-Gernsheim, Elisabeth (2002): Individualization. Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences. London: Sage Publications.
- Bernardi, Laura, Huinink, Johannes, in Settersten, Richard. A. (2018): The life course cube: A tool for studying lives. *Advances in Life Course Research*, 41: 1-13.
- Caetano, Anna (2015): Defining personal reflexivity: A critical reading of Archer's Approach. *European Journal of Social Theory*, 18: 60-75.
- Golob, Tea (2017): Evropska študijska mobilnost kot sodobni obred prehoda. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 57 (3/4): 75-84.
- Golob, Tea (2020): Notranji dialog, refleksivnost in odgovorno delovanje mladih / Internal dialogue, reflexivity, and responsible behaviour of the young. *Phainomena*, 29 (114/115): 193-222.
- Golob, Tea, in Makarovič, Matej (2018): Student mobility and transnational social ties as factors of reflexivity. *Social sciences*, 7 (3): 1-18.
- Golob, Tea, in Makarovič, Matej (2019): Reflexivity and structural positions: the effects of generation, gender and education. *Social sciences*, 8 (9): 1-23.
- Golob, Tea, Makarovič, Matej, in Rek, Mateja (2021): Meta-reflexivity for resilience against disinformation / Meta-reflexividad para la resiliencia contra la desinformación. *Comunicar*, XXIX (66): 1-10.
- Hlebec, Valentina (2017): Family care experience in a decentralized social home care context. *Lex Localis – Journal of Local Self-Government*: special issue, 15 (3): 495-511.
- Hlebec, Valentina (2019): Pomen družinskih oskrbovalnih dejavnosti v življenju mladih ljudi, živečih v Ljubljani ali okolici. *Družboslovne razprave*, XXXV (19): 7-28.
- Hlebec, Valentina (ur.) (2009): Starejši ljudje v družbi sprememb. Maribor: Aristej.
- Hlebec, Valentina, in dr. (2012): Medgeneracijska solidarnost v Sloveniji. Ljubljana: Založba FDV.
- Hlebec, Valentina, in Filipovič Hrast, Maša (2009): Medgeneracijska solidarnost v družini. V V. Tašner, I. Lesar, M. Antić Gaber, V. M. Hlebec, in M. Pušnik (ur.): Brez spopada: kultur, spolov, generacij: 257-273. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Hrženjak, Majda, in Pajnik, Mojca (2016): (Samo)percepcije mladih v polju političnega. *Annales. Series historia et sociologia*, 26 (1): 133-144.
- Leskošek, Vesna (2009): Zaposlitvene možnosti mladih. *Socialno delo*, 48 (4): 207-214.
- Lobe, Bojana, in Muha, Sandra (2011): Internet v vsakdanjem življenju slovenskih otrok in mladostnikov. Prvo poročilo raziskave Mladi na netu. Ljubljana: FDV.
- Malkki, Lisa H. (1995): Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania. Chicago: The University of Chicago Press.
- McNay, Lois (1999): Gender, habitus and the field: Pierre Bourdieu and the limits of reflexivity. *Theory, Culture & Society*, 16: 95-117.
- Medarić, Zorana, Mingers, John, Mutch, Alixtair, in Willcocks, Leslie (2013): Introduction: Critical Realism in Information Systems Research, *Management Information Systems Quarterly*, 37 (3): 795-802.

- Porpora, Douglas V., in Shumar, Weasley (2010): Self talk and self reflection: A view from the US. V M. Archer (ur.): Conversations about Reflexivity: 206–220. London: Routledge.
- Saldaña, Johnny (2009): The coding manual for qualitative researchers. London in Thousand Oaks: Sage Publications.
- Sedmak, Mateja (ur.) (2012): Children's voices: interethnic violence in the school environment. Koper: University of Primorska, Science and Research Centre, Annales University Press.
- Threadgold Steven, in Nilan, Pam (2009): Reflexivity of contemporary youth, risk and cultural capital. Current Sociology, 57 (1): 47–68. DOI: 10.1177/0011392108097452.
- Turk, Jeffrey David (2008): Zakaj so pripovedi direktorjev pomembne. V J. Fikfak in J. Prinčič (ur.): Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami: 47–55. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Ule, Mirjana (2008): Za vedno mladi? Socialna psihologija odraščanja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, Mirjana (2017): Vloga identitetnih kapitalov v razvoju aktivne odraslosti v globaliziranih družbah. Andragoška spoznanja, 23 (4): 103–120.
- Ule, Mirjana (ur.) (1996): Mladina v devetdesetih, analiza stanja v Sloveniji. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ule, Mirjana, in Kuhar, Metka (2003): Mladi, družina, starševstvo: spremembe življenjskih potekov v pozni modernosti. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja.
- Ule, Mirjana, in Miheljak, Vlado (1995): Pri(e)hodnost mladine. Ljubljana: DZS.
- Ule, Mirjana, Miheljak, Vlado, Rener, Tanja, Mencin Čeplak, Metka, in Kurdić, Slavko (1996): Predah za študentsko mladino. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo: Urad Republike Slovenije za mladino.
- Wengraf, Tom (2001): Qualitative Research Interviewing. London: Sage Publishing.
- Žakelj, Tjaša (2013): Nasilje med mladimi v kiberNetskem prostoru: Neraziskanost pojava v Sloveniji. Družboslovne razprave, XXIX (74): 107–123.

Viri

- Flere, Sergej, in dr. (2014): Slovenian Youth: Living in times of disillusionment, risk and precarity. Maribor in Zagreb: EPYUS in Friedrich-Ebert-Stiftung. Dostopno prek: <https://pip-eu.coe.int/documents/42128013/47262199/Slovenian-youth-FES.pdf/aa2887e4-e98d-43ef-af2f-14f03ea061cd> (2. 2. 2017).
- Lavrič, Miran, in dr. (2010): Mladina 2010: Nacionalno raziskovalno poročilo. Maribor: Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru in Interstat, d. o. o. Dostopno prek: https://www.pzs.si/files/File/novice/Mladina_2010_Koncno_poročilo.pdf (12. 2. 2018).
- Naterer, Andrej, in dr. (2019): Slovenska mladina 2018–2019. Center za raziskovanje post-socialističnih družb. Maribor, Univerza v Mariboru in Friedrich-Ebert-Stiftung.

Dostopno prek: <https://mlad.si/uploads/objave/NOVICE%20UREDNISTVO/Slovenska%20mladina%202018-2019.pdf.pdf> (4. 3. 2020).

StataCorp (2015): Stata Statistical Software: Release 14. College Station: StataCorp LP.

Ule, Mirjana, Rener, Tanja, Mencin Čeplak, Metka, in Tivadar, Blanka (2000): Socialna ranljivost mladih. Šentilj: Aristej.

Podatki o avtorjih:

izr. prof. dr. **Tea Golob**

Inštitut za razvojne in strateške analize, IRS
Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici, Ljubljana
E-mail: tea.golob@fuds.si

prof. dr. **Matej Makarovič**

Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici
in Fakulteta za informacijske študije v Novem mestu
E-mail: matej.makarovic@fuds.si

Hasan Saliu

THE SPECIFICS AND COMPLEXITY OF EU PUBLIC DIPLOMACY

ABSTRACT

The European Union (EU) is responsible for important public diplomacy programmes, including Erasmus+. Most European countries engage in activities to enhance their international image parallel to the efforts of the EU itself. By comparing the public diplomacy activities of the USA, as the founder of public diplomacy, and those of the EU, this paper aims to identify the EU's distinctive features in its image-enhancing endeavours. The paper concludes that the EU and the USA often show that they hold different values, ones that make them more attractive to foreign publics. The paper also notes the soft power held by EU member states continues to be much stronger than the effects of the EU's public diplomacy activities in boosting their image.

KEY WORDS: Public diplomacy, soft power, international image, EU, USA

Specifičnosti in kompleksnost javne diplomacije EU

IZVLEČEK

Evropska unija (EU) izvaja pomembne programe javne diplomacije, vključno s programom Erasmus+. Večina evropskih držav skuša krepiti svojo mednarodno podobo z določenimi dejavnostmi, vzporedno s tistimi na ravni EU. Namen prispevka je s primerjavo dejavnosti javne diplomacije ZDA in EU prepozнатi značilnosti EU pri uporabi teh dejavnosti za večjo privlačnost njene podobe. V prispevku ugotavljamo, da EU in ZDA pogosto izkazujeta različne vrednote, na podlagi katerih skušata vsaka na svoj način vzpodbjati privlačnost za tujo javnost. Prispevek tudi ugotavlja, da je mehka moč držav članic EU še naprej veliko močnejša od učinkov dejavnosti javne diplomacije EU pri krepitvi njene podobe.

KLJUČNE BESEDE: javna diplomacija, mehka moč, mednarodna podoba, EU, ZDA

1 Introduction

The international image of a country as a perception of foreign publics for a particular country or its policies is of great importance in the realization of foreign policy. When a country is positively comprehended, it can expand co-operation, strengthen political alliances, deepen economic cooperation, and reduce misunderstandings. The image helps increase exports, attract foreign investment, and promote the state as a suitable tourist destination (Hoking 2005: 31). There are scholars who even consider that the image often brings greater benefits than owning any part of the territory. "Favorable image and reputation around the world, achieved through attraction and persuasion, have become more important than territory, access, and raw materials, traditionally acquired through military and economic measures" (Gilboa 2008: 56).

The image of a country represents the sum of a wide range of beliefs, ideas, and impressions that people have about a particular place (Kotler et al. 2002: 141). It connects the trust that one country's population has in another, the love of one people for the people of another, and the desire to interact with that country, which in this way creates appreciation and trust in a product, policy or culture of another country (Laroche et al. 2005: 100). The image and reputation of a country are public goods which can create a positive or negative setting for mutual interests (Leonard 2002). Manuel Castells sees the features of different states more as an imaginary perception and this imagination, according to him, is created through the means of mass communication. He estimates that states and nations today seek to be imagined communities, created in the process of affirmation. These states become products of information work and memory but have value only if recognized through international media and are effective in public opinion but not only in the national public opinion (Castells 2010: 157, 316). This identity is gaining ground in the age of globalization, in society and culture, in the age of the media, in the power of information and in the age of the Internet. This new power lies in the codes of information and in the images of representation, around which societies organize their institutions, people build their lives, and determine their behavior (Castells 2010: 425).

The image grows through exposure or by seeing the values that a place possesses, values that have active power. Harvard professor Joseph Nye (2004) calls these values soft power, a concept that is dominating international communications studies. According to him, soft power is "the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payments. It arises from the attractiveness of a country's culture, political ideals, and policies" (Nye 2004: x; 2019: 1). A country may obtain the outcomes it wants in world politics because

other countries admiring its values, emulating its example, aspiring to its level of prosperity and openness-want to follow it (Nye 2004). In this sense, a country's soft power rests on its resources of culture, values, and policies. Soft power is not synonymous with influence, because influence can also be achieved through hard power (army and economy – coercion or payments); soft power is attractive power, which means being attractive to others (Nye 2004: 6). Nevertheless, a country's soft power or, the attractive and appealing values that the country possesses, may rise over those of other countries through activities for information and acquaintance of the foreign publics with the values that the country possesses (Saliu 2017a). These activities, which are designed to boost a country's image and make it more attractive, are dealt with by the discipline known as *public diplomacy*.

The purpose of this paper is to analyze the specifics and complexity of European Union (EU) public diplomacy because the EU is not a nation-state; however, EU member states conduct public diplomacy with foreign publics. To identify these specifics, a comparison will be made between EU public diplomacy and US diplomacy. The reason for this is that the US is the place where public diplomacy was born and developed. The United States is the most active country in public diplomacy and the most influential country in the world in all areas. This comparison has been chosen because both parties represent the most powerful actors of Western civilization, aiming to increase the international image, increase cooperation, and realize foreign policy through public diplomacy. But the two parties have their differences: the EU is a union of nation-states that in foreign policy acts as a whole, but the constituent states of the EU have their own independent foreign policy, too, while the United States of America is a federal state that in foreign policy is practically represented as a nation-state. However, this paper does not intend to deal with the sense of European identity, but with the image and public diplomacy of the EU towards the foreign European public.

To better explain the communication activities undertaken by public diplomacy, we will refer briefly to US activities because public diplomacy first arose in the USA. Secondly, we will see the differences between the values that the US promotes as its soft power and the values that EU exhibits as part of its soft power but not the one that member states expose separately, which makes the latter more complex. An additional reason for this is that on the one hand Europe is easily qualified as the region with the largest diversity of public diplomacy in the world (Melissen 2013); and on the other hand, the EU has become a major global actor, which is facing a constant struggle to maintain a strong, coherent image of its position in international relations (Cross 2013b: 1).

2 Understanding public diplomacy

Before explaining the meaning of public diplomacy, let us briefly state what diplomacy means, which we will conventionally call either traditional or state diplomacy. "Diplomacy is concerned with the management of relations between states and between states and other actors" (Barston 2013: 1). "Diplomacy is an important means by which states pursue their foreign policies, and in many states, these are still shaped in significant degree in a ministry of foreign affairs" (Berridge 2015: 3). But lately, at a time when this kind of communication is becoming more and more public, mediated by the media or even through social networks, primarily through Twitter-diplomacy, some authors are even considering diplomacy as communication. Jönsson (2016: 79) emphasizes that without communication, there is no diplomacy. According to Bjola and Kornprobst (2018) who propose the study of diplomacy as communication, diplomacy cannot be understood without taking seriously the role of communication as an ontological anchor of diplomatic interaction. "Diplomacy is the institutionalized communication among internationally recognized representatives of internationally recognized entities through which these representatives produce, manage and distribute public goods" (Bjola and Kornprobst 2018: 6). These authors emphasize that diplomacy is first and foremost a fundamental communication, a strange, highly institutionalized communication, and that there are a number of rules that govern the communication between diplomats (Bjola and Kornprobst 2018: 6). "The leitmotif that connects different views in the literature is that diplomacy is primarily a communication process that has evolved along with the evolution and interpretation of mediating technologies" (Di Martino 2019: 2).

But public diplomacy, unlike (traditional) diplomacy, is completely communication, because it is about the communication of state and non-state actors of a country with foreign publics. There are dozens of definitions of public diplomacy, but the most acceptable can be summarized as the communication of state and non-state actors of a country with foreign audiences for the purposes of informing and influencing them to obtain desired benefits. Similar definitions are given by the most cited authors of public diplomacy such as Nye (2004), Melissen (2005), Gilboa (2008), Cull (2012), Pamment (2013, 2016), etc. These desirable benefits include, above all, the growth of exports, tourism, investment, cultural consumption, the creation of various political and military alliances, and so on. In other words, public diplomacy is typically defined as how a nation's government or society projects itself to external audiences in ways that aim to improve this foreign public's perception of that nation (Cross and Melissen 2013). Public diplomacy is about understanding cultures, attitudes, and behavior; building and

managing relationships; influencing thoughts and mobilizing actions to advance one state's interests and values (Gregory 2011: 353).

Studies in public diplomacy focus on two main areas: theoretical interpretations and the collection of practical activities. In other words, "public diplomacy is a new field of practice and knowledge" (Gilboa 2008: 55). The first plane, that of theoretical interpretations, seeks to explain the basic notions of what is meant by public or mass diplomacy, what the explanatory theory for this communication with foreign publics is, and the relationship that this field has with other areas of communication. The second plane, that of describing the activities, and also their composition, includes measures taken in this area for the realization of communication with foreign publics. Such dimensions ensure a broad consensus of the majority of public diplomacy scholars (ex.: Leonard 2002; Melissen 2005; Seib 2009; Pamment 2016; Saliu 2017b; Nye 2019):

- Information management, which is an activity that covers hours and days, where the media is used as a communication channel to transmit positive information about that country to foreign audiences;
- Strategic communication, which means sending messages to foreigners focusing on weekly and monthly activities;
- Establishing long-term relationships, which require years of activities to achieve mutual understanding and cooperation, and includes cultural diplomacy, exchanges, and scholarships, the impact of a diaspora of a country in the host country, etc.

Such activities usually focus on sending a positive image or reputation of a country to foreign publics, as a way to place as many things as possible in the political, economic, cultural, and tourist context especially nowadays, in the era of digitalization, when more and more international communications are realized through social networks and are public more than ever before. Public diplomacy today takes on even greater importance on the Internet especially in situations "whether they will prove effective in ensuring that public diplomacy messages would be better heard, listened to and followed by the relevant audiences" (Bjola et al. 2019).

2.1 The US public diplomacy

As stated earlier, the USA was the first country to develop public diplomacy. American public diplomacy is primarily linked with the name of the United States Information Agency (USIA). Its mission was to understand, inform, and influence foreign publics in the foreign policy sector in promoting American national interest, and broaden the dialogue between Americans and US institutions, and their

counterparts abroad. Its goals were to explain and advocate US policies in terms that were credible and meaningful in foreign cultures; to provide information about the US official policies, about the people, values, and institutions which influence those policies; to bring the benefits of international engagement to American citizens and hired institutions by helping them build strong long-term relationships with their counterparts overseas; to advise the President and US government policy-makers on the ways in which foreign attitudes will have a direct bearing on the effectiveness of US policies, etc. (Schindler 2018; Fisher 2013; Cull 2012).

USIA was established by US President Eisenhower in 1953 as a tool for his Cold War strategy (Cull 2012: 2). Voice of America, Radio and TV Marti dedicated to Cuba, Radio Free Europe dedicated to Europe, and Radio Liberty in the former Soviet Union operated under USIA supervision (Laurano 2006: 29). All of these broadcasting operators aimed at making propaganda against communism, and encouraging peoples to embrace democracy. They were authorized under the so-called Smith-Mundt Act. USIA was also authorized by a special act to conduct activities related to the Fulbright Scholarship Program. Thus Fulbrighters were grant recipients under the USIA cultural and scientific exchange program. In 1999, this Agency was abolished and some of its functions were folded into the Department of State under the Under Secretary of State for Public Diplomacy and Public Affairs (Laurano 2006). In 2002, George W. Bush Administration undertook a series of public diplomacy activities involving publicity spots directed to the Arab world, a campaign involving radio, television and the press, as well as the Internet with various commercials and publications (Salju 2015). In 2002, Radio Sawa sought to attract young Arabs through mixed Arabic-American music, while "Hi" living style magazine, through the Web site, targeted young Americans to broaden the dialogue with them (Zaharna 2010: 2). In 2004, the US launched Al Hurra satellite Television to operate side-by-side with popular televisions such as Al Jazeera and Al-Arabiya (Cull 2012; Laurano 2006).

Up to this point, we deal with the first two dimensions of public diplomacy: information management and strategic communication, which play a role in foreign policy strategies, or, as Nye (2008: 91) points out, "Governments now have to share the stage with actors who can use the information to enhance their soft power and press governments directly, or indirectly by mobilizing their publics".

Meanwhile, the third dimension of public diplomacy, cultural diplomacy, has to do with the tendency of establishing long-term relationships. Hollywood movies, jazz music, cultural exchanges, etc., play a very important role in creating

long-term relationships. Hollywood has often been in line with American foreign policy, and this has happened even in recent years in the American clash with the Arab world (Szondi 2008: 153–154). The United States ranks first in the world as a movie exporter worldwide, though Indian Bollywood produces more movies a year (Nye 2004: 33). Exchanges of students and foreign scholars constitute the most powerful branch of American cultural diplomacy. According to the statistics quoted by Nye (2004), out of 1.6 million foreign students in 2002, 28 per cent of them were in the US, compared to 14 per cent in Britain; the United States publish many times more books than any other country in the world; it sells the largest number of music discs in the world; it ranks first in the number of Nobel prizes for physics, chemistry, and economics awarded, and second – after France – for literature (Nye 2004: 33).

In 2018, we see the further erosion of American soft power under the "America First" banner, Europe consolidating its soft power since 2017, and the continued rise of soft Asian power (The Soft Power 30, 2018). In the measurements made by Portland's team for Global Ranking of Soft Power (The Soft Power 30) with 11,000 respondents in 25 countries around the world, five largest soft power countries are: the UK, followed by France, Germany, USA, Canada (The Soft Power 30 2018) and then other countries, both EU countries and countries around the world; however, EU is not included as an independent entity.

American public diplomacy can, in terms of its nature and intensity of engagement, be divided into three periods. The first stage involves times during the Cold War when America was more focused on leading the distribution of values and ideals in the divided and disturbed Europe. The collapse of the Berlin Wall marks the start of another stage when USIA was abolished. The third stage marks the revival of US public diplomacy. This stage was triggered by the September 11 terrorist attacks, which was followed by an increase of its activities (Szondi 2008: 3).

The measures taken by American diplomacy are best indicated in a report presented to the Senate by the US Secretary of State Charlotte Beers (2002), in charge of public diplomacy in the post-September 11, who states, among others, that:

... We must improve considerably our communication with the mainstream of young adults, especially in the Middle East and South and Southeast Asia- even those young adults outside of cities. We must encourage our foreign exchange visitors to talk about our common values and to demonstrate the aspects of democracy that lead to personal progress... We have one proven program - international exchanges - that can generate nothing

less than a total transformation. ...We can also work with the leading satellite TV stations such as the Middle East Broadcasting Company (MBC), Lebanese LBC, Al Jazeera, and Future Television, which are keen for new programming and assure us they are open to new material. Hollywood, PBS, and Discovery have offered to help us acquire such programs. We can create completely new programs like an Arabic magazine for young adults as well as Internet programs that include training and equipment. They are in the USAID programs you've supported steadfastly over the years. Our three strategic goals, detailed in my remarks for the record, are:

- *Re-presenting American values and beliefs - to create an exchange of common values;*
- *Demonstrating the opportunities that result from democratization, good governance, and open markets; and*
- *Supporting the education of the young (Beers 2002).*

3 The activities of EU public diplomacy

European Union (EU) easily qualifies as the world's region with the greatest variety of public diplomacy practices, a rich field of activity that is begging for more theoretical reflection as well as historical inquiry (Melissen 2013: 204). Historically the EU institutions have been reluctant to employ the term *public diplomacy* and any specific image enhancement activities have been undertaken by Union member states (De Gouveia and Plumridge 2005: vi). However, the EU has made huge efforts in an attempt to improve their image and to implement a new one based on an understanding of diversity, tolerance, and cultural openness (Henze and Wolfram 2014: 7). The European Parliament advocates defining European culture as broadly as possible, but with specific and coherent strategies of promoting it to foreign publics while the European Commission finds that given the growth in the 21st century, communication tools have the potential to truly augment Europe's soft power (Cross 2014). The EU's influence, both internally and externally: internally, mutual exchange of culture within Europe promotes increased creativity, which enhances economic growth, jobs, innovation, enrichment, and lifelong learning; externally, it promotes peace, intercultural dialogue, and conflict prevention - all major goals of EU foreign policy (Cross 2014: 14). Even the EU as a unique market with joint institutions as a normative power (Manners 2002; Whitman 2011; Birchfield 2013) also has an economic, political, security, cultural interest, etc., to improve its image to the foreign public, by often seeking to empower the common sense of the union towards the internal public.

The EU as a whole has very efficient instruments to conduct a very active public diplomacy. Unless we take Brexit into account, BBC World represents a strategic tool in the international broadcasting field, same as Deutsche Welle, Radio France International, Euronews, and organizations such as British Council, Alliance Française, Goethe Institute, Dante of Italy, etc. With regard to the media that fall into the first dimension of public diplomacy, the EU does not have its own developed media network to expose the values of the Union, but it is the national media of member states that have been consolidated for decades, except Euronews, which does not have any wider scope compared to the different national televisions. While, European Broadcasting Union (EBU) has no formal connection to the EU or its predecessors and includes many non-EU members, its spirit of integration and exchange has been germane to the wider European project and contributed to the task of transforming Europe into an imagined community (Cull 2013: x). In light of the recent Eurozone crisis and a rapidly changing geopolitical landscape, a better understanding of it as a key process of soft power and diplomacy is particularly indispensable and goes beyond the impact of current developments on Europe's scale of soft power (Cross 2013a: xviii). With the so-called Bologna Process, the European system and the ranking of universities from European countries in the top 500 best-ranking universities in the world constitute a mighty soft power for the Continent.

EU operates with several programs designed to effect the application of public diplomacy. Numerous communication actors and communication channels have been set up for purposes of establishing long-term relationships, and they are mainly targeting two broad public groups: the internal public of both member and aspiring states, and the public outside of the EU. However, the EU has never talked about public diplomacy. The concept of public diplomacy is neither used nor accepted by EU officials, nor is it contained in political documents or any type of communication by the Commission or Council (Michalski 2005: 124). The EU extends public diplomacy based on values, norms, and principles. It makes efforts to first convince the internal public to strengthen a European identity, in addition to the national identity of the peoples that make up this organization of states. This is intended to be achieved in the absence of clearly defined EU political interests, and its foreign policy is based on the values and principles that this unity of states cultivates even in the integration process, pointing out the EU norms and policy regime (Michalski 2005: 126). These EU values concern first of all basic principles and values such as peace, democracy, rule of law, respect for human rights, the market economy, good neighbourliness, good institutional governance, etc. (Manners 2002). This normative component is very important for the EU's soft power because Brussels is one of the world's largest capitals

by the number of journalists, with about 1000 (Manners 2002: 127). With their reporting on EU developments, this large number of journalists from around the world undoubtedly plays an important role in mass diplomacy towards the public of the countries they report to. Another impressive element is that the values and principles mentioned in the preceding are required to be achieved not only by the member states but also by those that aim membership voluntarily. Voluntary partnership is the basis of Brussels' requirements for achieving EU principles and norms. This makes the EU's soft power more appealing. In the broader information network, EU promotion is based on three main pillars: the EU promotes greater freedom, prosperity, and security for Europeans. About 17 per cent of all European Commission legislative proposals concern freedom, security and justice (Lodge 2006: 1). The EU promotes a governance model inspired by solidarity and respect for diversity; the EU enables member states to play a world role with their values and expansion of power (Commission of the European Communities 2002).

In the cultural and educational sphere, the EU focuses on intercultural communication. This has been facilitated in the first place by the removal of border barriers and the free movement of people. Through various educational programs, freedom of student movement from one institution to another through the Bologna Process, and assistance in scientific research advancement through various funding tools, the EU intends to achieve the dimension of cultural diplomacy for purposes of establishing long-term relationships within the EU itself. In this sense, student exchanges as one of the most powerful dimensions of cultural diplomacy represent a distinct segment of European public diplomacy. Erasmus+ is the EU's program to support education, training, youth, and sport in Europe. Its budget of €14.7 billion will provide opportunities for over 4 million Europeans to study, to train and be trained, and gain experience abroad (Erasmus+ 2019). Another Programme is "Creative Europe". This program is an important tool with which the EU encourages a sense of common or shared European identity. In order to enhance the visibility of Europe's cultural and audio-visual sectors, the European Commission cooperates with national authorities, culture sector organisations, and other EU institutions to support a variety of actions, initiatives, and awards (Dimitriadi 2018). The aid, which comes from several powerful donors from the North and is directed to various regions of the world such as Kosovo, Korea, Mexico, Turkey, Afghanistan, Somalia, etc., also seeks to focus on the image (Pamment and Wilkins 2018: 2.). In other words, image is very important for EU, too. This image needs to be improved with more accurate, important, and distinct qualities (Anholt 2007a: 67–68). The image helps export growth, attracting foreign investment, and promoting the country as a suitable tourist destination (Hoking 2005: 31). The focus for this improvement should happen to countries

that are more important to our interests, and not in those countries where the influence is easily reached (Leonard 2002).

But, what do these countries mean to the EU? China turns out to be an impressive investor in EU countries in several sectors, particularly in the energy field (Curran and Spigarelli 2017). The EU does not have a Riviera, but it can be French, Italian, Greek, Spanish, or any other Riviera. These activities are conducted to companies where the interest is greater. When we analyse society as a form of communication, it should be seen as a process where reality is created, preserved, but also modified and divided. When we think about society, we are almost always constrained by the traditions that revolve around us as a powerful influence form. Even as Edward Said (1978) explains, scientific approaches to different societies or cultures often have perverted objectivity because of this prior concoction and influence on our minds. Moreover, cultural diplomacy seeks to smooth these preliminary concoctions through communication. It happens when diplomats, i.e. governments try to shape the course of cultural relations between two or more countries in the interest of everyone. In this sense, today there are universities that have courses in politics and international relations that use popular films as primary texts to facilitate active reading on foreign policy (Totman 2009). However, there are also film industries that in different cases pursue the country's political course towards another country. Hollywood has often followed this course, while during the last decade it has portrayed some Arab countries according to the State Department's assessment (Totman 2009: 153–154). Namely, we have the exposure of the national cinematography of European countries instead of the cinematography we call the EU. Also, co-productions are known as co-operation e.g. Italian-Franco-German rather than as an EU production. Music is also an important component of cultural diplomacy, a kind of communication with the culture and tradition of foreign countries (Totman 2009: 2–6). This cultural dimension of music means both broadcastings through audio-visual media and direct communication with the organization of concerts in foreign countries. A Russian listener describes the listening of American music as a neglected element of freedom, while jazz has played the role of cultural ambassador (Schneider 2004). For treating music as a force of social life, Adorno, one of the main exponents of this kind of treatment says, music "trains the subconscious to condition the reflexes" (DeNora 2003: 1). But the EU does not have music that is identified with it but with the national cultures of member states. Hungarian music groups, who sing avant-garde folk songs, demonstrate what life is like in Hungary, the importance of musical expression and diversity in Hungarian culture and make connections with others which conveys the openness of Hungarian society (Cross 2013b: 7). This Hungarian public diplomacy activity

enhances Hungarian image and culture within the EU itself. Even if these groups do these tours to the public outside of Europe, they again present Hungarian values and culture in the first place, and not the ones of the EU. Hence, cultural and language diversity is important and should be protected (Cross 2013b: 7). Eurosong, the annual song festival, presents the countries of the European continent, and also countries beyond as in the case of Israel; so the festival includes non-EU countries, too. This song festival is hard to say to represent a pure EU value, but more a European value in the continental sense.

Cities, historic and cultural heritage are also a strong EU soft power (La Porte 2013), while not only countries but also cities are now built on brands (Anholt 2007b). Cities have played a major role in the development of society since antiquity, with the development of democracy, economic development, the logic of self-defence, but also the public sphere. Today cities are concerned not only with their role as tourist destinations of their cultural and historical heritage but also by the governing model they often give. Thus, for example, Copenhagen has recently given an example by choosing to reduce energy consumption through smart grids, and Sofia with the integration of urban transport projects (La Porte 2013: 85). They present models and values for providing services and facilitation to citizens, often exceeding the national average levels; even global problems are often overcome or even solved at local levels with activities in the pursuit of peace, protection of human rights, cultural diversity and democratic principles, and empowerment of multiculturalism (La Porte 2013: 102).

But again, these cities often appear as entities in themselves, often even exceeding the soft national power so that we sometimes even get confused about where a city is located. Anholt (2007) states that they emerge as a brand in themselves within their own state, while the EU as a whole has less to do with the image of the Union, the perceptions of the non-European public. For example, Vienna surpasses the image of the state, and much less can it be thought of as a soft power in the EU.

There is a common assumption that the EU's image is inherently weak because Europeans have little in common or that they do not identify with Europe (Cross 2013b: 9).

4 Specifications of EU-USA public diplomacy

But the behavior of states, in addition to interest, may depend on the attitude, friendship, or closeness that a leader of one country has with the leader of another. Here we deal with the great importance that the individual has in communicating with foreign publics, that is, on the impact that the individual can

play on the image of the country. This is important, for instance, if the president of the United States and the leader of Russia get along well with each other on a personal level (Kunczick 1997: ix). Officials' statements to other countries affect domestic opinion about the image of other countries. One of the most basic elements for good political communication is the careful use of words (Waller 2007: 20). If a politician or a state official issues critical statements towards another country, as Italian politician Salvini has recently done to France, his supporters are implied to also create a not-so-positive judgment of the country being criticized. This proves that a country can fail in its efforts to increase influence through public diplomacy if the leaders of that country, who have broad popular support, are not very friendly to the country that conducts public diplomacy or tries to create a positive image. But these mostly damage the unification of the EU's image with foreign publics.

Being quite heterogeneous in terms of internal composition, the EU promotes mottos such as "EU as a zone of peace, prosperity, and democracy", "United in Diversity", "EU as a Model" and presents its institutions as values on the historically hostile continent, such as Common Foreign and Security Policy (CFSP), Common Defense and Security Policy (CDSP), European Neighborhood Policy (ENP), Enlargement, Strategic Partnerships, etc. (Sandrin and Hoffmann 2018). These mottos aim at the external effect, i.e. how various nations are historically known as highly hostile, today speak with one voice; but they also aim at the internal effect on European citizens on issues of identity empowerment. These values also represent a model which, despite occasional crises, remains a source of inspiration to others for the peace, cooperation, and well-being of citizens. But the reference to the hostile past of European countries seems like an exaggerated setback in today's rapidly changing world. Perhaps the narrative of the EU has to be re-written at the same time (Duke 2013).

It is evident that intra-European cultural diversity with many countries, with different cultures and identities, is challenging to design a unified and original image in front of an external audience (Henze and Wolfram 2014: 8). Unlike the EU, the US, although having a different cultural mosaic due to centuries of emigration and diverse geography, manages to project, without any difficulty, the coherent image based on some values already consolidated over the centuries. But American hard power (the military in the first place) has often undermined the core values of American soft power, especially during interventionist policies or criticisms of human rights abuses such as Guantanamo, CIA kidnappings across Europe, and so on (Nye 2004). Europe is not known for its arrogant foreign policy, much less for its interventionist policy, while hard power in the American sense does not even exist, although Europe is an extraordinary economic power.

EU cultural diplomacy related to student exchanges, tourism, culture, also distinguishes it from the US. People who have been part of the exchange program or have had an organized visit to another country, mostly have good impressions of that place. Alexander Yakovlev, for example, was heavily influenced during his studies by political science expert David Truman at Columbia University in 1958 (Nye 2004: 46). Upon his return to his homeland, he became the director of an important institute and a member of the Soviet Politburo, a figure with a significant liberal influence on Soviet leader Mikhail Gorbachev. Yakovlev's colleague Oleg Kalugin, who became a senior official in the Soviet KGB in 1997, a few years after the fall of communism, comments that the exchanges were like the Trojan Horse for the Soviet Union. Both men, Nye (2004: 46) points out, have played an important role in the collapse of the Soviet system. This is not the case with the EU. When students return to their home country, they talk about the culture of the countries that are part of the EU rather than the EU; tourists talk about French, Italian, Greek Riviera, etc. The media is another very important dimension, included in two out of the three dimensions of public diplomacy. Since public diplomacy is communication, and as noted above, even traditional diplomacy cannot be treated entirely without the communication component, let us conclude this article by emphasizing the importance of message mediation channels in international communications.

5 Conclusion

Due to the heterogeneity of national cultures and the actions of nation-states within the EU, it is difficult to identify and form a proper soft power of the Union. The values that the EU often aims to promote to foreign audiences outside Europe, such as democracy, prosperity, the rule of law, humanity, etc., are, above all, part of the values of nation-states. The EU has also failed to strengthen its soft power because educational values are part of the national states, and its immigration and humanitarian policy has often been a failure. Co-operation on continental stability, ending historical intolerance and hostility on the continent, the single European market and currency, all represent the values of the EU's smart power.

The US case shows a model for the plurality of public diplomacy, but it requires numerous and powerful resources that cannot be easily implemented by other countries aspiring to practice public diplomacy. Britain, which aims more in the national brand, i.e. economic diplomacy, has its own media features. While for CNN we can say that with its program, mainly political, it addresses more of a political-making audience in the world, that of the BBC addresses not only the policy-makers, but a wider audience of people, and not only political or eco-

nomic elites. Meanwhile, British and the US newspapers stand in competition with each other in global communication. In addition to the fact that the EU does not accept public diplomacy in its documents during its development, there are other distinctive specifications between the EU and the US in this area. We can say that these specifics are more related to the effect of distinctive activities. For the first dimension of public diplomacy, i.e. media management practice, the US has media that promote American values and politics, starting with popular television stations such as CNN, CBC, ABC, and newspapers such as New York Times, Washington Post, and other newspapers. Even for Europe (but as a continent), we can say that the BBC is better known, without analysing this data after BREXIT. But, the BBC is perceived as a British media, not as a Union media; the same situation is with the popular daily newspapers, such as The Guardian, The Daily Telegraph, Financial Times, The Daily Mail, The Times, El Mundo, El País, Le Figaro, Le Monde, Corriere della Sera, with Italian, French, Spanish TV channels, German, etc., which are perceived based on the language of communication as national resources rather than EU resources. EU does not have a Hollywood; however, member countries have national cinematography featuring national soft power. So, the EU's public diplomacy is more complex than that of particular states or that of the United States. Often the soft power of the Union is quite difficult to distinguish from that of member states, while its member states have long consolidated their image in the world and continue to empower it daily. However, the EU soft power is widely recognized for its peaceful, cooperative, and humanitarian role.

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Bibliography

- Anholt, Simon (2007a): *Places: Identity, image and reputation*. London: Palgrave Macmillan.
- Anholt, Simon (2007b): *Competitive Identity, the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. London: Palgrave Macmillan.
- Barston, R. P. (2013): *Modern Diplomacy* (4th ed.). London and New York: Routledge.
- Beers, Charlotte (2002): Public Diplomacy Plans for the Future – Statement before the Senate Foreign Relations Committee Washington. Available from: <https://2001-2009.state.gov/r/us/12170.htm> (Accessed 12. 1. 2019)
- Berridge, G. R. (2015): *Diplomacy Theory and Practice* (5th ed.). New York: Palgrave Macmillan.

- Birchfield, Vicki (2013): A Normative Power Europe Framework of Transnational Policy Formation. *Journal of European Public Policy*, 20 (6): 907–922. DOI: 10.1080/13501763.2013.781829.
- Bjola, Cornelius, and Kornprobst, Markus (2018): *Understanding International Diplomacy: Theory, Practice and Ethics* (2nd Ed). Milton Park, Abingdon: Routledge.
- Bjola, Cornelius, Cassidy, Jennifer, and Manor, Ilan (2019): Public Diplomacy in the Digital Age. *The Hague Journal of Diplomacy*, 14: 83–101. DOI: 10.1163/1871191X-14011032.
- Brown, Robin (2012): *The Four Paradigms of Public Diplomacy: Building a Framework for Comparative Government External Communications Research*. Leeds: Institute of Communication Studies, University of Leeds.
- Castells, Manuel (2010): *The power of Identity: The Information Age Economy, Society, and Culture* (2nd ed.). Malden, MA and Oxford: Wiley Blackwell.
- Cross, Mai'a K. Davis, and Melissen, Jan (eds.) (2013): *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*. New York: Palgrave Macmillan.
- Cross, Mai'a K. Davis (2013a): Introduction. In M. K. D. Cross and J. Melissen (eds.): *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*: xvii–xix. New York: Palgrave Macmillan.
- Cross, Mai'a K. Davis (2013b): Conceptualizing European Public Diplomacy. In M. K. D. Cross and J. Melissen (eds.): *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*: 1–11. New York: Palgrave Macmillan.
- Cross, Mai'a K. Davis (2014): Transatlantic Cultural Diplomacy. In R. Henze and G. Wolfram (eds.): *Exporting Culture. Which role for Europe in a Global World?*: 13–24. Germany: Springer VS.
- Cull, Nicholas (2012): *The Decline and Fall of the United States Information Agency: American Public Diplomacy, 1989–2001*. New York: Palgrave Macmillan.
- Cull, Nicholas (2013): Foreword. In M. K. D. Cross and J. Melissen (eds.): *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*: vii–xv. New York: Palgrave Macmillan.
- Curran, Louise, and Spigarelli, Francesca. (2017): Chinese investment in the EU renewable energy sector: Motives, synergies and policy implications. *Energy Policy*, 101: 670–682. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.09.018>.
- De Gouveia, Fiske, and Plumridge, Hester (2005): *European Infopolitik: Developing EU Public Diplomacy Strategy*. London: Foreign Policy Centre. Available from: <http://www.kamudiplomasi.org/pdf/kitaplar/EUpublicdiplomacystrategy.pdf> (Accessed 20. 5. 2019).
- DeNora, Tia (2003): *Music in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Di Martino, Luigi (2019). Conceptualising public diplomacy listening on social media. *Place Branding and Public Diplomacy*, 16: 131–142. DOI: 10.1057/s41254-019-00135-5.
- Dimitriadi, Aikaterini (2018): *New dimensions of cultural diplomacy: the case of the European Union*. Athens: IEIP.

- Duke, Simon (2013): The European External Action Service and Public Diplomacy. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Fisher, Ali (2013): Collaborative Public Diplomacy. How Transnational Networks Influenced American Studies in Europe. New York: Palgrave MacMillan.
- Gilboa, Eytan. (2008): Searching for a theory of public diplomacy. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616: 55–77. DOI: 10.1177/0002716207312142.
- Gregory, Bruce (2011): American Public Diplomacy: Enduring Characteristics, Elusive Transformation. *The Hague Journal of Diplomacy*, 6: 351–372.
- Henze, Raphaela, and Wolfram, Gernot (eds.) (2014): Exporting Culture. Which role for Europe in a Global World? Berlin: Springer VS.
- Hoking, Brian (2005): Rethinking the 'New' Public Diplomacy. In J. Melissen (ed.): *New public diplomacy: soft power in international relations*: 28–43. London: Palgrave Macmillan.
- Jönsson, Christer (2016): Diplomacy, Communication and Signaling. In C. M. Constantinou, P. Kerr, and P. Sharp (eds.): *The Sage Handbook of Diplomacy*: 79–91. London: Sage.
- Kotler, Philip, Haider, Donald H., and Rein, Irving (2002): Marketing Places – Attracting investment, Industry and Tourism to Cities, States and Nations. New York: Free Press.
- Kunczik, Michael (1997): *Images of Nations and International Public Relations*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates-Publishers Mahwah.
- La Porte, Teresa (2013): City Public Diplomacy in the European Union. In M. K. D. Cross and J. Melissen (eds.): *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*: 85–112. New York: Palgrave Macmillan.
- Laroche, Michel; Papadopoulos, Nicolas; Heslop, Luise A., and Mourali, Mehdi (2005): The influence of country image structure on consumer evaluations of foreign products. *International Marketing Review*, 22 (1): 96–115.
- Laurano, Partizia (2006): *Fondamenti di comunicazione politica internazionale*. Roma: Bonano Editore.
- Leonard, Mark (2002): Public Diplomacy. London: The Foreign Policy Centre.
- Lodge, Juliet (2006): Communicating (in) Security: A Failure of Public Diplomacy? An Integrated Project Financed by the Sixth EU Framework Programme. Washington: U.S. Department of State. Available from: <https://core.ac.uk/download/pdf/5080132.pdf> (Accessed 24. 6. 2019).
- Manners, Ian (2002): Normative Power for Europe: A Contradiction in Terms? *Journal of Common Market Studies*, 40 (2): 235–258. DOI: 10.1111/1468-5965.00353.
- Melissen, Jan (2013): Conclusions and Recommendations on Public Diplomacy in Europe. In M. K. D. Cross and J. Melissen (eds.): *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*: 205–212. New York: Palgrave Macmillan.
- Melissen, Jan (ed.) (2005): *The new public diplomacy: soft power in international relations*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

- Michalski, Anna (2005): The EU as a Soft Power: The Force of Persuasion. In J. Melissen (ed.): New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations: 124–144. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Nye, Joseph S. Jr. (2004): Soft Power – The Means to Success in World Politics. New York: Public Affair.
- Nye, Joseph S. Jr. (2008): The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone. Oxford: Oxford University Press.
- Nye, Joseph. S. Jr. (2019): Soft Power and Public Diplomacy Revisited. *The Hague Journal of Diplomacy*, 14 (1-2): 7-20. DOI: 10.1163/1871191X-14101013.
- Pamment, James, and Wilkins, Karin Gwinn (eds.) (2018): Communicating National Image through Development and Diplomacy – The Politics of Foreign Aid. Cham: Palgrave Macmillan.
- Pamment, Jammes (2013): New Public Diplomacy in the 21st Century: A Comparative Study of Policy and Practice. London and New York: Routledge.
- Pamment, Jammes (2016): British Public Diplomacy and Soft Power Diplomatic Influence and the Digital Revolution. Bradford: Palgrave Macmillan.
- Said, Edward (1978): Orientalism. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Salju, Hasan (2015): Komunikimi në diplomacinë publike: Soft power-i dhe imazhi ndërkombëtar i Kosovës / Communication in Public Diplomacy. Soft power and the International Image of Kosovo. Pristina: Kolegji AAB.
- Salju, Hasan (2017a): International Image of the Country through Strategic Communication, Case of Kosovo. *Journal of Media Critiques*, 3 (9): 65–76. DOI: 10.17349/jmc117105.
- Salju, Hasan (2017b): The new nature of Cultural Diplomacy in the age of online communication. *Journal of Media Critiques*, 3 (10): 87–100. DOI: 10.17349/jmc117206.
- Sandrin, Paula Orrico, and Hoffmann, Andrea Ribeiro (2018): Silences and hierarchies in European Union Public Diplomacy. *Revista Brasileira de Política Internacional*, 61 (1). DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/0034-7329201800111>.
- Schindler, Caitlin (2018): The Origins of Public Diplomacy in US Statecraft. Washington: Palgrave Macmillan.
- Schneider, Caitlin (2004): Culture Communicates, US Public Diplomacy that Works. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael. Available from: http://www.clingendael.nl/sites/default/files/20040300_cli_paper_dip_issue94.pdf (Accessed 14. 5. 2019).
- Seib, Philip. (2009): Toward a New Public Diplomacy – Redirecting US Foreign Policy. New York: Palgrave Macmillan.
- Szondi, Gyorgy (2008): Public Diplomacy and Nation Branding: Conceptual Similarities and Differences. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael. Available from: http://www.clingendael.nl/sites/default/files/20081022_pap_in_dip_nation_branding.pdf (Accessed 14. 5. 2019).
- Totman, Sally-Ann (2009): How Hollywood Projects Foreign Policy. London: Palgrave MacMillan.

- Waller, Michael (ed.) (2007): The Public Diplomacy Reader. Washington: Institute of World Politics Press.
- Whitman, Richard G. (ed.) (2011): Normative Power Europe. Empirical and Theoretical Perspectives. New York: Palgrave Macmillan.
- Zaharna R.S. (2010): Battles to Bridges – US Strategic Communication and Public Diplomacy after 9/11. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

Sources

- Commission of the European Communities (2002): On an Information and Communication Strategy for the European Union. Brussels: Commission of the European Communities. Available from: <http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2002/EN/1-2002-350-EN-F1-1.Pdf> (Accessed 23. 5. 2019).
- Erasmus + (2019). Available from: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/about_en (Accessed 22. 6. 2019).
- The Soft Power 30 (2018): A Global Ranking of Soft Power 2018. Los Angeles: USC Center on Public Diplomacy. Available from: <https://softpower30.com/wp-content/uploads/2018/07/The-Soft-Power-30-Report-2018.pdf> (Accessed 12. 5. 2019).

Podatki o avtorju:

Asst. Prof. Dr. **Hasan Saliu**
AAB College
Pristina, Kosovo
E-mail: hasan.saliu@aab-edu.net

Vlado Kotnik

LAGATI KOT TRUMP: RES GOVORJENJE SPONTANE RESNICE?

IZVLEČEK

Čeprav je že dolgo znano, da politiki lažejo, se je z vstopom Donalda Trumpa v politično arena laganje ne le spremenilo v osrednjo politično strategijo, ki nima primere v moderni zgodovini političnega laganja in manipuliranja, ampak se je s pomočjo medijev in informacijsko-komunikacijskih tehnologij prelilo po javni sferi in doseglo vse sektorje družbe. Ta primer razkriva družbeno razsežnost novih pobud organiziranega laganja (tj. odprtega laganja) in nadgrajene različice sistemski globoke manipulacije (tj. transparentne manipulacije). V članku premišljamo, kaj se je nedavno zgodilo z družbenim statusom resnice, kaj se je zgodilo z lažjo in manipulacijo v postresničnem svetu, s pomočjo konceptualizacije odprtega laganja in transparentne manipulacije pa skušamo odgovoriti, kaj pomeni »lagati kot Trump«.

KLJUČNE BESEDE: Donald Trump, govorjenje resnice, laganje, odprta laž, transparentna manipulacija

Lying like Trump: Really Telling the Spontaneous Truth?

ABSTRACT

Although it has long been known that politicians lie, Donald Trump's entry to the political arena has seen lying been turned not just into an augmented political strategy unparalleled in the recent history of political falsehoods and manipulation, but one that has rapidly spread through the media and, helped by information and communication technologies, across public spaces to reach every domain of society. This example reveals the social dimension of new initiatives in organised lying (i.e. open lying) and upgraded versions of systemic deep manipulation (i.e.

transparent manipulation). In the article, we reflect on what has recently happened to the social status of truth, and also to lying and manipulation, in this post-truth world. By conceptualising open lying and transparent manipulation, we try to answer what it means to "lie like Trump".

KEY WORDS: Donald Trump, truth telling, lying, open lie, transparent manipulation

1 Laž resniči. Res lažje povedati laž kakor resnico?

V trenutku, ko je Donald John Trump postal predsednik Združenih držav Amerike, so novinarji začeli mrzlično preštevati in razvrščati njegove običajne laži, drobne laži, trivialne laži, samopoveličevalne laži, laži za zavajanje javnosti, laži za goljufanje samega sebe, gololične laži, plitke laži, izvotljene laži, velike laži, debele laži, nezaslišane laži, serijske laži, ravnodušne laži, laži za ustvarjanje mehurčkov, laži proti lastnim lažem, laži za odvračanje pozornosti, slepilne laži, iskrene laži, dezinformacijske laži, laži v obliki izrekanja resnic, učinkovite laži, laži za vzbujanje strahu, ambiciozne laži, laži za podpihanje nasilja, manipulativne laži, strateške laži, neopravičljive laži, demagoške laži, kontroverzne laži, grde laži, kosmate laži, pogostne laži, odkrite laži, obupne laži in še bi lahko naštevali. Bržčas bi v moderni politični zgodovini težko našli politika, ki bi se mu pripisovalo toliko različnih vrst laži na eni strani ter tako evidentno sebično brezbriznost ali kar odprt prezir do resnice, dejstev, obče znanega in znanosti na drugi. Trump je človek, ki ravna tako, kakor da se vse vsakič znova začne z njim. Trumpov biograf Tony Schwartz (1987) je že v osemdesetih letih prejšnjega stoletja za tovrsten tip brezobzirnega omalovaževanja ali kar zanikanja avtoritete resnice z divjim laganjem, manipuliranjem in špekuliranjem skoval oksimoron »resnična hiperbol« (*truthful hyperbole*). To nakazuje, da Trump trumpovskega tipa laganja in manipuliranja ni ustvaril v politiki niti ga ni izumil za namene politike, ampak ga je vanjo zgoj uvozil in mu nato dodal nove razsežnosti. Gre za način predrzne performativnosti laži v stilu »vem, da lažem, pa kaj zato«, »lažem, a koga to brigas« ali pa »lažem, a kaj mi kdo more«.¹ Gre za nov tip družbenega življenja laži, ki ga je ameriški televizijski komik Stephen Colbert (2005) skušal ujeti v izrazu *truthiness* (»resničnostnost«, »resničenskost«, »resnicovanjskost«). Gre za nekaj, kar se zdi resnica, je videti kot resnica, se kaže kot resnica, se izreka kot resnica, si želimo, da bi bila resnica, ali celo »globoko

1. Hiperboličen lažnivec ima brezbržen odnos do znanega filozofskega paradoksa o lažnivcu, katerega logični zaplet je širše znan: če lažnivec zatrjuje, da govorji resnico, potem laže (ker je pač lažnivec), če pa prizna, da laže, potem govorji resnico (zaradi zakona o dvojni negaciji).

v sebi« čutimo, da je resnica, pa ni res.² Ali drugače, gre za ustvarjanje t. i. postfaktične, postresnične ali poresnične realnosti (*post-truth reality*), ki temelji na zainteresiranem in namerinem spodbujanju čustvovanja realnosti na način, da čustva o neki realnosti postanejo središče dojemanja te realnosti ne glede na dejstva o tej realnosti. V družbenih pogojih, ko ni več nekaj skupnih objektivnih ali obče sprejetih standardov resnice, pride do krožnega drsenja in vzajemnega oplajanja med resnicami in lažmi, dejstvi in psevdodejstvi, znanjem in mnenjem. »Izmišlanje resnic«, »mnenjenje znanja« in »alterniranje dejstev« so postopki, ki omogočajo nastanek takšnih postresničnih proizvodov, kakor so »lažnive resnice«, »alternativna dejstva« ali »mnenjska znanja«. Gre za proizvode, ki v ustreznem postresničnem ekosistemu zmorejo biti ponujeni kot prepričljivi, učinkoviti in upravičljivi nadomestki za resnice, dejstva in znanja.

Po pisanju *Washington Posta*, ki minuciozno beleži Trumpov »cunami neresnic« iz Ovalne pisarne, se je do julija 2020 nabralo prek 20.000 lažnih in zavajajočih trditev (Kessler, Rizzo in Kelly 2020; Aratani 2020).³ Paradoksalno pa je, kakor opozori švedska politična filozofinja Anna-Karin Selberg (2019), da Trump kljub notoričnemu laganju in stalnemu manipuliraju velja za predsednika z visokim »kapitalom resnice«. Po prepričanju njegovih volivcev in fanatičnih privržencev ni lažnivec, ampak človek, ki naravnost in brez olepševanja pove resnice, ki si jih noben drug politik ne upa izustiti. Z vsako razkrito lažjo se torej njegov »kapital resnice« še poveča, namesto da bi izgubil vrednost. Drugače rečeno, Trump na neki odbojen, a hkrati sila nalezljiv način manifestira in realizira eno izmed najbolj temeljnih, čeprav nelagodnih spoznanj s področja filozofskeh študij resnice in laži, tj. da resnica potrebuje laž, da bi se lahko konstituirala kot resnica, in laž potrebuje resnico, da bi se lahko konstituirala kot laž. Skratka, resnica in laž, laž in resnica nista nujno ali popolnoma antagonistična družbena pojava, ampak parazitirata drug na drugem, torej sta v nekem komplementarno pregnantnem

-
2. Gre za posebno kvaliteto dozdevanja, da je nekaj resnično, četudi ne nujno ali dejansko resnično glede na znana dejstva. Colbert ta dozdevek metaforično opiše kot vrsto resnice, ki jo čutimo tako rekoč »v črevesju«, po naše bi rekli »na vodi«, čeprav nima stika z dejstvi. »Črevesno resnico« ali »urinsko resnico« se ustvari tako, da se z vztrajnim ponavljanjem neke polresnice ali neresnice v medijih doseže, da ta končno postane samoumevna, zato vanjo ni treba več dvomiti in potemtakem je tudi ni treba preverjati.
 3. Skupina novinarjev *Washington Posta*, ki šteje in beleži Trumpove laži, zavajanja in manipulacije, je junija 2020 izdala knjigo *Donald Trump and His Assault on Truth* (avtorji Glenn Kessler, Salvador Rizzo in Meg Kelly), v kateri razkriva ozadja in ospredja, vzpone in padce, persistence in obrate, repeticije in samoizumljanja v tovrstni mendačitetni politični praksi. Za taksonomijo Trumpovih laži dodatno glej Pfiffner (2020).

odnosu. Še več, resnica in laž sta palimpsestno vstavljeni ena v drugo. Zato imamo lahko opraviti s situacijo, ko je izrekanje »resnice«, »iskrenosti« lahko najbolj zlagano in ko se laganje lahko pretvori v najglobljo resnico posameznika ali kolektiva. Zato lahko manipulacijam verjamemo tem bolj, čim bolj nas uspejo prevarati, in kjer smo lahko najbolj prevarani, tam se skriva največji potencial, da se pokaže resnica manipulacije. Pravzaprav si lahko privoščimo provokativno tezo: laži potrebujemo, da bi se šele ovēdli učinkov resnice. In manipulacije potrebujemo, da bi jih sploh znali prepoznavati, predvsem pa zato, da bi zmogli ozaveščati učinke »naravnosti«, ki jih ima laž na resnico, izmišljotine na dejstva, videzi na vsebine, manipulacija na komunikacijo. Dolgi zgodovini političnega laganja in manipuliranja navkljub današnjem človek še vedno v takšnih in drugačnih gospodarjih, oblastnikih, izkoriščevalcih in zlorabljevalcih odnosov časti njihove laži in manipulacije in že njihova laž je dovolj, ne resnica, da njihovo gospodstvo deluje. V lažeh vidimo resnico oseb in že videz resnice, videz iskrenosti, videz avtentičnosti, videz sproščenosti, videz spontanosti (Trump še zdaleč ni edini primerek te palimpsestne kontradikcije, je pa postal politično najbolj eminenten primerek) je dovolj, da nas gospodarji, oblastniki, izkoriščevalci in zlorabljivalci vseh vrst althusserjevsko interpelirajo v subjekte zaslepljenih ali prisilno zaslepljenih nalagancev in zmanipulirancev. A pri Trumpovem in trumpovskem laganju in manipuliraju sledi še precej drugih neprijetnosti. Svet trumpovskega laganja in manipuliranja, ki ga bomo v nadaljevanju skušali opisati skozi dve – po družbeni konstituciji in funkciji sicer distinkтивni, a po družbeni rabi in akciji sila komplementarni – praksi, to je odprto laganje in transparentno manipuliranje, je asocialno in antisocialno socializacijski, a visoko mobilizacijski tip laganja in manipuliranja, ki nas opremi z veščinami brezsramnosti, brezobzirnosti in brezčastnosti, da zmoremo odprto lagati lastnim lažem ter vsem na očeh bahavo uživati v uspelih in neuspelih manipulacijah s sabo in drugimi.

Preden izpostavimo, v čem je problem pojava in kako vsakodnevno deluje, naj poudarimo, da pri razlagi dejanj odprtih lažnivcev in transparentnih manipulatorjev namerno ne bomo zahajali v psihizacijo, psihopatologizacijo ali celo psihiatrizacijo, čeprav so to relevantne perspektive, temveč bomo na vso zadevo skušali pogledati v bolj socioološki luči. Ker lažnivci in manipulatorji pač ne delujejo izolirano od družbenega sveta, ampak kot specifično družbeno konstituirani, socializirani in aktivirani družbeni agensi, prav na točki njihove družbene konstitucije, socializacije in akcije nastopi večkraten problem: prvič, vloge konstantnih nalagancev in zmanipulirancev nam ne ponujajo več kot blodečo »alternativo«, ampak kot novo normativno »naravno stanje« našega družbenega obstoja; drugič, toksično in patološko politično laganje, kjer se je pojav najbolj eminentno umestil, ni ostal znotraj političnega polja, ampak je bil izvožen v vse sektorje družbe in kontaminira

celotno javno sfero, čemur bi rekli popolno razlije politične mendacitete; tretjič, tovrstno ekscesno komuniciranje se iz domene množičnega komuniciranja, torej medijsko posredovanega komuniciranja, s to medijsko popotnico seli na raven medosebnega komuniciranja; četrtič, odprto laganje in transparentno manipuliranje povzročata odnosno in simbolno nasilje v medčloveških odnosih; in petič, v vseh pogledih gre za slabe, škodljive, razdiralne in uničevalne prakse.

Na podlagi navedenega je dovolj razlogov za premislek, kaj se je nedavno zgodilo z družbenim statusom resnice, kaj se je zgodilo z lažjo in manipulacijo v postresničnem svetu, kako lažejo odprtji lažnivci, kako manipulirajo transparentni manipulatorji; s pomočjo idej Bourdieuja (2018), Foucaulta (2009), Arendt (2003b) in D'Almeide (2018) pa bomo oblikovali analitski odgovor, kaj prav zaprav pomeni »lagati kot Trump« ali »manipulirati kot Trump«. Ta odgovor je ponudil dodaten navdih za razmislek, kako se zoperstavljam takšnim škodljivim in spornim praksam, ki so se iz ozkih političnih krogov s pomočjo medijev in informacijsko-komunikacijskih tehnologij razlike po javnem prostoru in posledično ne le ogrozile splošno znana dejstva, destabilizirale obče sprejete resnice, zgolj mnenja vsilile kot referenčna znanja, devalvirale hvalevredne etične drže in komunikacijska nezavedna spustile na prosto pašo, ampak tudi usurpirale naše vsakodnevno življenje. V postresničnem svetu laž in manipulacija nista več eksces, ne dejanska skrivnost, ne več zakulisje niti potlačeno nezavedno, ampak sta postali središče, okvir in legitimen oder vzpostavljanja medčloveških stikov. Še več, v takem svetu se zdi laž lažje povedati kakor resnico. Uvidi v nedavna dogajanja iz političnih aren, poslovnih kloak, akademskih kuloarjev, medijskih krajin, javnih podob, delovnih mest, družinskih miljejev in celo intimnih itinerarijev nam postavljajo delikatno vprašanje, kako kot slehernik_ca sploh živeti in preživeti v svetu razraščajočega odprtega laganja in manipuliranja. Ali drugače, kako se moralno resetirati, otresati prisil in pritiskov zlaganih in zmanipuliranih dominacij ter se po odnosnih in simbolnih sopadih z lažnivci in manipulatorji vsakič znova konstituirati kot nepoškodovan, avtonomen, rezistenten in realitetno okrepljen družbeni agens. Če naš prispevek ne more rešiti teh težav, si domišljamo, da jih skuša vsaj relevantno nasloviti in osvetlititi.

2 Resnica klasificira. Res laž klasificira bolje?

Problem tega, da je v svetu trumpovskega laganja in manipuliranja veliko lažje in vrednejše povedati laž kakor resnico, je seveda večplasten, zato bi tudi premislek lahko bil večplasten. V zgodovinski perspektivi bi lahko ugotavljali, da odprta laž in transparentna manipulacija, torej postresnična pojava laganja in manipuliranja hkrati odsevata družbo in jo silita v spremembo. Ekonombska

perspektiva bi nas lahko opremila za trditev, da se obe praksi tako uspešno izvajata zato, ker se splačata, torej izpolnjujeta določene ekonomske interese in potrebe. V filozofski perspektivi bi se nam obe postintelektualni praksi izrisali na obnebju postresnične kontradikcije, v kateri se laganje lahko kaže kot izrekanje resnice, izrekanje resnice pa si lahko nadene obliko laži. V antropološki perspektivi bi lahko uvidevali, da odprto laganje in transparentno manipuliranje (de)mistificirata in (kontra)mistificirata procesualno naravo kulturne produkcije laži in manipulacije. S pomočjo sociološke perspektive bi lahko videli, da nobena od omenjenih praks ljudi ne obravnava kot aktivne in avtonomne družbene agense, torej kot ljudi, ampak kot negibne objekte uporabe oziroma tarče zlorabe, torej kot stvari. Politološka perspektiva bi nas obogatila za spoznanje, da ne odprta laž ne transparentna manipulacija na področju političnega nista naključni praksi, ampak sta rabljeni kot načrtni politični strategiji za doseganje političnih ciljev. S pomočjo komunikološke perspektive bi lahko konstatirali, da odprta laž in transparentna manipulacija nista komunikacijski eksces, spodrlsjaj ali lapsus, ampak legitimna komunikacijska agenda javnega delovanja in nagovarjanja. Psihološka perspektiva bi nam lahko zagotovila osnovo za uvid, da odprta laž in transparentna manipulacija nista izraza kakšne posebne duševne sproščenosti in spontanosti, kakor lahko sem ter tja slišimo ali beremo v lahkotnem tisku in na družabnih platformah, ampak sta reprezentaciji do skrajnosti prgnane nasilnosti v surovo tekmajočih in izkoriščajočih medčloveških stikih. V okviru psihoanalitične perspektive bi imeli možnost pojasniti, da se odrita laž samo navidezno kaže kot osvobojeno nezavedno, manipulacija pa je lahko kolonizirala strukturo komunikacije samo v specifičnih pogojih komuniciranja, ki jih imenujemo postkomunikacijski. In navsezadnje, etična perspektiva bi nas morala nedvomno prizemljiti v zaznavi tega, da gre pri odprttem laganju in transparentnem manipuliraju za dokaza hudega zdrsa človeka v postetično ideološko stanje.

Vse te disciplinske perspektive bi nam bržčas pomagale bogato kontekstualizirati in natančno precizirati tezo, da resnice nikoli ni bilo enostavno in lahko govoriti, toda tudi lagati ni bilo nikoli prej enostavnejše in laže kakor danes. A namesto omenjenih obsežnih perspektiv si bomo za razjasnitve težave raje pomagali s štirimi bolj personaliziranimi prispevki, to je z Bourdieujem, Foucaultom, Arendt in D'Almeido. Z njimi bomo skušali sociološko priti bližje odgovoru, zakaj je laž danes laže povedati kakor resnico, zavedajoč se dejstva, da je teoretska in konceptualna podlaga za izris tega odgovora nastajala v času, ko laganje še ni bila tako vidno legitimna družbena praksa.

Francoski sociolog, antropolog in etnolog Pierre Bourdieu je v več svojih delih načel problem resnice v družbenem svetu. Med drugim tudi v predavanjih iz »Obče sociologije«, ki jih je v letih 1981–82 imel na znamenitem Collège

de France in ki so leta 2015 posthumno izšla v francoščini, leta 2018 pa še v angleškem prevodu, na katerega referiramo. Kaj sploh pomeni govoriti resnico v družbi o družbi? Kdo razkriva oziroma lahko razkriva resnico družbenega sveta? Kako govoriti resnico o sebi in drugih? Vse to so vprašanja, pri katerih lahko družbeni agensi, kolektivni in individualni, iščejo razne položaje avtoritete in razvijajo razne oblike legitimnosti, ki bi jim dale osnovo za obnašanje, kakor da posedujejo odgovore na vprašanja resnice o resnici, torej tudi vprašanja resnice trditev o družbenem svetu, o njih samih in drugih. Bourdieu priznava, da je v zvezi z definiranjem in določanjem resnice v družbenem svetu neizogibna določena stopnja perspektivizma, ki gre približno takole: vsak ima svojo resnico, resnico svojega interesa. Pravzaprav perspektivizem ne pomeni tega, da gre »vsakomur lastna resnica«, ampak da je pluralizem perspektiv pogoj za manifestacijo resnice. Seveda ljudje nismo vajeni ali pripravljeni razmišljati tako, saj je tovrsten relativizem resnice bil pogosto diskreditiran s strani vplivne tradicije, ki je racionalizirano izražanje interesov drugih, ne pa tudi lastnih, obravnavala kot »napako« ali vsaj kot neprijetno družbeno dejstvo. Ta perspektivična teorija resnice na svet resničarjev (dominantnih nosilcev, razširjevalcev in oznanjevalcev resnice, nekakšnih »lastnikov resnice«) in resničevancev (uporabnikov ali konzumentov resnice) gleda z logiko družbenega boja: z vidika prvih je njihova glavna skrb obvladovanje resnice in razumevanje temeljev tega obvladovanja, da bi lahko nadzor nad resnico ohranili; z vidika drugih bi moral biti njihov glavni interes ozaveščanje dejstva, da resnica ni v njihovi lasti oziroma da so v podrejenem položaju do resnice, kar od njih terja napore za spremembo položaja. Drugače rečeno, resnica družbenega sveta in resnica v družbenem svetu je vselej kost konflikta in prepira med različnimi družbenimi agensi. Zato je Bourdieu rad poudarjal, da če že obstaja resnica o čemerkoli, je to predvsem resnica o resnici kot kontroverzni zadevi. Ta njen kontroverzni družbeni značaj in položaj izhajata iz dvojega: prvič iz tega, da ima vsak posameznik ali kolektiv, prav kot družbeni agens, vitalni interes, da je utelesitelj in posrednik lastne resnice; in drugič iz tega, da vsak posameznik ali kolektiv, ki sprejme resnico drugega, na neki način obvelja za podrejenega, obvladanega ali poraženega. Bourdieuju zatorej topogledno ne preostane drugega, kakor da ponovi znano sociološko frazo: »Resnica ni ena, ampak jih je več in zares ne obstaja splošno dogovoren pogled na družbeni svet« (Bourdieu 2018: 128). Skratka, resnica je v družbi vedno predmet takšnih in drugačnih napetosti in protislovij. To je tako zato, ker so družbene sile različnih, konkurenčnih ali antagonističnih in pogosto nerazrešljivih in nespravljivih resnic odvisne od materialnih in simbolnih odnosov moči med tistimi, ki se prepoznavajo v teh resnicah, in tistimi, ki jim nasprotujejo.

Seveda pa resnica v družbi ni zgolj in samo polje konflikta, ampak lahko postane polje družbenega konsenza. Ta družbena resnica, ki temelji na konsenzu, je resnica, povezana z legitimno perspektivo, to je perspektivo, ki je dominantna, vendar kot taka ni prepoznana in je tako priznana kot univerzalna. Legitimna perspektiva, torej tista, ki je prevladujoča, vendar kot takšna ni prepoznana in je tako implicitno priznana kot univerzalna za vse ljudi ali za večino ljudi, seveda ni dana za vselej, ampak je družbenozgodovinsko konstituirana, klasificirana in socializirana. Skratka, resnica za svojo družbeno legitimnost obstaja, delovanja in pripovedovanja potrebuje ustrezeno družbeno infrastrukturo, Bourdieu ji reče *classification*, ki ji omogoča, da se resnica sploh lahko izreka. Šele ta okvir omogoča legitimni resnici, ki temelji na konsenzu, da deluje s performativno silo. Z Austinom (1990) bi rekli: ko govorimo resnico, ne izrekamo le resnice, ampak ustvarjamo pogoje za govorjenje resnice. Ko govorimo (svojo) resnico, z njo družbenega sveta ne le opisujemo, ampak ga (so)ustvarjamo.

Gоворiti resnico neizogibno pomeni poimenovati, uokviriti in razvrščati. Resničarji so klasifikatorji, pa če to hočejo ali ne. Ko se v medčloveških odnosih zaklinjamo, da govorimo resnico, s tem sebe avtomatično postavljamo v položaj nekoga, ki pove, kako je z neko družbeno situacijo, z nami ali drugimi ali družbo nasploh. In to vlogo klasifikatorjev družbene realnosti so resničarji precej časa uspeli uspešno igrati, tako rekoč do nedavnega, ko so jim nekaj, kar je bilo njihovo glavno orodje in orožje, to je avtoritativno govorjenje resnice, prevzeli nasprotniki njihovih resnic. Postresničarji so ugotovili naslednje: če ne morejo biti lastniki resnic resničarjev, potem jih morajo sami začeti ustvarjati in avtoritativno predstavljati. In to v zadnjih letih uspešno počnejo s pospešenim razresničenjem oziroma razkrajanjem resnic resničarjev ter hiperprodukcijo in hiperdistribucijo svojih alternativnih, lažnivih in izmišljenih resnic. Z vstopom postresničarjev na sceno družbene resnice so zgubile vrednost tri oblike preverjanja veljavnosti družbene resnice: preverjanje s pomočjo konsenza (ne toliko zaradi potencialne tiranije večine kakor zaradi stalnega hranjenja polarizacij, razdorov, kaosov, ki pogojem oblikovanja konsenza nasprotujejo), preverjanje s pomočjo dejstev (objektivnih dokazov) in preverjanje s pomočjo logične argumentacije. Postresničarji so se v zadnjih letih uspeli performativno opolnomočiti ne le za to, da povedo resnico (»svojo resnico«, »alternativno resnico«, torej resnico, ki so jo resničarji dotlej obvladovali, zanemarjali in omalovaževali), ampak tudi za to, da to povedo na način laganja in manipuliranja. Bourdiejevsko rečeno, trumpovski lažnivci in manipulatorji se ne bojujejo le za resnico družbenega sveta ali se zanjo sploh ne bojujejo, ampak tudi ali predvsem za uveljavitev »njihove resnice«, to je za to, da bi vsilili svoj »najboljši način« klasificiranja družbenega sveta kot legitimno obliko klasifikacije (povzeto in parafrazirano po Bourdieu 2018: 6–10, 127–133, 172).

Tu ne bomo dalje razpredali, kakšnim protislovjem in kontradikcijam zapadajo postresničarji, ko domnevno »avtoritativno« – bolje bi bilo, če bi rekli brezsramno, brezobzirno ali brezčastno – govorijo svojo »resnico«, delne resnice ali polresnice, ampak kaj se dogaja z resničarji, ki v tekmi s prvimi izgubljajo nekatere tradicionalne monopole govorjenja samoumevne, samorazvidne resnice. Tudi slednji se namreč ujemajo v pasti lastnega postresničenja, ko želijo verjeti, da je njihova verzija resnice družbenega sveta še vedno edina prava in edina relevantna. A če resničarji nimajo več težav priznati, da so sami globoko vpleteni v boje za resnico in celo sprejemajo dejstvo, da se njihovi družbeni antagonisti bojujejo za uveljavitev lastne resnice in to med drugim počno tudi tako, da diskreditirajo resnice resničarjev ter z lažmi in manipulacijami gradijo fronto protiresnic – obstajajo namreč postresničarji, ki imajo stalen interes za diskreditacijo tega, kar resničarji trdijo o svetu – se ne morejo izogniti temu, da ne bi tudi sami svoj model iskanja resnice klasifikacije vpenjali v metamodel boja za resnico, ki ne izključuje možnih manipulacij in falsifikacij njihove resnice. In to je točka, kjer so resničarji sami najbolj ranljivi in izpostavljeni skušnjavam, da krenejo povsem po poti postresničarjev. In prav to je točka, kjer morajo biti tudi resničarji najbolj pozorno in stalno preverjani. Zakaj? Zato ker je to tudi točka, v kateri surova dejstva, družbeno potrjevana v smislu »to je to«, »tako pač je«, »taka je resnica«, dobijo družbeno legitimnost v smislu »tako mora biti«, »resnica mora biti taka«. Skratka, ne le postresničarji v verziji trumpovskih lažnivcev in motilcev resnice, ampak tudi resničarji tkejo mreže boja za monopol simbolne moči, to je boja za moč, da legitimno izrekajo resnico sveta. Ta boj za resnico, za moč, da povemo, kaj obstaja, kaj je res in kaj ne – ker je moč tega, da izrečemo, kaj res obstaja, kakor pravi Bourdieu, vedno način, da povemo, kaj mora nujno obstajati –, torej boj za monopol nad performativnostjo resnice je v svoji srži politični boj. Gre za boj za prepoznanje, torej za vsiljevanje oblike informacije o družbenem svetu, ki jo morajo ljudje priznati in sprejeti. Boja med zagovorniki resnice, dejstev, znanosti in propagatorji laži, alternativnih dejstev in izmišljene realnosti torej ne gre jemati le kot boj za *klasifikacijo* in proti *klasifikaciji*, ampak za to, kdo utegne v prihodnosti poimenovati in klasificirati družbeni svet. Trumpovski lažnivci in manipulatorji nas želijo prepričati, da nima smisla stopati na stran resnice, če laž v postresničnem svetu klasificira »bolje« in prinaša več koristi. Četudi je vsak družbeni agens zmožen klasificirati družbeni svet, je jasno, da ni vseeno, kdo ga klasificira, saj niso vsa klasifikacijska dejanja v enaki meri nagnjena k potrjevanju faktične realnosti. Trumpovski lažnivci so na primer zmožni oblikovati argumente o družbenem svetu na način, da so njihovi argumenti videti resnični ali celo zelo resnični, čeprav to dosežejo z interesom po vzpostavitvi avtoritetov laži kot samopotrditvene resnice. V trumpovski viziji

sveta resnica namreč ni potrebna, je irelevantna, saj je predrzno, brezobzirno ali grobo povedana laž dovolj, da učinkovito pokažejo, kako resno mislijo z lažjo.

3 Resnica potrebuje neustrašni govor. Res laž prevzema ta govor?

Francoskega filozofa Michela Foucaulta lahko upravičeno imamo za misleca resnice, saj se je v svojih delih bolj ali manj neposredno loteval problema resnice in problema govorjenja resnice ter njunega razmerja do takšne ali drugačne oblike oblasti. Tu se sklicujemo zlasti na dva njegova prispevka k tematiki, in sicer na intervju »Resnica in oblast« (2008 [1991]) in knjigo *Neustrašni govor* (2009), v kateri problematizira vprašanje resnice in govorjenja resnice. V zvezi s tem že obstajajo znane fraze, denimo: tisti, ki laže, največ pove o sebi; ali pa: ljudje lažejo, ker težko govorijo resnico o sebi. In ravno pri teh frazah nam pride na misel Foucault v dveh poudarkih: prvič (2009: 5–8, 126–147), ko pokaže, da je povedati resnico, govoriti resnico in udejanjati resnico vselej oblika tehnologije sebstva; in drugič (2008: 111–134), da je problem resnice v režimu resnice. Potemtakem resnica ne potrebuje nobenega režima, kajti vsak režim resnice – in vsakršna oblast vselej potrebuje režime resnice – je že oblika manipulacije z resnico, jo že popači in deformira, a morda ne na način, da bi bila videti povsem napačna, zgrešena ali neresnična, ampak ravno toliko, da je manipulacijo z resnico težko pocititi. Režimi resnice so namreč načini, ki kažejo, kako se neka oblast izvaja konkretno in v podrobnostih. Foucault pravi, da dokler je bilo vprašanje oblasti podrejeno ekonomski instanci in sistemu interesov, ki so služili temu, se problema oblasti skoraj ni zastavilo na ravni njenih specifik, tehnik in taktik. Šele genealoški pogled na oblast je porodil dileme zgodovinske konstitucije resnice, okvirov resnice, področij resnice, diskurzov resnice, pa tudi zavedanje, da lahko diskurzi, ki sami na sebi niso niti resnični niti lažni, proizvedejo učinke resnice. Prav te pa lahko ugledamo kot režime resnice, torej kot oblastne rutine resnice, ki v kolesju oblasti ali pletežu mrež oblasti onemogočajo ali zavirajo dejavnost govorjenja resnice.

Tisto, kar resnica vsakokrat torej potrebuje, sodeč po Foucaultu tako v antiki kakor danes, je neustrašni govor (kar Foucault tematizira v okviru antičnega izraza *parrhesia*), torej družbeno situirana praksa, ki omogoča govorjenje resnice, koraj-žno govorjenje resnice. In v kontekstu našega prispevka se takoj postavi vprašanje: ali je resnica še v funkciji govorjenja resnice ali je to vlogo govorjenja resnice nemara že prevzela laž? Omenili smo že, da gre rojstvo pojava postresničnega laganja le deloma iskati v političnem polju v ožjem smislu. Dejansko se je precej časa redil na preseku političnega, ekonomskega in medijskega polja. A tudi če

bi prvotno šlo za tip »poslovne prakse«, »medijske kuriozitete« ali »demagoške obrti«, ki je v političnem polju s pomočjo politike dokončno bil povzdignjen v novo obliko politične strategije, danes v resnici o tem pojavu ni več mogoče govoriti, ne da bi politično polje dejansko morali raztegniti do skrajnih meja drugih družbenih polj. Tako lahko rečemo, da je mendaciteta v politiki (v širšem smislu, torej vključno z religijo, poslom, mediji, akademo in drugimi sferami udejstvovanja) oziroma povsod tam, kjer se vzpostavlja kakršnakoli oblast, že zelo dolgo del politične in širše družbene igre. Skratka, laži, manipulacije, zavajanja, zaslepitve, izkriviljanja, ponarejanja, prikrivanja, potvarjanja in podobni maskirni mehanizmi mistificiranja in uzurpiranja realnosti so dobro uveljavljena politična orodja.

Ker se laž v današnje politično in družbeno življenje ni prikradla po naključju ali zaradi inherentne človeške zlobe ali grešnosti, moralna ogorčenost ne zadostuje, da bi kar izginila. Laž ima, kakor zapiše ameriška politična filozofinja nemško-judovskega porekla Hannah Arendt, »opraviti s kontingentnimi stanji stvari, torej s stvarmi, ki jim resničnost ni inherentna, ki niso nujno tako, kakor so. Resnice dejstev niso nujno resnične« (Arendt 2003b: 8). Iz dolgoživosti teh razresničenjskih praks se da izluščiti tri uvide: prvič, laži niso nevtralne, ampak performativne (se jih ne le izreka, ampak se z njimi nekaj naredi ali povzroči); drugič, laži niso naravne, ampak družbene (niso naravne nesreče, ampak so rezultat družbenih pogojev in so zato tudi interpretirane v skladu s specifičnimi družbenimi konteksti); in tretjič, laži niso identične, ampak singularne (niti ena laž ni enaka drugi). So drobne laži iz vlijednosti. So bolj ali manj neškodljive bagatelne laži, h katerim se ljudje vsakodnevno zatekajo, da lažje prebrodijo vsakdan. So laži, ki jih ljudje izrečejo, da bi se izognili javni sramoti. So laži, ki preprečujejo, da bi ljudje sami sebe spravili v neugoden ali celo nevaren položaj. So laži, ki jih v neki skupnosti ljudje dogovorno izvajajo kot ritualno veščino oziroma kot obliko ritualnega vzorca kolektivne naracije. So laži, ki so izrečene za zaščito celih kolektivov oziroma skupnosti. So laži, ki pomagajo obvladovati huda kazniva dejanja. In potem so laži, katerih namen obstaja ni nič od pravkar naštetega. Njihov namen je zgolj in samo ustvarjanje stalnega toka, dotoka in pretoka lažnih, napihnjenih, pretiranih, izmišljenih, diverznih, dvomljivih in namerno nedoslednih posegov v realnost z namenom uničevanja in predragačenja realnosti. Ko je Hannah Arendt⁴ razmišljala, kako se resnica in laž na ravni političnega diskurza, torej na področju političnega oziroma javnega prostora, formirata kot sredstvo manipulacije in propagande, je z idejo

4. Za opis vzpona organiziranega laganja kot oblike državne propagande, ki je v prvi polovici 20. stoletja postala eden glavnih stebrov nove totalitarne vladavine, glej Arendt (2003a; 2003b).

organiziranega laganja (2003a: 450, 503; 2003b: 88–89, 92–93) skušala opozoriti na krhek, ranljiv in negotov položaj (faktične oziroma dejstvene) resnice v sodobnem svetu.⁵

Notorično laganje, brezskrupolozno potvarjanje, sistematično zavajanje, divje špekuliranje, kontinuirano manipuliranje, torej delovanja in ravnana, ki so do nedavnega veljala za eminentno politične toksične in patološke prakse, so v zadnjem desetletju prebila ograde ozkih političnih poligonov, posvečenih političnih iger in ekskluzivno rezerviranih političnih diskurzov ter se brezsramno oziroma brezčastno razlila po javnem prostoru in vseh področjih človekovega življenja in udejstvovanja. Pravzaprav so že zavzela tudi poslednje kotičke izvajanja drobnih vsakodnevnih gest v javnih in zasebnih sferah. Da bi jih bili deležni, ni treba biti več profesionalen politični akter. Da bi jih doživeli, ni treba biti več posebej izbran konkurent. Da bi postali njihova tarča, ni treba biti več privilegiran družbeni antagonist. Zadostuje že, da ste volivec, potrošnik, državljan, sorodnik, sodelavec ipd. Še več, dovolj je že zgolj to, da obstajate kot brezimni slehernik. Vse te pogostokrat samoumevne ideološke pozicije in številne druge zadoščajo, da se splača življenje ljudi dezorientirati, destabilizirati in spodkopati z namenom, da dokončno izgubijo zavest, občutek in izkustvo za razlikovanje med dejstvi in izmišljtinami, resnicami in lažmi, vsebinami in videzi, komunikacijami in manipulacijami. Drugače rečeno, dovolj je že to, da obstajamo kot brezimni sleherniki povsem temeljnih ideoloških nagоворov, torej nagоворov, s katerimi se sploh konstituiramo in socializiramo kot družbena bitja. Ker pa živimo v 21. stoletju, torej v času nove pobude organiziranega laganja (tj. odprtega laganja) in nadgrajene različice sistemske globoke manipulacije (tj. transparentne manipulacije), pomeni, da je izziv, da prosperiramo in se na dnevni bazi uspešno zoperstavljamo postresničnemu svetu odprtih lažnivcev in transparentnih manipulatorjev, toliko večji. Odprti lažnivci in transparentni manipulatorji ne le da ne pripovedujejo zgolj in samo laži, ampak vso današnjo družbeno, ekonomsko, politično in tehnološko infrastrukturo izkoriščajo za organizirano, mediatizirano, orkestrirano, motivirano in zainteresirano preurejanje sveta in življenja ljudi na način, da se razlikovanje med dejstvi in izmišljtinami, resnicami in lažmi, vsebinami in videzi tako rekoč izniči oziroma se ga odpravi. Ena od posledic te transformacije v političnem laganju je, da so se tipi laganja, ki so še pred desetletji veljali za del veščin, takтик in strategij ozkega političnega spektra, tako močno prelili čez robove političnih strategij, da so dandanes na

5. Obstoj naše zmožnosti za razlikovanje med resnico in neresnico je, kakor pravi politologinja Vlasta Jalušič (2020), izrazito odvisen od tega, kako je organiziran politični, torej javni prostor neke skupnosti.

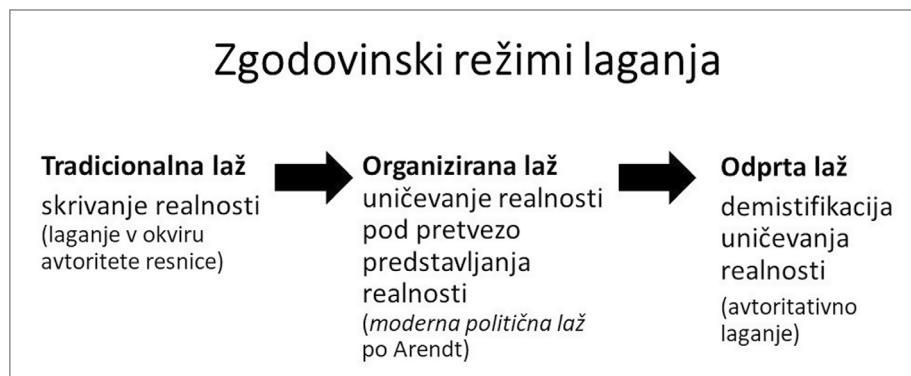
tak ali drugačen način že del vsakdana slehernika. Politične tipe mendacitete tako ne srečamo več samo v politiki, ampak povsod. Strateško upravljanje z lažmi, manipulacijami in špekulacijami pa je tudi v drugih sektorjih, npr. v gospodarskem, poslovnem, akademskem, piarovskem, medijskem idr., dobilo svoje ekspertne alibije in celo akademske advokature (v podobi poklicnih »reševalcev problemov«, negovalcev javnih podob, zapolnjevalcev vrzeli v verodostojnosti, popravljalcev škode, medijskih strokovnjakov, komunikacijskih strategov, spin doktorjev ipd.), ki bi jih morali dejansko imeti za bolj ali manj sofisticirane in administrirane oblike intelektualnih prevar. Primerov se je nagrmadilo odločno preveč, da bi z njimi sploh še morali konkretizirati trditev, da je v postresničnem svetu vlogo foucaultovskega »neustrašnega govora« prevzela laž. Ta se kaže kot tehnologija novega antirefleksivnega sebstva, s katero je mogoče s stalnim govorjenjem laži proizvesti učinek resnice in uveljavljati postresnični režim resnice.

4 Zgodovinski režimi laganja in manipuliranja

Da bi razumeli zgodovinsko pozicioniranost resnice v postresničnem svetu, je treba razumeti ključne prelome v zgodovinskih režimih laganja in manipuliranja. Ti nam pomagajo, da ne zapademo v abotno relativizacijo zgodovinske kontinuitete laganja in manipuliranja, ampak senzibiliziramo sociološko perspektivo, da so družbeni agensi v resnici vselej, tako nekoč kakor danes, na družbeno kontekstualne in diferencirane načine socializirani v kontinuitetne svetove laganja in manipuliranja. Ni dovolj reči, da so tudi nekoč ljudje lagali, se sprenevedali, potvarjali realnost, ponarejali izdelke, širili dezinformacije, si izmišljali dogodke, preusmerjali pozornost ljudi, skratka manipulirali. Vse to so počeli, a gotovo ne v obsegu in na načine, na kakršne današnji odprti lažnivci in transparentni manipulatorji lahko uveljavljajo svoje laži in manipulacije. Zdi se, da nobena družba v preteklosti ni bila tako zasičena in prezeta z lažmi in manipulacijami, kakor so družbe 21. stoletja. Ko to rečemo, ne trdimo, da je vse v naših družbah postalo laž in manipulacija, ampak s tem trdimo, da sta laž in manipulacija povsod v družbi že vgrajeni v tkivo družbenih praks, v praktično vse naše dejavnosti.

Politična laž in politična manipulacija sta skozi zgodovino delovali s pomočjo raznih bolj ali manj institucionalnih in sistemskih oblik dominacije, ki so jih ljudje sicer lahko izkušali na lastni koži, vendar jih kljub temu niso mogli videti ali se nanje neposredno navezati. Najprej se na kratko pomudimo pri zgodovinskih režimih laganja.⁶

6. Naš namen ni izrisati zgodovino laži, ampak zgolj opozoriti na ključne transformativne premene.

Shema 1: Zgodovinski režimi laganja.

Tu svoje uvide črpamo iz konceptualizacije laganja Hannah Arendt, ki je v *Resnici in laži v politiki* (2003b), še obsežneje pa v *Izvorih totalitarizma* (2003a) analizirala totalitarne režime 20. stoletja, vendar ne kot specifične avtoritarne oblike vladavine, ampak kot oblike dominacije »moderne politične laži«. V dobah tradicionalnega laganja, torej pred začetkom 20. stoletja, je laž pomenila prikrivanje dejanskih skrivnosti, zatajitev javnosti nepoznanih dejstev, pazljivo mimikriranje neprijetnih situacij in početij. Ta vrsta laganja kot oblika namernega prikrivanja, izkrivljanja ali zanikanja dejstev je bila vezana zlasti na tisto vrsto realnosti, ki se jo je bolj ali manj prikrivalo, je bila državna skrivnost ali tabu režima oziroma oblasti. Drugače rečeno, tradicionalna laž se je izvajala v družbenem kontekstu avtoritete resnice. Laž je resnico upoštevala ali se je celo bala in tako je tudi funkcionala. Toda v prvi polovici 20. stoletja pride po Arendt do premika v razvoju zgodovinske konstitucije političnega laganja na način, da sámo laganje o stvareh ali njihovi realnosti ni dovolj, ampak totalitarni režimi razvijejo posebno politično potrebo, laži namerno spremeniti v resničnost. Kakor piše Arendt: »Te laži ne zadevajo skrivnosti, marveč dejstva, ki so splošno znana« (2003b: 90). Skratka, moderna politična laž se paradoksno konstituira v političnih praksah izrekanja resnice bodisi kot oblika laganja z resnico bodisi kot oblika širjenja resnice z lažo.⁷

7. Zgledna primera parazitskega pajdašenja resnice in laži v politiki sta po Alenki Zupančič (2017: 30) pojava politične korektnosti in populizma: prva je precej podobna laganju z resnico (»Sicer izreče prave stvari, a se na koncu vendarle izkaže za napačno ... V shemi politične korektnosti je pomembno samo to, kar izrekate, ker da ne obstaja pozicija resnice, poleg tega ima vsak svojo resnico.«), drugi pa pripovedovanju resnice v obliki laži (»Izreka same napačne stvari, vendar kljub temu čutimo, da je nekaj v njem pravilnega ... V populistični shemi ni pomembno, kaj rečete, ker imate ‚vso pravico‘, da to rečete, in ker je resnica konec koncev vedno odvisna od pozicije, iz katere govorite.«).

Ni samo to, da totalitarni družbeni agensi lažejo, ampak laži spreminjajo v namišljeno, vendar aktivno delujejo in trajno realnost. To pa je po Arendt novost glede na preteklo zgodovino političnega laganja. Ali kakor pravi Arendt: »Razlika med tradicionalnim in modernim političnim laganjem se [lahko] zvede na razliko med prikrivanjem in uničenjem [realnosti]« (Arendt 2003b: 92). Seveda moderna laž ni samo značilnost totalitarnih režimov in avtoritarnih akterjev, na kar so opozorili že mnogi avtorji, tudi Arendt (2003b), ampak se pojavlja tudi v demokratičnih kontekstih. Tudi v demokracijah druge polovice 20. stoletja je prišlo do neke vrste stalnega nazadovanja politične strategije, pri kateri laž ni bila več sekundarno sredstvo znotraj splošnejših oziroma prevladujočih političnih strategij delovanja, ampak se je laž umestila v jedro samih političnih strategij. Drugače rečeno, začela je predstavljati bistvo njihove infrastrukture in komunikacijskih veščin. Skratka, v svetu, kjer se laž ne pojavlja kot posamično dejanje, kot eksces ali zloraba komunikacije, ampak kot sistemski strategiji delovanja, se seveda drastično zoži prostor, v katerem je še mogoče izrekati resnico in uporabljati dejstva kot ključne orientirje za presojo realnosti. Resnica je tako postala politična valuta, s katero se izdatno baranta, upravlja, posluje, predvsem pa zlahka zamenja za laž. Do nedavnega je za notorične lažnivce in sistematične manipulatorje, bodisi v politiki bodisi v drugih sektorjih družbe, naj gre za javno ali zasebno sfero, prevladujoče veljalo, da tisti, ki ekscesno lažejo in manipulirajo, sami sebe nimajo za lažnivce ali manipulatorje. Skratka, misili smo, da notorični lažnivci in sistematični manipulatorji te prakse izvajajo na način nekakšne samoprevare, samozaslepitve, ko na neki perfiden način ogoljufajo same sebe⁸ za zavest o tem, da lažejo in manipulirajo. Rekli smo jim, da lažejo tako, da še sami sebi verjamejo. Hannah Arendt je za take ljudi trdila, da bolje kot znajo lagati in več ljudi kot utegnejo naplahtati, toliko bolj

8. V raznovrstni literaturi se za to prakso samozaslepitve pogosto uporablja uveljavljeni anglicizem *self-deception* (goljufanje samega sebe, laganje samemu sebi), ki je zaradi dobro znanega paradoksa (povezanega z vprašanjem, kako je lahko človek žrtev lastne laži, če pa kot lažnivec ve, da si laže) cenjen izziv v številnih disciplinah, zlasti v moralni in politični filozofiji. Samoprevara se torej na prvi pogled kaže kot oblika »iracionalnosti«, s pomočjo katere človek samemu sebi prikrije določeno prepričanje, ki ga goji, da bi uveljavil neko drugo prepričanje. Slednje se lahko udejanji, kakor lucidno ugotavlja francoski ekonomist, kritik ekonomije in filozof Jean-Pierre Dupuy, samo na način *wishful thinking*, torej s pomočjo duševnega mehanizma, ki človeku omogoči, da začne verjeti v drugo prepričanje, čeravno se je to sprožilo ravno zato, ker pravzaprav verjame prvemu prepričanju: »/P/rvo prepričanje je vzrok drugega, seveda pa ni razlog zanj, saj mu oporeka« (Dupuy 2016: 174). Hannah Arendt samoprevaro opiše kot obliko nezmožnosti soočenja z realnostjo, zaradi česar uporabljamo analogije, ki naj bi nam »pomagale« razumeti ali opravičiti realnost (Arendt 2003b: 44).

je verjetno, da »nazadnje tudi sami nasedejo svojim lažem« (2003b: 37). Toda kakor bomo videli kasneje, je nekaj, čemur je Arendt v začetku petdesetih let 20. stoletja rekla »organizirano laganje«, v 21. stoletju dobilo novo postresnično pobudo, tako rekoč svoje logično nadaljevanje, in to v obliki odprtrega *laganja*.

Ustavimo se za trenutek še pri drugem nosilnem pojmu, to je pri manipulaciji in njenih ključnih zgodovinskih premenah.⁹

Shema 2: Zgodovinski režimi manipuliranja.

Tu nam je v pomoč francoski zgodovinar manipulacije in propagande Fabrice D'Almeida (2018), ki pravi, da se je manipulacija pojavila v točno določenem trenutku v zgodovini. Pred tem je bila v dolgi zgodovini človeštva poznana zgolj v številnih naključnih podobah zvijačnosti, lisjaškosti, pretkanosti, premetenosti, prebrisanosti, prekanjenosti, zahrbtnosti, iznajdljivosti in preračunljivosti, torej kot nekakšna *métis* ali *mélange* starodavnega modela nedistinkтивnega mešanja in križanja računajočih praks mišljenja in delovanja. Toda v 18. stoletju, ko se

9. Manipulacija je, kakor so pokazali številni filozofi, sociologi, socialni psihologi, antropologi, semiologi in politologi, konstitutivna razsežnost medosebnih in družbenih odnosov. V naših vsakdanjih medosebnih interakcijah vedno poskušamo, zavestno ali ne, obvladovati in nadzorovati vtise, ki jih ustvarjamo in izvajamo za druge, predstavljalati ugodno podobo o sebi in interakcijske situacije, v katere smo vpleteni, obrniti sebi v prid. Na različnih področjih družbenega življenja (glej Coons in Weber 2014; D'Almeida 2018; Goodin 1980), od politike do posla, vodenja, odločanja, oglaševanja, medijs, izobraževanja, družine, starševstva, romantike in intimnih odnosov, vsakdo igra, očitno ali ne, vlogo manipulatorja ali manipuliranega. V določenih družbenih situacijah želega človeškega vedenja sploh ni mogoče doseči brez vsaj določene stopnje neke vrste manipulacije.

pojavi pojem organiziranega političnega subjekta, se manipulacija prvič vsili kot oblika strateško premišljenega, sistematično načrtovanega, vodenega in instrumentaliziranega manevra, torej kot vrsta nove imposture, s katero je mogoče distinkтивno preoblikovati nekatere stare prakse dominacije. Razvoj pravnih in moralnopolitičnih diskurzov, ki so skušali prakse manipulacije domnevno pripeljati v legalistično obnebje prepovedane sleparije, kaznive goljufije, spodnese verodostojnosti, družbeno sankcionirane zlorabe zaupanja ali vsaj do institucionaliziranega čuta za individualno in kolektivno ločevanje med »dobrim« in »slabim«, »prav« in »neprav«, je v 19. in 20. stoletju paradoksno spodbudil tudi razvoj novih oblik sofistikacije, mediatizacije in ekonomizacije manipulacije. V 19. stoletju manipulacija, ko se nadalje industrializira in scientifizira, ne nastopa več kot bolj ali manj arbitraren skupek računajočih procedur, torej kot starodavna *métis* raznovrstnih praks računajočega mišljenja in delovanja, ampak kot manufakturno, industrijsko in kapitalsko administrirani dogodek oziroma serija dogodkov. Tako se manipulacija iz modela medosebnega komuniciranja preseli v model množičnega komuniciranja, katerega oblastno mobilizacijsko publiciteto mu zagotovi znanstveni, politični in ekonomski interes za poznavanje teorije množice. Čas od druge polovice 19. stoletja do sredine 20. stoletja je čas nove invencije manipulacije, ki proizvede industrializirano manipulacijo, v kateri se revitalizirajo, redefinirajo in modernizirajo že nekateri več stoletij znani pojavi in pojmi, kakor so propaganda, rekrutacija in indoktrinacija.

Vzporedno s tem sistemskim razvojem manipulacije vseskozi obstaja tudi izvedba manipulacije kot vsakodnevne, uporne in preživetvene taktike malega človeka, torej kot »manipulacija s človeškim obrazom«. Toda ta vrsta drobnih manipulacij ni tista, ki bi se zmogla v 20. stoletju zares učinkovito korporativizirati in nato s pomočjo novih informacijsko-komunikacijskih tehnologij postaviti na piedestal omniprezentne manipulacije (ne misleč v smislu »vse je manipulacija«, ampak v smislu »manipulacija se lahko povsed naseli«). To je nova oblika manipulacije, katere infrastruktura temelji na tehnologijah velikih podatkov, psevdoznanstvenih tovarnah laži, industrijsah viralnih mistifikacij, fabricirajočih digitalnih medijev, temnem internetu, postresničnem mreženju in globaliziranem koruptivnem kapitalu. Gre za podatkovne, algoritemskie, avtomatizacijske in mreženjske tehnologije, s pomočjo katerih je možno kadarkoli, kjerkoli in od koderkoli kanibalizirati sleherno človeško komunikacijo. Ta vrsta manipulacije, ki istočasno deluje omniprezentno (globalno) in personalizirano (kapilarno), danes deluje kot organizirana totaliteta, kot novi hegemon. Ne govorimo več o predmanipulaciji (v podobi zvijačnosti, poznane pred 18. stoletjem), tudi ne o klasični manipulaciji (v podobi politično organizirane, nato industrializirane in kasneje korporativizirane manipulacije od sredine 18. do konca 20. stoletja),

ampak govorimo o novi obliki manipulacije, ki jo imenujemo *globoka manipulacija* (v podobi napredajoče datificirane, algoritmizirane, avtomatizirane in mrežno ekonomizirane manipulacije, zaradi katere je vse naše življenje čedalje bolj neobhodno pripeto na manipulacijo in njen razraščajočo medijsko, komunikacijsko, tehnološko, politično in družbeno infrastrukturo). Toda ta globoka manipulacija je v drugem desetletju 21. stoletja dobila svojo nadgrajeno brutalno različico v postresnični obliki *transparentne manipulacije*, katere mehanizem delovanja bomo v prispevku, ki je v pripravi, pojasnili tudi na bolj intersubjektivni ravni.

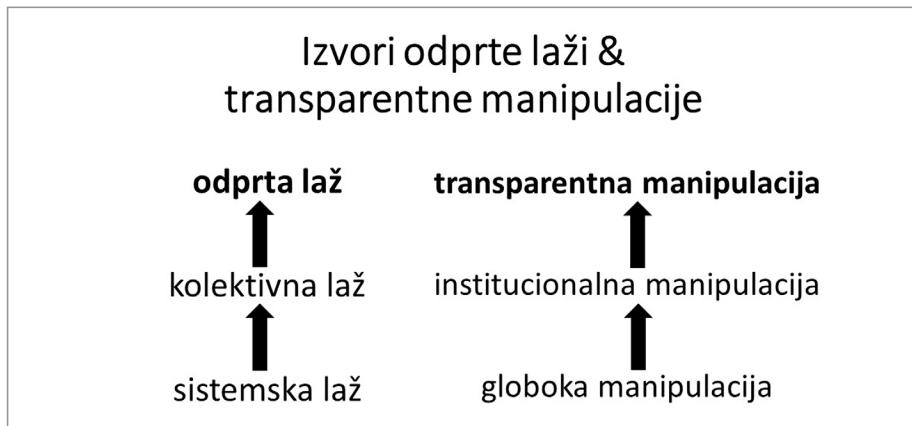
5 Lagati institucionalno in kolektivno

Jednat zgodovinski očrt transformacij režimov laganja in manipuliranja sugerira, da laganja in manipuliranja ne moremo razumeti le kot mendacitetni strategiji posameznikov, ampak razkriva strukturne spremembe v laganju in manipuliranju kot prevladajočem sistemu produkcije in nadzorovanja družbene realnosti. Eno je, če lažejo in manipulirajo posamezniki. Drugo pa je, če lažejo in manipulirajo institucije in celi sektorji družbe. Okoliščine, v katerih danes lažejo odprtji lažnivci in manipulirajo transparentni manipulatorji, so tudi okoliščine, v katerih ekscesno lažejo in prevratno manipulirajo institucije. Bourdieujevsko rečeno, individualne dispozicije za ekscesno laganje in manipuliranje pogosto vzdržujejo in hranijo številne institucionalne dispozicije za laganje in manipuliranje. Še več, v okoliščinah, v katerih lažejo cele institucije ali se laže v imenu institucij, posamezniki v teh institucijah ne lažejo le individualno, ampak kolektivno. Ta kolektivna dispozicija za laž in manipulacijo je namreč pogosto vpisana v objektivne strukture institucij (npr. v ustanovah, v katerih se govori eno, dela pa drugo; organizacijah, v katerih med njihovo javno oziroma uredno podobo in dejansko notranjo realnostjo obstaja velikansi razkorak; kolektivih, v katerih obstajajo trdovratni tabuji javne tajne; ali pa skupinah, v katerih gojijo močne kolektivne hipokrizije) in posledično v mentalne strukture subjektivnih resnic njihovih članov, ki so institucionalno socializirani in spodbujeni, da ravnajo v skladu s tem, kar dela institucija. Če laže institucija ali njeni najvidnejši predstavniki, potem so izpolnjeni institucionalni pogoji za to, da lažnive strategije kot *kulturo delovanja* razvijajo tudi drugi člani institucije po vertikalni lestvici ali horizontalnih linijah strukture.

Ta temeljna sociološka lekcija nas opominja, da se odprtji lažnivci in transparentni manipulatorji v institucijah ali družbi nasploh ne pojavijo kar naključno ali kar sami od sebe, ampak se pojavijo, ko in ker obstaja primerna družbena infrastruktura, primerna družbena tehnologija in primerna družbena konstelacija razmerij, ki omogoča razvoj prav takšnih dispozicij. Iz tega sledi, da odprto

laganje in transparentno manipuliranje potrebujeta ustrezni družbeni okvir, v katerem se lahko izvajata kot legitimni in uspešni družbeni praksi.

Shema 3: Izvori odprte laži in transparentne manipulacije.

Odprta laž se lahko kot družbeno sprejemljiva oblika laganja odvija le v okviru kolektivne laži in sistemsko organizirane laži. In enako velja za transparentno manipulacijo, ki se lahko uspešno in učinkovito realizira le na ozadju institucionalne in globoke manipulacije.

Ponovimo, odprta laž se sistematicno ne dogaja kar iz navdiha, ampak sistemsko, čeprav morda deluje »naravno« na individualni ravni. Iz tega sledi, da tudi laganje na način izrekanja resnic nima veliko opraviti z iskrenostjo in resnicoljubnostjo. Tudi transparentna manipulacija ne pade kar z neba, čeprav se vsiljuje kot prosti pad manipulatorjev. Prav tako nima nič opraviti z razsvetljenskim imperativom družbene transparentnosti. Transparentnost manipulacije morda lahko na prvi pogled očara, a je v resnici zavajajoča, če parafraziramo Bretona. Daje iluzijo, da se je prilagodila družbi, ki ceni transparentnost komuniciranja in delovanja. Toda manipulacija transparentne manipulacije se začne, ko transparentnost ni podpora transparentni komunikaciji in delovanju, ampak ju nadomesti. Do tega trika pa pride v posebno skonstruiranih družbenih pogojih. Transparentna manipulacija lahko svojo vidnost predzrno in brezsramno realizira samo v zavarovanih pogojih postkomunikacijske kloake globoke manipulacije. Šele ta ji omogoča, da je lahko transparentna in kot transparentna ostane nesankcionirana. Pravzaprav gre za dvosmerni proces vzajemnega oplajanja globoke in transparentne manipulacije. Na eni strani transparentna manipulacija potrebuje zaščito globoke manipulacije, da bi se sploh lahko nekaznovano realizirala kot transparentna manipulacija, na drugi pa globoka manipulacija svoje komunikacijske in mediatizacijske potenciale lahko najbolj vidno in brezobjektivno realizira, če se postavi na mesto transparentne

manipulacije. Skratka, transparentna manipulacija se odvija na ozadju globoke manipulacije, katere infrastruktura temelji na sinergijah in promiskuiteti podatkovnih, algoritemskih, avtomatizirajočih in mreženjskih tehnologijah, ki so kolonizirale in uzurpirale vse sfere družbenega življenja, od politike, posla, akademie, medijev, industrije množičnega komuniciranja, javne sfere do medosebnega komuniciranja. Ni samo to, da so novi mediji in informacijsko-komunikacijske tehnologije ključna infrastruktura za pospeševanje laganja in manipuliranja, ampak da so kot legitima javna infrastruktura pristali na to, da tako rekoč legitimirajo vsakršno laganje in manipuliranje. Tej novi sistemski konstelaciji manipulativnih procedur rečemo globoka manipulacija, ki zagotavlja temeljne pogoje za izvajanje transparentne manipulacije.

Kompleksne digitalne tehnologije datificiranih, algoritmiziranih, avtomatiziranih in omreženih realnosti manipulirajo z realnostjo, tudi če se njihovi izumitelji, ustvarjalci in preroki zaklinjajo, da niso bile ustvarjene za te namene. Poanta globoke manipulacije je, da lahko s pomočjo digitalnih tehnologij istočasno deluje globalno in personalizirano.¹⁰ Klasična manipulacija je ustvarjala vzpopredne svetove, saj je delovala na podlagi motivacije, da ostane skrita, delujoča v zakulisju. To so bili antagonistični svetovi (laž proti resnici, resnica proti laži). Drugače rečeno, manipuliralo se je s posameznimi deli realnosti, ne s celotnim družbenim kontekstom, in to je imelo za posledico, da je manipulacija naletela na objektivne omejitve in prepreke tudi v primerih, ko je bila nagnjena ali programirana za njihovo prekoračitev. V režimu globoke manipulacije pa gre za preuvirjanje celotnega konteksta realnosti na način ponujanja novega konteksta realnosti. Drugače rečeno, globoka manipulacija ustvarja en sam uniformen svet, pravzaprav edini svet, v katerem živimo in v katerem se manipulacija lahko izvaja ne le globinsko, ampak tudi transparentno, na »odru«, torej vsem na očeh, brez sankcij. Ni več odločanja za laž ali resnico, ampak je naš svet že opredeljen v skladu z zakonitostmi sistemski laži in globoke manipulacije, zaradi katerih smo postavljeni le še pred legitimno odločitev za laž ali protilaž. Zato se nam dogaja, da resnica v svetu globoke manipulacije še najlažje preživi kot oblika cinizma.

Toda ponavljamo, individualno se lahko uspešno in nesankcionirano ekscesno laže le, če se ekscesno laže tudi kolektivno. Drugače rečeno, odprtji lažnivci in transparentni manipulatorji lahko prosperirajo samo v takih okoljih, v katerih sta

10. Najbolj eklatanten primer tega tipa (samo)prevare je online pasivna analitika, ki realnost ljudi ne le algoritemsko targetira, ampak tudi dodatno personalizira. Personaliziranec so tako njegove izbire in rabe dodatno legitimirane kot »osebne«, saj so to potrdili tudi matematični algoritmi. Tak izid površinske samoprevare je v resnici rezultat delovanja globoke manipulacije.

laž in manipulacija sprejeti kot legitimni obliki komunikacije. Rekli bi, da je to svet komunikacije po komunikaciji, torej svet postkomunikacije, ki je komunikacijo spremenil v manipulacijo in v katerem manipulacija brez ovir vampirizira ali kanibalizira komunikacijo.¹¹ In tega ne počne več le alternativno, periferno ali marginalno, ampak se v svoji družbeno propulzivni in usurpatorski akciji giblje v smeri nove normative in hegemonije. V prispevku, ki je v pripravi, bomo lahko videli, da odpti lažnivci lažejo v formatu resničnostnega šova, transparentni manipulatorji pa v formatu postkomunikacije.

V dobi postkomunikacije se zatorej niso spremenili le modeli, tipi ali tehnike laganja in manipuliranja, ampak – in to se zdi ključno – tudi družbeni okvir za vzpostavljanje medčloveških odnosov. V dobi klasične manipulacije so prakse laganja in manipuliranja potekale v okvirih razmeroma etabliranega in situiranega socializacijskega, komunikacijskega in informacijskega ekosistema, v katerem so pogoje realnosti postavljali in legitimirali resnice, dejstva in informacije. V takem ekosistemu je manipulacija torej delovala kot ekscesen vzporedni svet, katerega učinki so se poravnivali ali nevtralizirali z učinki načel resnice, dejstev in informacij. V takem svetu so morali lažnivci in manipulatorji svoje prakse stalno skrivati in kamuflirati. Danes, v dobi globoke manipulacije to lahko počno veliko bolj vidno, saj pogoje v tem novem ekosistemu, ki ga zalivajo plohe odprtih laži in transparentnih manipulacij, ne legitimira več resnica ali dejstvo, ampak dovolj močno, perfidno in vztrajno komunicirana in mediatizirana postresnica, torej laž, in postdejstvo, torej psevdodejstvo ali nedejstvo. Razmerje med lažjo in resnico, manipulacijo in komunikacijo je postal problematično zato, ker laž prevzema vlogo in jezik resnice, manipulacija pa komunikacijo direktno nevtralizira ali jo celo razveljavlja.

SUMMARY

Although it has long been known that politicians lie, Donald Trump's entry to the political arena has seen lying been turned not just into an augmented political strategy unparalleled in the recent history of political falsehoods and manipulation, but one that has rapidly spread through the media and, helped by information and communication technologies, across public spaces to reach every domain of society. It is not because this example is politically notorious but the fact it is socially paradigmatic that confirms, affirms and reflects the social dimensions of the new initiatives in organised lying (i.e. open lying) and upgraded versions of systemic deep manipulation (i.e. transparent manipulation). We

11. O naravi odnosov med komunikacijo in manipulacijo v zgodovinski, ekonomski in komunikološki luči glej Kotnik (2020).

identify five reasons that explain the problems created by these two new forms of lying and manipulation, which may be distinct in their social constitution and function yet highly complementary in their social use and action. First, the position of being constantly deceived by lies and manipulations is no longer a delusive ‘alternative’, but is imposed upon us as the new normative ‘natural state’ of our social existence; second, toxic and pathological political lying and manipulation has been exported beyond the political field and is now also contaminating the entire public sphere; third, such excessive communication has moved from the domain of mass communications or media-driven communication to interpersonal communication as well; fourth, open lying and transparent manipulation cause relational and symbolic violence; and fifth, it is in all respects about bad, negative, harmful, disruptive and destructive practices. By referring essentially to Pierre Bourdieu, Michel Foucault, Hannah Arendt and Fabrice D’Almeida, we tackle different aspects of the problem, from historical, systemic, collective and institutional through to intersubjectively and interpersonally relational points of view. We then reflect on, in a largely sociological manner, what has recently happened to the social status of truth, and to lying and manipulation, in this post-truth world, and helped by ideas arising from the mentioned authors we try to analytically answer the questions: What does it mean to ‘lie like Trump’ and ‘manipulate like Trump’?

In the first chapter: “A Lie Makes the Truth. Is It Really Easier to Tell a Lie Than the Truth?”, we define the post-truth truth–falsehood relationship, and the specific practices of (Trumpian) open lying and transparent manipulation as asocial and antisocial socialising but a highly mobilising type of lying and manipulation. In the second chapter: “Truth Classifies. Does Lie Really Classify Better?”, in a Bourdieusian manner we ponder truth and falsehood in the context of social classifications and find that it does matter who classifies the social world because not all classification actions are equally inclined to validate factual and truth-based reality. In the third chapter: “Truth Needs Fearless Speech. Does a Lie Really Take Over That Speech?”, we argue that in the post-truth world the role of Foucauldian “fearless speech” has been taken over by lies. In the fourth chapter: “Historical Regimes of Lying and Manipulation”, we reveal the roots of open lying and transparent manipulation. We show in the last and fifth chapter entitled “Lying Institutionally and Collectively” that people as social agents never lie only individually spontaneously, tactically or strategically, but collectively, institutionally and systemically. To conclude, the relationship between lie and truth, manipulation and communication, has become problematic in the post-communication age because lies colonise the role and language of truth, while manipulation directly neutralises, cannibalises, or even nullifies communication.

Opomba

Prispevek je bil poslan v objavo pred ameriškimi predsedniškimi volitvami novembra 2020.

Literatura

- Aratani, Lauren (2020): "Tsunami of Untruths": Trump Has Made 20,000 False or Misleading Claims. Report. The Guardian, 13. 7. 2020. Dostopno prek: <https://www.theguardian.com/us-news/2020/jul/13/donald-trump-20000-false-or-misleading-claims> (10. 10. 2020).
- Arendt, Hannah (2003a): Izvori totalitarizma. Ljubljana: Študentska založba.
- Arendt, Hannah (2003b): Resnica in laž v politiki. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.
- Austin, John L. (1990): Kako napravimo kaj z besedami. Ljubljana: Studia Humanitatis & ŠKUC Filozofske fakultete.
- Bourdieu, Pierre (2018): Classification Struggles: General Sociology, Volume 1, Lectures at the Collège de France, 1981–82. Cambridge: Polity Press.
- Colbert, Stephen (2005): The Word – Truthiness. The Colbert Report. Comedy Central, 17. 10. 2005. Dostopno prek: <http://www.cc.com/video-clips/63ite2/the-colbert-report-the-word--truthiness> (13. 10. 2020).
- Coons, Christian, in Weber, Michael (ur.) (2014): Manipulation: Theory and Practice. New York: Oxford University Press.
- D'Almeida, Fabrice (2018 [2003]): La Manipulation. Pariz: Presses universitaires de France.
- Dupuy, Jean-Pierre (2016): Prihodnost ekonomije: Kako se otresti ekonomistifikacije. Ljubljana: Analecta.
- Foucault, Michel (2008 [1991]): Resnica in oblast. V Michel Foucault: Vednost – oblast – subjekt: 111–134 [57–75]. Ljubljana: Krtina.
- Foucault, Michel (2009): Neustrašni govor: Izvor zahodne kritične tradicije. Ljubljana: Založba Sophia.
- Goodin, Robert E. (1980): Manipulatory Politics. New Haven, CT: Yale University Press.
- Jalušič, Vlasta (intervjuvana), in Trampuš, Jure (2020): Sistematično in notorično laganje v politiki poteka tako, da tisti, ki lažejo, samih sebe nimajo za lažnivce. Mladina, 18. 9. 2020: 34–39.
- Kessler, Glenn, Rizzo, Salvador, in Kelly, Meg (2020): President Trump Had Made More Than 20,000 False or Misleading Claims. Washington Post, 13. 7. 2020. Dostopno prek: <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/07/13/president-trump-has-made-more-than-20000-false-or-misleading-claims/> (10. 10. 2020).
- Kessler, Glenn, Rizzo, Salvador, in Kelly, Meg (2020): Donald Trump and His Assault on Truth: The President's Falsehoods, Misleading Claims and Flat-Out Lies. New York: Scribner.

Kotnik, Vlado (2020): Komunikacija kot manipulacija: Kritika ekonomizma komuniciranja. Monitor ISH, XXII (1): 7-76.

Pfiffner, James P. (2020): The Lies of Donald Trump: A Taxonomy. V Charles M. Lamb in Jacob R. Neiheisel (ur.): Presidential Leadership and the Trump Presidency: Executive Power and Democratic Government: 17-40. London: Palgrave Macmillan.

Schwartz, Tony [z Donaldom Trumpom] (1987): Trump: The Art of the Deal. New York: Penguin Random House.

Selberg, Anna-Karin (2019): Sodobna umetnost laganja. Sodobnost, 6. 11. 2019. Dostopno prek: <https://www.sodobnost.com/anna-karin-selberg-sodobna-umetnost-laganja> (5. 10. 2020).

Zupančič, Alenka (2017): Back to the Future of Europe. V Jela Krečič (ur.): The Final Countdown: Europe, Refugees and the Left: 21-32. Ljubljana: Irwin & Dunaj: Wiener Festwochen.

Podatki o avtorju_ici:

prof. dr. **Vlado Kotnik**

Oddelek za komuniciranje in medije (oziroma Oddelek za medijske študije),
Fakulteta za humanistične študije,
Univerza na Primorskem
E-mail: vlado.kotnik@guest.arnes.si

SF
SF
SF
SF
SF
SF

RECENZIJE KNJIG
BOOK REVIEWS

Књижнијајдаја

Darja Tadič

**Erving Goffman: Azili: eseji o socialni situaciji duševnih bolnikov in drugih zaprtih varovancev. Ljubljana: Založba /*cf., 2019.
410 strani (ISBN 978-961-257-102-3), 28 EUR**

Goffmanove Azile v družboslovju poznamo kot temeljno sociološko delo za razumevanje delovanja t. i. totalnih ustanov. Mednje se uvrščajo psihiatrične bolnišnice in zapori, pa tudi azilni domovi, socialnovarstveni zavodi, domovi za starejše in mnoge druge institucije. Gre za ustanove, v katerih skupaj živi »veliko število ljudi, ki so se znašli v enaki situaciji in ki so za precešen čas odrezani od širše družbe« (str. 9), njihovo totalno naravo pa »simbolizirajo ovire, ki onemogočajo socialne izmenjave z zunanjim svetom in odhod iz njih« (str. 14). Ena od središčnih značilnosti teh ustanov je formalna urejenost bivanja v njih, torej »urejanje številnih človeških potreb z birokratskim organiziranjem« (str. 16).

Avtor že v prvem delu knjige izpostavi, da znotraj totalnih ustanov delujejo dva socialna in kulturna svetova: svet osebja in svet »varovancev«. V delu prek širih obširnih esejev (O značilnosti totalnih ustanov, Moralna kariera duševnega bolnika, Podtalno življenje javne ustanove ter Medicinski model in psihiatrična hospitalizacija) odstira pogled v drobovje delovanja ustanov, pri tem pa se pretežno usmerja na situacijo ljudi, ki v teh institucijah bivajo, torej na »varovančevu situacijo«. Azili so precej impresivna, hkrati pa izrazito analitična in sistematično urejena zbirka orisov problematičnih praks in škodljivih učinkov totalnih ustanov na ljudi, ki v njih bivajo. Goffman pokaže, da obstaja velik razkorak med tem, kaj institucije domnevno počnejo (zdravijo, prevzgajajo, oskrbujejo, varujejo ...), in tem, kaj se v njih zares dogaja. Slika totalnih ustanov, ki se izriše, se bistveno oddaljuje od ustaljenih predstav ter tako rahlja dotedanjo trdnost njihovih deklariranih ciljev in namenov.

Prav obširnosti in bogastvu tematizacije problematičnih vidikov delovanj totalnih ustanov je moč pripisati, da se je to Goffmanovo delo doslej pogosto uporabljajo kot izhodišče za kritiko delovanja tovrstnih institucij ter na njej temelječih pozivov in prizadevanj za njihovo zapiranje (deinstitucionalizacijska gibanja). Tovrstna konceptualna in aplikativna vrednost Azilov je v družboslovnih krogih že temeljito popisana in prepoznana (pregled področja najdemo tudi v navdihujoči spremni besedi Azilov avtorja Vita Flakerja), zato na tem mestu ne potrebuje še ene osvetlitve.

Socialno delo, socialno pedagogiko, antropologijo in druge sestrške discipline danes pogosto bolj teži to, da te institucije kljub spoznanjem o njihovi problematičnosti in poskusom njihovega zapiranja še vedno polnijo naš družbeni prostor. Vznikajo celo nove ustanove, na primer psihiatrična izpostava za otroke in mladostnike, hkrati pa se širijo stare (zapori v Ljubljani). Vse to brez večjega upiranja širše javnosti, še več, včasih celo z njenim odobravanjem. Goffmanovim Azilom bi lahko očitali, da nas močno spodbudijo k odpravi totalnih ustanov, hkrati pa nas puščajo brez idej, kako jih dolgotrajno odpraviti. Avtor se namreč ni posebej ukvarjal z vprašanjem njihove širše družbene funkcije in umeščenosti.

V zvezi s tem se zainteresirano bralstvo pogosteje obrača k Foucaultovim delom, zlasti Nadzorovanju in kaznovanju, ki obravnava podoben nabor (disciplinskih) ustanov. Pozoren bralec bo med tem Foucaultovim delom in nekaterimi Goffmanovimi nastavki v Azilih našel vsebinske mostove, pa čeprav se avtorja nista opirala drug na drugega in čeprav sta se osredotočala na različne vidike delovanja ustanov. Oba denimo izpostavljata, da je eno ključnih spoznanj ravno podobnost med na videov različnimi ustanovami. Foucault tako ilustrira, da »je zapor podoben tovarnam, šolam, kasarnam, bolnišnicam, te pa so vse podobne zaporu« (str. 248); Goffman pa podobno opomni, da »velja upoštevati, da je to, kar je v zaporih ‚zaporskega‘, zaslediti tudi v ustanovah, katerih člani niso prekršili nobenega zakona« (str. 9). Oba tudi skleneta, da pri tovrstnih ustanovah ne gre za nekakšen od družbe izoliran svet, pač pa prej za socialno tvorbo, ki je močno vpeta v delovanje družbe kot sklenjene celote. Goffman v Azilih še poudari, da te podobnosti »tako bijejo v oči, da upravičeno domnevamo, da obstajajo funkcionalni razlogi za te poteze« (str. 123), Foucault pa se v svojem delu loti ravno preučevanja teh razlogov oziroma kontekstov.

V Azilih lahko najdemo več mest, ki nam pomagajo razumeti umeščenost totalnih ustanov v družbo, s tem pa njihovo vztrajanje v sodobnem družbenem življenju. Eno takšnih mest je avtorjeva tematizacija »izgona« (str. 134–143), procesa, ko posameznikovo domače okolje sproži kolesje postopkov, ki osebo iztrga iz okolja in jo izžene v eno od totalnih ustanov. Ta del Goffmanovega dela nas spodbuja, da na totalne ustanove pogledamo ne samo kot na kraje, ki naj jih praznimo, ampak tudi kot na kraje, ki (naj) se (ne) polnijo z izgnanimi ljudmi. Izgon osebe iz skupnosti v totalno ustanovo sprožajo »prestopki zoper obstoječo ureditev neposrednih, ‚živih‘ odnosov« (str. 133). Pri izgonu gre torej za širše družbeno vprašanje, kakšna so pravila glede odnosov v nekem okolju, kaj velja za kršitev teh pravil oziroma kaj vse ljudje še lahko ali smemo početi, da nas je naše domače okolje še pripravljeno prenašati, kdaj se koga od nas še želi oziroma spodobi obdržati v skupnosti, nenazadnje pa tudi z vprašanjem, kdaj koga od nas skupnost sploh zmore obdržati v domačem okolju. Obstoj totalnih institucij je tako trdno povezan s tem, kako smo si organizirali družbeno življenje in kje smo nastavili naša orodja za sobivanje, kakšen konsenz smo sprejeli glede tega, »čigava briga« so ljudje okrog nas, pa tudi s tem, koliko skupnostnega je še ostalo v naših skupnostih – koliko bolj pa se ta razkraja v zbirko krhko povezanih, atomiziranih individuumov, katerih smiselnost bivanja v skupnosti je pogosto podvržena ocenjevanju po ključu njihove vrednosti na »trgu dela«. Goffmanovo delo tako opozarja, da totalne institucije niso toliko kraji za ljudi, ki trpijo za kakšno nesposobnostjo ali boleznijo, kolikor bolj so to kraji za ljudi zunaj, ki trpijo za potrebo po izgonu nekaterih svojih članov. Zmotno je torej zaključevati, da gre pri Azilih zgoj za delo o življenju v oddaljenih, skritih in z večino ljudi nepovezanih ustanovah. Goffmanovi slikoviti opisi dehumanizacije življenja v teh ustanovah so namreč tudi odsev, refleksija življenja zunaj njih.

Zmotna pa bi bila tudi predstava, da so Azili le popis trpljenja, uklonjenosti in nemoči »varovancev«. V delu namreč najdemo oris mnogoterosti praks »varovancev«, skozi katere ti kršijo pravila vedenja in bivanja, ki jih odreja institucija. Tem praksam avtor pripisuje pomembno vrednost, saj človeku služijo kot nekakšni dokazi, da je kljub

totalnosti, rigidnosti in avtoritarnosti okolja »še vedno sam svoj človek, z določeno mero vpliva na svoje okolje« (str. 59). Prav prakse uporništva proti rigidnim in vsiljenim pravilom lahko predstavljajo pomembna »oporišča sebe«, saj vzpostavljajo »pregrado med osebo in socialno enoto«, v kateri se je človek znašel, ne da bi to zares želel. V tem smislu »upornost ni priložnostni obrambni mehanizem, ampak ključni sestavni del samega sebe« (str. 305). Ravno v totalnih ustanovah je tako Goffman našel spoznanje, da »človek uporablja metode, s katerimi ohranja določeno distanco, določen prazen prostor med sabo in tistim, s čimer bi se moral po mnenju drugih poistovetiti« (str. 305), naš občutek »sebstva« pa utegne vznikniti ravno »iz drobnih načinov, kako se tej sili upiramo« (str. 306). Te odklonskosti »varovancev« so navdih in opominik, kako pomembno je uporniško delovati v družbenih razmerah, s katerimi se ne želimo poistovetiti – pa naj bodo znotraj ali zunaj totalnih ustanov.

Viri:

Foucault, Michel (2004): Nadzorovanje in kaznovanje. Nastanek zapora. Ljubljana: Krtina.

Marjan Hočevsar**Matjaž Uršič in Heide Imai: *Creativity in Tokyo, Revitalizing a mature City. London: Palgrave Macmillan, 2020.*
248 strani (ISBN 978-15-6687-5), 106,99 EUR**

Kreativnost, kreativne posameznike (»kreativce«), kreativne industrije (proizvajalce), prakse (izvajalce), kraje (prostore, predele, mesta), celo kreativno računovodstvo in davčne napovedi – praktično karkoli – je mogoče obravnavati v neskončnem pomeniskem spektru te diskurzivne prakse. Kreativnost je skoraj fantomsko vsepovsod prisotna (ubikvitetna), v kontekstu označevanja, opisovanja ali pojasnjevanja določenih praks ali pojavov. Indikativna je že jezikovna raba v slovenščini. Kot močni označevalci kreativnosti na različnih področjih izriva ali tavtološko dopolnjuje prej uveljavljeno pomensko opredelitev ustvarjalnosti (npr. sintagma v obe smeri: »kreativna ustvarjalnost«, »ustvarjalna kreativnost«). Diskurzivna praksa kreativnosti je seveda zgolj pojavnna oblika bolj fundamentalnih lastnosti v historičnem procesu transformacije (pozne) modernosti. Pojasnjevalni okvir je lahko zelo širok. Na eni skrajnosti prevladuje analitični kontekst kritike zahodnega estetiziranega kapitalističnega neoliberalizma, na drugi pa pozitivistična apologija učinkovitih tržnih vzvodov družbene samoregulacije. Vmes je cela vrsta razlag srednjega ali »uravnoveženega dometa«, ki pojavi pripišejo generativno sposobnost vzdrževanja dialektičnega trenja med skrajnim individualizmom (avtonomnostjo, samostojnostjo) in nujno družbeno integracijo (interesno, omrežno povezanostjo). Kreativnost ni več zgolj kulturna, temveč strukturalna domena. Ne nanaša se več samo na področno zamejeno, kulturno (umetniško, znanstveno) produkcijo in recepcijo specifičnega deleža populacije, skupin ali entitet. Postane pričakovana, željena, skoraj zapovedana praksa tekmovalnosti, sodelovanja, mobilnosti, promocij in mehanizma delovanja za vse ter na vseh ravneh družbeno-prostorske organiziranoosti. »Mantra« kreativne transformacije naraščajoče prezema vsa družbena razmerja ter vzpostavlja nove, binarne hierarhije kreativcev in nekreativcev, s tem pa nove, bolj subtilne oblike neenakosti.

Sociologi so z zadržanostjo vstopali na analitični vlak kreativnosti. Kot se za znanstveni pristop spodbobi, sociologi posamičnim pojavnim oblikam transformacije družb niso pripisovali večje pojasnjevalne, temveč bolj ponazoritveno težo. Različni strategi in razlagalci prihodnosti so si, kar je sicer običajno, prilastili bolj abstraktne postulate družbenih sprememb, jih med sabo eklektično povezali, poenostavili in popularizirali v afirmativnem paketu prihajajoče »dobe kreativnosti«.

Ni naključje, da so bili med prvimi prav urbani strategi (npr. Charles Landry, *The creative city*, 1994), ki so postopni renesansi urbanih središč po obdobju njihovega zatona zaradi procesa suburbanizacije skušali vdahniti racionalno in hkrati privlačno razlogo. Zlasti so naslavljali podjetniške vlagatelje, nepremičninske agente, prostorske načrtovalce in prav posebej, upravljalce mest – politike. Ko so sociologi urbano renesanco kritično obravnavali z negativnimi prostorskimi učinki razslojevanja (gentrifikacije), so urbani strategi poudarjali »kreativne in kompetitivne priložnosti« mestnih središč. Nekaj

let zatem so na vlak vskočili kreativni in podjetni sociologi. Richard Florida je najprej tezo o Vzponu kreativnega razreda (2002) ter nato s študijo Mesta in kreativni razred (2004) razvnel socioološka čustva s kritičnimi razpravami in nepreglednim številom empiričnih preverjanj njegovega derivativnega koncepta s kreativnim navdihom. Floridovo raziskovalno podjetje znotraj univerze v Torontu je postalo finančno najdonosnejši socioološki posel vseh časov. Nenazadnje, kreativci potrebujejo vzpodbudno materialno, historično, kulturno in estetsko-simbolno ozadje. Historične lokacije mestnih središč in zapuščeni industrijski kompleksi se kot nalašč prilegajo življenjskim slogom kreativcev, ki prostorsko združujejo delo, bivanje in prosti čas z življenjsko filozofijo proizvajalca in potrošnika v enem zamahu (»prosumption«).

Z adventom kreativnega vzgona je neločljivo povezana preobrazba urbanističnega in, širše, prostorskega načrtovanja v mestih. Namesto dolgoročnejšega prevlada kratkoročno in projektno načrtovanje, na katerega izdatnejše kot prej vplivajo vsakokratni tako lokalni kot globalni korporativni interesi. Mesta postajajo podjetja, ki tekmujejo med sabo za ljudi (kreativni razred), vlagatelje (kreativne industrije) in uporabnike (potrošnike). Iz koherentnih socialnih entitet postajajo prostorski zabojniški, kjer se njihova namembnost polni s fluidnimi vsebinami, stvarmi in ljudmi. Po številnih študijah primerov in ekspertizah je po skoraj trideset letih sedaj že jasno, da ima diskurz kreativnosti v procesu preobrazbe ter razvoja mest dejanske in merljive učinke, ki pa niso enoznačni.

Avtorja monografije *Creativity in Tokio: revitalizing a mature city* Matjaž Uršič in Heide Imai naslavljata protislovnosti težko združljivih poizkusov krepitve javnega s korporativnimi načeli, pomen lokalnih akterjev s soočanjem globalne menjave in nenazadnje tekmovanja kulturnega kapitala s finančnim za fizični prostor v mestu. Ob velikem številu publiciranih študij primerov »urbane kreativnosti« ali širše kreativnem prostorjenju mesta bi njuno delo lahko označili kot lovljenje ravnotežja med kritiko in afirmacijo diskurza kreativnosti.

Že v uvodu se implicitno odrečeta širšemu teoretiziranju o naravi kreativnosti in privzameta diskurz večdelnega »kreativnega ekosistema« kot smiselnou in legitimno podlago empiričnega preverjanja. Kreativnost vežeta na osnovno temo in urbano revitalizacijo ter s posamičnimi tokijskimi primeri preverjata učinke urbanega planiranja na konkretne akterje, to so preprosto prebivalci in »mali kreativci«, bodisi posamezniki ali kolektivi. S tem se izogneta morebitnim očitkom o množici referenc različnih disciplinarnih ozadij, ki ne dopuščajo jasne problemske (morda celo »nazorske«) opredelitev, obenem pa bralcu omogočata, da si s povezovanjem prilik sam ali v debati z drugimi zainteresiranimi sestavi celovito zgodbo o tokijski urbani preobrazbi. Pravzaprav je to zelo domišljena strategija. Študija je očitno namenjena meddisciplinarnemu zblizevanju, predvsem pa soočanju različnih pogledov na urbanizem, saj so pogosto imenitni skupni končni cilji »zgubljeni s prevodom« posamičnih strok.

Uvodu sledi poglavje izčrpnega historičnega, večravenjskega orisa Tokia. Za »zahodne« bralce, ki so sicer lahko že prej seznanjeni s kulturnim prepletom močno zakoreninjene kulturne tradicije in hitre ekonomske rasti z globalno vpetostjo, je prav analiza »specifične odraslosti mesta« tista, ki vzpodbudi razmislek o njeni povezavi s kreativnostjo kot sestavino tipične zahodne refleksivne racionalnosti.

V tretjem poglavju nadaljujeta s tokijsko zgodbo specifičnega urbanega razvoja in vanjo skozi različne in izdatne akademske reference smiselno vpenjata konceptualni okvir tokijske različice kreativnosti v urbanem prostoru.

Naslednja štiri poglavja (4–7) so izčrpne in res dobro izvedene študije primerov. Avtorjema uspe redek podvig. V tovrstnih analize običajno prevladuje bodisi prostorska bodisi časovna obravnava, njune študije primerov pa so dosledno časovno-prostorske, niso zgolj nizanje enega primera ob drugem, tako da jih je mogoče smiselno primerjati in medsebojno povezati. Tu je v celoti razvidna strateška (morda celo taktična) usmeritev študije. Rdeča nit je procesualna logika »glokalizacije«, v kratkem: lokalni odzivi kreativnega ekosistema na globalne izzive, z vpetostjo dogodkov, prizorišč in socialnih razmerij akterjev vanje.

Čeprav bi zlasti kakšen sociolog lahko vihal nos ob nekritični rabi modnih pojmov (*buzz-words*) iz zakladnice popularnih urbanih strategov (denimo *soft/hard factors* ali *creative ecosystem*), je objektivnemu bralcu v sklepnu poglavju precej jasno predstavljen praktični namen hibridnega in eklektičnega pristopa. Ta pristop omogoča branje monografije širšemu krogu zainteresiranega bralstva, ki bi sicer obupal bodisi ob globokoumnem kritičkem teoretiziranju (kar bo bralec te recenzije morda pripisal uvodu te recenzije) bodisi ob neskončnem nizanju faktografije, ki je pogosta značilnost pustih urbanoloških ekspertiz.

Monografija je dobro zasnovana študija fenomena kreativnosti v kontekstu urbane preobrazbe oz., natančneje, urbane revitalizacije postmetropolisa tam na dalnjem vzhodu. Obenem je delo informativno in je napisano v »dostopnem«, berljivem jeziku. Čeprav avtorja problematičnega diskurza samega sploh ne problematizira, ne gre za apologijo kreativnosti. To je povsem očitno. Avtorja že v uvodu bralca pridobita na svojo stran z romaneskno-filmsko naracijo dveh prilik: magično-izgubljenega občutenja znanega teoreтика »neprostorov« ob prihodu v nepoznan, nedoločljiv svet in s filmsko prispodobo o »izgubljenosti s prevodom«. V nadaljevanju ti dve priliki z vso raziskovalno rigoroznostjo analitično razčlenita in osmisilita. Dosežen je njun dvojni, medsebojno povezan namen: prvič, objektivizacija konteksta raziskovanja namesto generične kritike pojava in, drugič, uspeh pri zblževanju mimobežnih strokovnih jezikov ob lotevanju analize urbanih problemov.

Marko Hočevac

**Tomaž Mastnak: Črna internacionala:
Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma,
I. zvezek. Ljubljana: Založba */cf, 2019.
261 strani (ISBN: 978-961-257-117-7), 24 EUR.**

**Tomaž Mastnak: Črna internacionala:
Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma,
II. zvezek. Ljubljana: Založba */cf, 2019.
249 strani (ISBN: 978-961-257-118-4), 22 EUR.**

Knjiga Tomaža Mastnaka Črna Internacionala: *Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma* predstavlja prelomno analizo zgodovine neoliberalizma. Knjiga v dveh zvezkih prinaša analizo tesne povezave med ameriškim finančnim kapitalom in nemškimi industrialci ter vpliv ameriškega velekapitala na ameriško politiko do Nemčije med drugo svetovno vojno in po njej. Gre za nadaljevanje raziskovanja, ki si ga je Mastnak zadal s knjigo *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem* (Mastnak 2015), v kateri je analiziral teoretsko, ideološko in politično bližino fašizma in neoliberalizma. Mastnaka v Črni internacionali zanima, kdaj, kje in kako je bil neoliberalizem politično vpeljan. Na to vprašanje ponudi jasen odgovor: neoliberalizem je bil vpeljan v okupirani Nemčiji po drugi svetovni vojni, temelje za to pa je treba iskati v obdobju po prvi svetovni vojni in v strahu pred komunizmom.

V prvem poglavju Mastnak analizira spor med J. M. Keynesom in T. Veblenom glede narave versajske mirovne pogodbe. Keynes se je zavzemal za odpis dolgov Nemčiji in zagon ekonomije, Veblen pa je v versajski mirovni pogodbi in v Keynsovi argumentaciji videl predvsem strah pred širitevijo boljševiške revolucije in popustljivost do Nemčije. Versajska pogodba ni temeljila na kaznovanju Nemčije, temveč na strahu pred komunizmom, cilj je bil ustavitev in izgradnja močnega branika pred prodorom »pošasti komunizma«: »Boljševizem se je širil in nujno ga je bilo treba zaustaviti, ne nazadnje s prizanašanjem Nemčije« (Mastnak 2019a: 21). Avtor ugotavlja, da je bil versajski mir »protiboljševistični mir« in da pomeni »začetek stoletne vojne proti demokraciji« (Mastnak 2019a: 79).

V drugem poglavju Mastnak največ pozornosti nameni političnoekonomski teoriji ordoliberalcev, ki so predstavljali posebno nemško smer znotraj neoliberalizma. Mastnak predstavi kritiko monopolov Franza Böhma, analizo in razumevanje vloge države v ekonomiji Rüstova in Euckena, predvsem v luči preprečevanja monopolov. Po drugi strani pokaže, da so se med ordoliberalci našli tudi podporniki nacizma – Alfred Müller-Armack je »našel dom za podjetniški duh v totalitarni državi. Ustvarjalnost in totalitarizem sta delala z roko v roki« (Mastnak 2019a: 143). Adolf Lampe je bil ravno tako zelo blizu nacizma. Iz tega Mastnak izpelje sklep, da ordoliberalizem ni »bil nujno negacija nacizma, niti ne njegova afirmacija ali apologija. Znotraj ordoliberalizma je bilo

mogoče zavzeti stališče proti nacizmu ali ga sprejeti» (Mastnak 2019a: 153). Vsekakor pa je ključno, da sta bila svobodni trg in konkurenca »element uradnega nacističnega ekonomskega nauka« (Mastnak 2019a: 153).

V trejem poglavju Mastnak analizira razbitje nemškega delavskega gibanja, ki je tesno povezano z opuščanjem denacifikacije nemške družbe in države. Ti procesi so predstavljali temelje za vpeljavo neoliberalizma, pri čemer je bila utrditev »neoliberalizma kot uradne ekonomske politike« »ključni element v povojni reorganizaciji Evrope, ki je sama predstavljala element konsolidacije «nove svetovne ureditve»« (Mastnak 2019a: 155). Prvi pogoj za to pa je bilo »zahodnozavezniško zatrje nemškega protifašističnega gibanja. Ker je bilo najtesneje povezano z reorganizacijo delavskega gibanja, je bilo zatrje protifašističnega gibanja obenem udarec delavskemu gibanju. /.../ Z vsemi temi potezami zahodnih zmagovalcev je bila demokracija odklopljena od protifašizma in pripeta na kapitalizem« (Mastnak 2019: 157). Ni prišlo do odprave nacistične strukture ekonomije in odprave velikih industrijskih monopolov. Zahodne zaveznice so omogočile ohranjanje kapitalskih pozicij vsem ključnim podpornikom nacističnega režima, omogočili so tudi hiter zagon produkcije in zatrl viškršno alternativno gibanje.

Četrto poglavje je namenjeno analizi protikomunizma in hladne vojne, saj je vpeljavo neoliberalizma treba umestiti v širši kontekst boja proti komunizmu, ki postane manifesten že na versajski mirovni konferenci. Druga plat te medalje pa je seveda fašizem/nacizem. Povojni liberalni protikomunizem je imel veliko opraviti s fašističnim protikomunizmom. Rešitev ekonomije je bil zadosten razlog za upravičevanje zločinov fašistov: »To je bilo živo jedro fašističnega protiboljševizma – tisti protikomunizem, ki je združeval liberalce in fašiste, tista hvaljena rešitev Evrope in civilizacije. Zato so liberalci ostali profašistični ali filofašistični, tudi ko so fašisti sami že odrinili protiboljševizem ob stran« (Mastnak 2019a: 214). V tem poglavju avtor tudi razloži vlogo Georgea Kennana, ki je bil ključni oblikovalec ameriške politike do Sovjetske zveze ter zadrževanje in zajezitev njenega vpliva (*containment*). To je pomenilo vojaško prisotnost ZDA v Evropi in Zahodni Nemčiji po koncu druge svetovne vojne. Vojaška okupacija Zahodne Evrope po drugi svetovni vojni je postala temelj za vpeljavo neoliberalizma in za »evropsko enotnost«, ki še danes »zagotavlja podložnost in služenje ameriškim interesom in muham« (Mastnak 2019a: 259).

V drugem zvezku knjige Mastnak najprej obravnava načrt finančnega ministra ZDA Henryja Morgenthaua, ki je nastal ob koncu leta 1944 in ki je predvideval popolno demilitarizacijo in deindustrializacijo povojne Nemčije. Morgenthau je želel popolnoma razbiti nemško veliko industrijo, ki je tesno sodelovala z nacistično politiko. Ker je bil Morgenthauov načrt v popolnem nasprotju z interesu ameriškega kapitala v Nemčiji, se je začel medijski obračun z njim. Vojni minister Stimson in zunanjji minister Hull sta bila glavna nasprotnika Morgenthaua, pri čemer je Stimson prevzel Keynesovo argumentacijo iz pred 25 let – osnova za mir je delujča ekonomija. Pri njej je šlo seveda za ohranjanje nacističnega ekonomskega stroja, ki je sodeloval z ameriškim kapitalom: »Ameriške banke in korporacije so izdatno investirale vanjo. Zaradi močnih in tesnih ekonomskih vezi so ekonomski mogotci na obeh straneh gledali na vojno kot na zgolj začasno suspendiranje poslovnih odnosov« (Mastnak 2019b: 44). Vojno ministrstvo je

prek pritiska časnikov uspelo pripraviti Rooseveltta, da se distancira od Morgenthauvega načrta.

V šestem poglavju Mastnak analizira delovanje okupacijske vojaške oblasti v Nemčiji in poudari, da je vojaška oblast delovala v nasprotju z uredno politiko ZDA, ki je bila izražena v Direktivi JCS 1067 in Potsdamski izjavi. Okupacijska oblast je vse bolj nasprotovala dekartelizaciji in denacifikaciji, tudi sam vojaško-okupacijski aparat je bil očiščen tistih, ki so zagovarjali dekartelizacijo in denacifikacijo. Nastala je zveza »med ameriško vojaško-industrijsko aliансo in nemškimi biznismeni« (Mastnak 2019b: 122). Ohranil se je nacistični upravni aparat. Zelo veliko predstavnikov ameriških korporacij je bilo v Nemčiji zadolženih za okupacijo. Cilj je bila obnova Nemčije zaradi ustavitev prodora komunizma. V bistvu je šlo za ohranjanje kapitalskih profitov in interesov v prepletjenosti ameriškega in nemškega kapitala. V Nürnbergu so proces proti nemškim industrialcem ustavili, obtožene in obsojene voditelje I.G. Farben pa so oprostili. Ob tem je treba poudariti, da so tako krščanski kot socialni demokrati podpirali idejo drugačne Nemčije »z lastno posebno politično kulturo – nekapitalistično demokratično socialistično Nemčijo, Nemčijo z ‚Gemeinwirtschaft‘ – ki bi bila most med Vzhodom in Zahodom« (Mastnak 2019b: 131). Vendar, prišlo je do vpeljevanja nedemokratične politike, saj so uredniki ZDA »uveljavljali politiko velikih privatnih ekonomskih interesov« (Mastnak 2019b: 132).

V sedmem poglavju Mastnak analizira vzpon Friedricha Erharda, ki ga je že Foucault postavil v samo središče vpeljevanje neoliberalizma v združeni okupacijski coni. Mastnak kritizira idealiziranje, ki ga najdemo pri Foucaultu o vlogi Erharda: »Erhard je bil nedvomno pomembna zgodovinska osebnost, Foucaultov Erhard kot avtor odločitve za neoliberalizem v Nemčiji pa je bil bolj kot kaj drugega literarni lik« (Mastnak 2019b: 141). V tem poglavju naslovi konkrete reforme na ravni javnih politik in zakonov, ki so oznanile nastop neoliberalizma. Ključni korak za vpeljavo neoliberalizma je bila združitev ameriške in britanske okupacijske cone. Na to združitev sta se pozneje navzala še Marshalllov načrt in izraziti protikomunizem. Za uveljavljanje Marshalllovega načrta sta bili potrebeni denarna reforma in liberalizacija ekonomije, ki sta prizadeli najrevnejše: »Liberalizacija ekonomije, ekonomska svoboda, je stopila v življenje pod pokroviteljstvom vojaške vlade, v izrednih razmerah, pod zaščito okupacijske vojske« (Mastnak 2019b: 164). Adenauerjeva vlada, v kateri je Erhard deloval kot ekonomski minister, je »postala vlada velikih ekonomskih interesov, velikih koncentracij privatne ekonomske moči« (Mastnak 2019b: 183).

V sklepnom poglavju Mastnak poudari pomen razumevanja ekonomske moči znotraj politike. Spremenjen odnos med kapitalistično ekonomsko močjo in politično oblastjo je odprl prostor za artikulacijo neoliberalizma. Mastnak, podobno Harveyju (2012) in drugim (Klein 2010; Dardot in Laval 2013), poudarja, da neoliberalna država postaja orodje za uveljavljanje interesov kapitala; v samem središču tega projekta pa je razgradnja demokracije: »Politična oblast tako v svojem jedru preneha biti javna oblast in vlada ne vlada več suvereno. Postane nekaj med servisom, izvajalcem, kolaborantom, zagovornikom in zaščitnikom ter podeljevalcem domicila in državljanstva nenadzorovani privatni moči, obenem pa še naprej okupira mesto javne oblasti. Ta transformacija še vedno zaznamuje in določa svet, v katerem živimo« (Mastnak 2019b: 198).

Knjiga predstavlja, kot to izpostavi tudi Mastnak (2019a: 96–97), nadgradnjo in konkretizacijo Foucaultove analize neoliberalizma, ki jo je predstavil v kurzu predavanj *Rojstvo biopolitike* (Foucault 2015). Foucault je v tem ciklu predavanj orisal intelektualne in politične zmetke ter začetke neoliberalizma, pri čemer je ohranjal distinkcijo med različnimi smermi znotraj neoliberalnega »miselnega kolektiva« (Mirowski in Plehwe 2009). Poudaril je, da je nemška izkušnja po drugi svetovni vojni ključna za razumevanje vpeljave neoliberalizma v praksi, vendar pa je, kot ugotavlja Mastnak, njegova sicer pravilna interpretacija preveč poenostavljena, saj pozabi na politične in ekonomske interese v razlagi vzpona neoliberalizma v Nemčiji (Mastnak 2019a: 96). Kar Foucault spregleda, je ključna vloga ameriške okupacijske oblasti pri vpeljavi neoliberalizma v Zahodni Nemčiji. Neoliberalizem je torej bil vpeljan najprej v angloameriški okupacijski coni, in sicer tako kot v Čilu 25 let pozneje, pod okriljem vojaške diktature.

Mastnakova teza potrjuje argumentacijo Naomi Klein o »doktrini šoka«, le da jo postavi še nekoliko bolj nazaj v zgodovino: druga svetovna vojna in veliko uničenje sta bila uporabljena za povečanje moči ameriškega in zahodnoevropskega velekapitala v projektu obnove Zahodne Nemčije ter konstrukciji ameriške hegemonije na svetovni ravni. To je bil projekt vpeljevanja neoliberalizma, ki predstavlja politične in ekonomske temelje procesov evropskih integracij: »Evropska unija oziroma evropsko povezovanje, ki je pripeljalo do nje, je sledilo isti logiki. Evropska unija ni postala neoliberalistična, ko je skrenila s prave poti, temveč je neoliberalistična po načinu spočetja« (Mastnak 2019b: 154). Mastnak na ta način nadgrajuje in dopolnjuje raziskavo Dardota in Lava (2013), ki sta veliko pozornosti namenila ordoliberalnim koreninam evropskih integracij, vendar brez politično-ekonomske dinamike in vpliva konkretnih kapitalskih interesov na te procese. V celotni analizi Mastnak zopet izjemno izostri prepletjenost fašizma in neoliberalizma v skupnem boju proti komunizmu: eden izmed najbolj vidnih takšnih primerov je Hans Peter Ipsen, ki je bil pravnik v okupacijski upravi v Bruslju, pozneje pa je postal »najbolj eminenten strokovnjak Zahodne Nemčije za evropsko pravo skupnosti« (Mazower 2019: 597).

Bistveno vprašanje, ki zanima Mastnaka, je odnos med neoliberalizmom in demokracijo. Že v knjigi *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem* je v samo središče postavil vprašanje ljudstva v (neo)liberalizmu. V Črni internacionalni pokaže, kako se z vzponom in vpeljavo neoliberalizma spremeni tudi samo razumevanje demokracije, ki od suverenosti in moči ljudstva postane eksistencialni koncept in način življenja, ki se ga širi prek ameriške »kulturne industrije«: »Demokracijo, ki bi imela za cilj suverenost ljudstva – torej demokracijo v političnem, ne eksistencialnem pomenu, ne v pomenu načina življenja (po ameriškem modelu) – so abortirali, ker so zavrli in na koncu preprečili denacifikacijo in dekartelizacijo« (Mastnak 2019b: 133). Neoliberalizem kot »najvišji stadij liberalizma« (Mastnak, 2019a: 10) je treba razumeti v okvirih »stoletne vojne proti demokraciji« ter povečevanja »privatne ekonomske moči in njenih družbenih in političnih posledic. To vprašanje ostaja relevantno in dokler se ne bomo spoprijeli z njim, ne bomo imeli možnosti, da bi se izkopali izpod neoliberalistične diktature« (Mastnak 2019b: 199).

Literatura:

- Dardot, Pierre, in Laval, Christian (2013): *The New York of the World. On neo-liberal society*. London, New York: Verso.
- Foucault, Michel (2015): *Rođstvo biopolitike: kurz na Collège de France: 1978–1979*. Ljubljana: Krtina.
- Harvey, David (2012): *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Klein, Naomi (2010): *Doktrina šoka*. Ljubljana: razmah uničevalnega kapitalizma. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Mastnak, Tomaž (2015): *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba /* cf.
- Mazower, Mark (2019): *Hitlerovo carstvo*. Beograd: Arhipelag.
- Mirowski, Philip in Plehwe, Dieter (ur.) (2009): *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge: London: Harvard University Press.

Primož Medved**Raymond Williams: Dežela in mesto.****Ljubljana: Studia humanitatis, 2019.****556 strani (ISBN: 978-961-6798-91-4), 35 EUR**

Raymond Williams v knjigi *Dežela in mesto* razčlenjuje podobe, metafore, vizije, simbolne pomene, predstave družbeno-prostorskih konstruktov »dežele« in »mesta«, predvsem pa preučuje dinamiko njunega nenehno spremenljajočega se razmerja. Williams sicer priznava, da poleg »dežele« in »mesta« obstajajo še številne druge oblike vmesnih in novih oblik družbenih in prostorskih organiziranosti (t. i. »medmestij«), pa vendarle splošni imaginarij in zakoreninjene (zgodovinsko-družbene) podobe dežele in mesta ohranajo svojo »veliko silo« in močan simbolni pomen. Ruralno-urbani kontrast med deželo in mestom kot »temeljnima načinoma življenja« sega v antiko, zato se avtor v prvem delu knjige osredotoča tudi na razumevanje dualnega razmerja med provinco in Rimom tistega časa. Vsekakor pa je največ pozornosti v knjigi namenjenih analizi podob, dihotomskih predstav, idej mesta in dežele skozi literaturo (oči) angleških piscev od 16. do 20. stoletja (npr. Charles Dickens, George Eliot, George Crabbe, Richard Jefferies, Thomas Hardy in drugi). Anglija predstavlja osrednji prostor proučevanja tega dualizma in prav gotovo je to primeren prostor za tovrstno analizo, ker ga (prvič) sam avtor kot Valižan, ki je doživeljal angleško podeželje in mesta, dobro pozna in ker je (drugič) bila Anglija kot začetnica industrijske revolucije valilni lonec družbeno-prostorskih sprememb, ki so se odražale tudi v doživljaju urbanosti. Anglija je bila prva država na svetu, kjer je do leta 1850 urbana populacija presegla podeželsko. To je posledica predvsem industrijske revolucije, ki predstavlja eno od ključnih zgodovinskih prelomnih točk, ki so zaznamovale in močno preoblikovale relacijo dežela – mesto. Avtor nazorno predstavi, kako so se družbene okoliščine v tistem času hitro spreminali – iz preprostega fevdalizma do surovega kapitalizma – in kako se je ta transformacija odražala na skupnostne relacije v mestu in na deželi. Williams večkrat izpostavi, da je splošno odobravan »mit o moderni industrializaciji Anglije« hkrati tudi čas poudarjene krivično zasežene zemlje. S t. i. »parlamentarnimi zasegi« so dominantni zasebniki legalno, a krivično prišli do ene četrtiny vseh obdelovalnih površin v državi. V 18. stoletju je bila približno polovica obdelovalne zemlje v rokah pet tisočih veleposestnikov. Prav ti baroni iz »provinces« so bili velikokrat tudi lastniki novega urbanega kapitala in začetniki »urbanne« industrijske revolucije.

Eden pomembnejših prispevkov knjige je vsestranska analiza literature, ki hkrati vključuje in upošteva zgodovinski kontekst, ekonomske procese, dinamiko spremenljajoče se družbe ter družbeno-prostorsko interakcijo mesta in dežele. Najbolj izostreni in zanimivi deli knjige pa so (skoraj stereotipno) pozitivni in negativni atributi mesta in dežele, ki jih Williams razčlenjuje preko citatov obravnnavanih literatov. Williams (eskalirana) pozitivna in negativna osebna izkustva piscev obravnava s kritično distanco, kar omogoča objektivno analizo literarnih del. Na ta način lahko avtor upošteva in

vključuje individualne subjektivne vizije ter splošne družbene predstave (konkretnega zgodovinskega obdobja) o deželi in mestu, ki ne nujno odražajo tudi dejanska objektivna dejstva. Skozi knjigo spoznamo zelo raznolike in pisane predstave o mestu in deželi. Tako je na primer dežela pozitivno predstavljena kot: *mir; nedolžnost; naivnost; poštenost; »podeželska skupnost kot utelešenje neposrednih odnosov iz oči v oči, v katerih najdemo in cenimo resnično substanco osebnih odnosov«; »naravna podeželska lagodnost se kontrastira z nenanaravnim urbanim nemirom«.* Po drugi strani pa je deleža tudi prisposta do zaostalost in nevednost; »posestniki so želeli držati podložnike v nevednosti«. Pozitivni atributi mesta so simbolno označeni preko prispodob, kot so: *znanje; svetloba; posvetnost; velike stavbe naše civilizacije; prostori srečanj, knjižnice in gledališča, stolpi in kupole; metropolitanskost; dinamično izkustvo; natrpana raznolikost in naključnost njegovih gibanj.* Poleg omenjenega naj bi bilo mesto prostor, kjer se oblikujejo nove demokratične avantgardne struje in vzpostavljajo nove napredne ideje. To je prostor za prizadevanja za volilno pravico, za boj za vsespološno izobraževanje. Williams izpostavi, da se v mestu lahko organizira delavski razred preko »novega unionizma«; kot človeški odgovor na dolgoletno trpljenje zatiranih. Negativne lastnosti mesta, ki jih Williams povzema iz citatov, pa so simbolno predstavljene kot: *hrup; kriminal; kaos prometa; monotonost hiš v vrstah; boleči pritisk nenavadnih množic; mesto, polno laskanja in podkupovanja; smrad; nevarnost prenatrpanosti; tatinske trgovine; predrzna drhal; preobljudene soseske; zatohle kleti; tam, kjer je človeško srce bolno; mestni ljudje kot sinonim za »drhal«, »množico« in »delovno silo«; ločenost ljudi od mesta – »kot nekakšen agregat mikrosistemov«; lažnost, kjer je posesivni individualizem zatrli instinkt skupnosti«.*

Williams izpostavlja tudi kompleksno (in pogosto konfliktno) interakcijo obeh družbeno-prostorskih enot – mesta in dežele. Po mnenju nekaterih literatov naj bi bila mesta amplifikator dogajanja na deželi: »kontrast med bogastvom in revščino se v mestih ni razlikoval od tega kontrasta v podeželskem redu, vendar je bil intenzivnejši, splošnejši, bolj očitno problematičen, in to prav zaradi zgoščenosti v mestu, ki se je vročično širilo«; »izkorisčanje narave in človeka, ki se dogaja na deželi, se uresniči in zgosti v mestu«. Poudarjena sta tudi interakcija in soodvisnost dežele in mesta, tako na materialni (»mesto seveda poje, kar so pridelali njegovi podeželski sosedje«) kot storitveni ravni (»mesta so center sodne oblasti, financ in odločanja«). Williams ugotavlja, da so bili začetniki industrializacije in »lastniki« novih mest v bistvu aristokrati iz dežele, tako da je »glava« mesta bila (še vedno) pozicionirana na deželi. To specifično dejstvo je seveda še posebej veljalo za Veliko Britanijo. Kastno-razredni/fevdalni sistem (in mentaliteta), ki se je stoletja vzpostavljal, oblikoval in ukoreninil na angleški deželi, se je prenesel v mesta in se tam intenziviral vse do današnjih dni (»pohlep in preračunljivost, ki ju je tako enostavno izluščiti in obsoditi v mestu, se povsem očitno stekata nazaj v podeželske dvorce«; »kakršne koli spremembe že sta prinesla industrijska in urbana revolucija, ta prevladujoči kastni sistem je prezivel«).

Drugi vidik interakcije med mestom in deželo predstavlja ponavljajoča se nostalgičnost (mestnih) pisateljev po »pristni deželi iz preteklosti« (ki pa verjetno nikoli ni zares obstajala). Tako Williams ugotavlja, da je »umik na deželo iz pekla mesta« seveda »rentnikova« predstava podeželja, ki ga išče, o katerem fantazira, in to ni dežela de-

lovnega kmeta, ampak predstava srečnega mestnega prebivalca (»Kar je idealizirano, torej ni podeželsko življenje, temveč kupljena svobodna posest s hišo na deželi. To torej niso podeželske sanje, temveč sanje predmestja.«)

Williamsova knjiga domiselnino in temeljito analizira – predvsem skozi angleška literarna dela – dinamični nenehno spremenljajoči se odnos med deželo in mestom; in razkriva, kako se je skozi stoletja spremenjalo splošno dojemanje obeh družbeno-prostorskih konstruktov. Delo je še posebej relevantno, ker na subtilen a, hkrati pronicljiv način razkrinkava namišljene podobe in imaginarne vzorce o mestu in deželi oz. o ideji dežele in ideji mesta. Knjižno delo »Dežela in mesto« razbija lažne mite ter družbeno-prostorske, ekonomske, politične in zgodovinske vzorce ter stereotipe o urbanosti in podeželju, ki so še danes zelo aktualni in trdno zasidrani v kolektivni zavesti.

Jasmina Šepetavc

**Clara Bradbury-Rance: Lesbian Cinema after Queer Theory.
Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
194 strani (ISBN 978-1-4744-3536-9), 87,16 EUR**

Filmska teoretičarka Patricia White je leta 1999 v svoji knjigi o lezbičnih podobah v starem Hollywoodu in njihovih gledalskih branjih, *Uninvited: Classical Hollywood Cinema and Lesbian Representability*, zapisala, da je film »javna fantazija, ki vključi gledalkine – čeve partikularne, zasebne scenarije želje in identifikacije« (str. xv). A podobe lezbištvja so bile do devetdesetih let 20. stoletja večinoma le subtilni namigi, iz katerih so želete gledalke z veliko domišljije ustvarjale svoje pomene, zato White v delu zastavi pomembno vprašanje: »Kam gledamo, ko je reprezentacija prepovedana?« (str. 16). Od časa njenega produktivnega izziva, ki je lezbične podobe iskal pod plastmi nevidnosti, sta minili dve desetletiji, ki sta prinesli ključne spremembe za prikaze manjšinskih seksualnosti v filmu. Zadnje desetletje lahko celo označimo za zlato obdobje filmov z lezbičnimi podobami, ki so svoje mesto našli na vodilnih svetovnih filmskih festivalih, sporedih komercialnih kinodvoran in televiziji. *Lesbian Cinema After Queer Theory* Clare Bradbury-Rance mapira opisano sodobno krajino filmske lezbične vidnosti in v uvodu pokaže nedavne transformacije lezbične podobe, ko parafrazira White: »Kam gledamo, ko je reprezentacija dovoljena?« (str. 4)

A pod površjem sodobnega vizualnega obilja nekoč nevidnih seksualnosti se skriva teoretska kompleksnost, ki jo knjiga naslavlja že v naslovu. Kako govoriti o lezbičnem filmu po popularizaciji queer teorije? Podobno, kot so par desetletij poprej ženske uspele pridobiti mesto subjekta ravno v trenutku, ko je pojem postal anahronizem časa pred intervencijo poststrukturalizma, je lezbijka v hipu, ko je končno postala legitimna članica vizualne kulture, velik del legitimnosti tudi izgubila – queer diskurzi o fluidnih oblikah seksualnosti namreč ne grejo vedno z roko v roki s »starejšimi« identitetnimi kategorijami.

Ta paradoks je tudi tisti, ki zaposluje Bradbury-Rance na začetku knjige, kjer mapira polje feministične/lezbične/queer filmske teorije. Rdeča nit njenega argumenta gre nekako takole: danes je vidnost lezbištvja večja kot kadarkoli prej, v teoretizacijah sodobnih podob lezbištvja pa še vedno uporabljamo primerjave s starejšimi modeli reprezentacije; in nenačadno, čeprav je queer teorija v zadnjih treh desetletjih ogromno prispevala k diskusijam o seksualnosti, je hkrati zmanjšala pomen lezbištvja kot primerne analitične prizme. Problem napetosti med projektmi, ki so si v svojih političnih ciljih disruptivne heteronormativnosti sicer podobni, seveda ni nov. Queer teorija se je navsezadnje razvijala kot nadaljevanje in hkrati odmak od tradicionalnih lezbičnih in gejevskih študij, kot uporab esencializmu kategorij, ki ne morejo dobro zaobjeti potencialnosti različnih nenormativnih spolnih in seksualnih izrazov, ki niso stabilni, niti vedno jasno izraženi. A hkrati tudi queer teorija ni imuna na kritike, ki jih sama namenja identitetnim politikam: filmska teoretičarka Teresa de Lauretis, ki je v začetku devetdesetih pojmem queer teoriju

skovala in jo Bradbury-Rance v knjigi večkrat prikliče na pomoč, se mu je le nekaj let pozneje tudi odpovedala, češ da so ga kanibalizirale tiste družbene strukture, ki naj bi se jim queerovstvo upiralo; kritičarka Rubi Rich pa je v svojem kultnem delu *New Queer Cinema* (2013) o pomembnem gibanju novega queer filma na prelomu v devetdeseta leta 20. stoletja opozorila, da se je pod mavričnim lokom queerovstva velikokrat skrivala manj radikalna družbena spremembra – večina del novega queer filma je kljub vsebinskemu obratu k brezkompromisnim »negativnim« reprezentacijam queerovstva še vedno prikazovala predvsem cis geje.

Ob zavedanju in reflektiranju teh teoretskih zagat Bradbury-Rance sprejme izziv in queer teorijo uporabi kot svojo prizmo analize, hkrati pa se ne odpove lezbičnemu vidiku ter analizam preteklosti in sedanjosti lezbičnih podob. Njena izhodiščna točka queerovstva kot »potenciala, skozi katerega lahko lezbištvo razširi svoje meje« (str. xi), se izkaže za plodno v grajenju mostov med teoretizacijo gledalkine (lezbične) želje, ki jo z uporabo in kritiko psihoanalitičnih pristopov k ženski seksualnosti ponudi de Lauretis (1994), in erotizacijo identifikacije, kot jo opiše avtoričina doktorska mentorica Jackie Stacey (1994). Njun vpliv je viden predvsem v prvih dveh poglavijih knjige *The Woman (Doubled): Mulholland Drive and the Figure of the Lesbian in Merely Queer: Translating Desire in Nathalie ... and Chloe*. Prvo vzame pod drobnogled Lynchev triler *Mulholland Drive*, za katerega avtorica trdi, da s svojo strategijo citiranja ne govori samo o filmski zgodovini Hollywooda, temveč tudi o zgodovini filmskih klišejev ženskosti in (nemogoče) lezbičnosti na filmu. V drugem poglavju pa avtorica primerja queerovsko ambivalentno željo med dvema ženskama v francoskem filmu *Nathalie ...* (2003, Anne Fontaine) in njegovo veliko bolj eksplicitno priredbo *Chloe* (2009, Atom Egoyan) nekaj let pozneje, ko je lezbična vidnost že postajala filmska norma. Večja vidnost pa seveda ni pomenila, da se *Chloe* ni zatekla v bogato tradicijo lezbične psihoze in smrti neheteroseksualne junakinje, ki jo podrobno opisujejo zgodovinski pregledi, kot sta v slovenščino prevedena knjiga o lezbijkah na filmu *Vampirke in vijolice* (2010) Andree Weiss ali knjiga o povezavah lezbičnosti in psihopatije v filmu in literaturi *Insane Passions* (2006) Christine Coffman.

Bradbury-Rance, ki prvi dve poglavji uokviri v feministično predelavo psihoanalitičnih pristopov k filmu, pa se v nadaljevanju knjige ne zadovolji s tem, da stoji na ramenih dveh velikank feministične filmske teorije. Naslednja poglavja se od psihoanalize pomaknejo k povezovanju filma in afektivnih, časovnih in prostorskih registrov želje in erotike, ki so v zadnjih dveh desetletjih ključni del feministične filmske teorije. Od tu postane knjiga večdimenzionalna vaja v spopadanju z raznolikim izborom filmov, ki je na eni strani teoretsko rigorozna, na drugi pa ji mestoma uspe v analizo vnesti intenzitetu gledalske izkušnje avtorice same. Tematike, ki se jih Bradbury-Rance loti skozi poglavja, se dotikajo queer fantazijskih filmskih prostorov kot potencialnih prostorov seksualne osvoboditve in pobega od nasilnega patriarhata v filmu *Okoliščine* (Circumstance, 2011, Maryam Keshavarz) (3. poglavje); afektivnih vmesnih prostorov intimnosti med odražanjem potencialno queer deklet v filmih *Vodne lilije* (Naissance des pieuvres, 2006, Céline Sciamma) in *Opice* (Apflickorna, 2011, Lisa Aschan) (4. poglavje); in kompleksne implikacije eksplicitne lezbične seksualnosti v francoskem filmu *Adelino življenje* (La Vie

d'Adèle, 2013, Abdellatif Kechiche), ki za avtorico razkrije paradoks reprezentabilnosti lezbijk v času hipervidnosti. Dolgi seksualni prizori v *Adelinem življenju* so namreč ob izidu filma izzvali različna branja gledalk_cev – bodisi so bili brani kot pornografski in tako zavrnjeni kot patriarchalna reprezentacija lezbičnosti; bodisi so bili dojeti kot označevalci identitete likov in kot taki vizualna potrditev lezbištvja; v festivalskem krogu pa se je specifika lezbične seksualnosti izgubila pod oznako univerzalne »ljubezenske zgodbe«.

V zadnji analizi se posveti filmu, ki se zdi ključna motivacija za njeno knjigo: *Carol* (2015) enega začetnikov ameriškega novega queer filma Toda Haynesa. Skozi film, ki se naslanja na preteklo filmsko estetiko in žanr melodrame, ki ga režiser uporabi subverzivno, se avtorica dotakne verjetno najbolj uporabljanega koncepta v feministični filmski kritiki – pogleda. A na tej točki ne prispeva nič novega onkraj stare ideje, da ta ostaja pomemben element lezbične želje – tako na diegetski (tokrat ena ženska voajeristično gleda drugo) kot na metaravnini žečečih gledalk.

Knjiga *Lesbian Film After Queer Theory* je pomemben prispevek filmskim študijam tako na vsebinski kot na teoretski ravni. Prva se nanaša na dejstvo, da se je po izjemno produktivnih devetdesetih, ko so Teresa de Lauretis, Patricia White, Andrea Weiss, Ruby Rich in druge napisale več del na temo lezbičnih podob na filmu, v novem tisočletju problem mnogokrat izgubil pod oznako queer filma, ki ni vedno zadovoljivo pojasnil specifik zgodovine, odnosov moči in teoretskih zagat, povezanih z lezbijkami na velikem platnu. Teoretska raven knjige uspe vrzel med pristopi queer, feminističnih in lezbičnih študij premostiti in produktivno uporabiti skupaj, hkrati pa delo, ki je primarno namenjeno filmski analizi, v prvi plan učinkovito postavi filme same, njihovo narativno strukturo, estetiko in kontekste, skozi katere nato avtorica vleče niti svoje teoretske pozicije. Knjigi bi lahko očitali le šibek zaključek, ki se bere, kot da je Bradbury-Rance vso svojo energijo in zagnanost pustila v posameznih analizah. Te zato mestoma delujejo bolj provizorično povezane, sploh ker avtorica smuka med različnimi pristopi, a navsezadnjе rizomatski pristop h knjigi posameznim filmskim primerom ne vzame moči izziva, da filmske podobe lezbištvja po dveh desetletjih njihove kompleksne vidnosti pogledamo na novo.

Literatura:

- Coffman, Christine E. (2006): *Insane Passions: Lesbianism and Psychosis in Literature and Film*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- de Lauretis, Teresa (1994): *The Practice of Love: Lesbian Sexuality and Perverse Desire*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
- Rich, B. Ruby (2013): *New Queer Cinema: The Director's Cut*. Durham: Duke University Press.
- Stacey, Jackie (1994): *Star Gazing: Hollywood Cinema and Female Spectatorship*. London in New York: Routledge.
- Weiss, Andrea (2010): *Vampirke in vijolice: lezbijke v filmu*. Ljubljana: ŠKUC.

Nejc Slukan

**Patrick Schreiner: Podreditev kot svoboda.
Življenje v neoliberalizmu. Ljubljana: Krtina, 2019.
130 strani (ISBN: 978-961-260-121-8), 17 EUR**

Schreinerjeva knjiga *Podreditev kot svoboda*, ki je prvič izšla v Nemčiji leta 2014, je v prvi vrsti dokaj ambiciozno delo. Na zgolj dobrih 100 straneh poskuša zaobjeti širši spekter »pojavnih oblik neoliberalizma, ki jih ni mogoče neposredno uvrstiti v velika tematska področja gospodarstva, dela in sociale« (str. 7) in jih analizirati, pri čemer je namen pokazati, »zakaj se neoliberalizem polašča celotne biti in celotnega mišljenja« (str. 7). Neoliberalizem po Schreinerju »ni gola ekonomska teorija, ampak v precej večji meri politična in družbena ideologija« (str. 16), saj v neoliberalizmu »trgi niso nekaj enostavno danega, temveč ustvarjenega« (str. 16). Knjiga je napisana v jasnom, berljivem slogu, ki bralca pritegne, o čemer priča tudi dejstvo, da je bila slovenska izdaja prevedena po njenem petem nemškem ponatisu. To pa, skupaj z njeno dolžino, že nakazuje na njen žanrski format. Pred seboj namreč nimamo poglobljene akademske študije specifičnih pojavov neoliberalne ideologije na različnih področjih, temveč kvečjemu krajsi uvod v njihovo razumevanje in raziskovanje, ki je najbrž mišljen predvsem za študentke_e dodiplomskih študijev in šiře bralstvo. Knjigo je zato treba razumeti s te perspektive in tako predvsem oceniti, koliko ustreza svojemu cilju, tj. splošni, obče razumljivi predstavitev neoliberalne ideologije na različnih družbenih področjih z namenom njene kritike. Pri tem pa seveda ne smemo spregledati nekaterih mest, na katerih je knjiga – morda zaradi pretiranega poenostavljanja ali pa zaradi pomanjkljivosti analitičnega aparata avtorja – nekoliko zavajajoča in nepopolna, ravno tako kot ne temeljne težave dela, ki je njen nekoliko konfuzna oscilacija med pojmovanjem neoliberalizma kot (predvsem) ideologije in kot sodobne oblike kapitalizma ter s tem povezanih pomanjkljivih političnih preskripcij, ki jih najdemo v avtorjevi spremni besedi.

Slovenska izdaja knjige je sestavljena iz kratkega uvoda, v katerem avtor napove svoj namen, desetih poglavij, ki obdelujejo različne teme, in avtorjeve spremne besede k peti izdaji, v kateri skuša odgovoriti na nekatere pomisleke, ki so se očitno pojavili znotraj recepcije njegovega dela. Po prvem poglavju, v katerem avtor povzema zgodo-vino in splošne značilnosti neoliberalizma kot politično-ekonomskega projekta in njemu pripadajočega zgodovinskega obdobja, se avtor – ob poudarjanju dejstva, da so za razliko od gospodarsko manj razvitih držav, kjer so bili neoliberalni projekti vpeljani na pogosto neposredno nasilen način, gospodarsko razvite države neoliberalizem sprejemale večinoma (glavna izjema pri tem je Velika Britanija v drugem mandatu Margaret Thatcher) postopno in z neko mero odobravanja s strani njihovih prebivalk_cev – v naslednjih osmih poglavijih posveti raznolikim področjem, kjer lahko najdemo oblike subjektivacije, ki so to postopno sprejemanje omogočile in ga omogočajo še danes. Te so: izobraževanje, področje treningov veščin in self-help literature, ezoterika, šport in sodobna obsesija z zdravim telesom, zvezdništvo, televizijski resničnostni šovi in

milnice, samopredstavitev na spletnih družbenih omrežjih in *lifestyle* potrošnja. V sklepnu poglavju nato svoje uvide zaključi z navezavo na Michela Foucaulta, katerega misel predstavlja verjetno tudi nezapisano referenco predhodnih poglavij, za katere bi s Foucaultom lahko rekli, da vsako opisuje neko obliko tega, čemur je Foucault rekel dispozitiv. Knjiga je najboljša v svojih osrednjih poglavjih, ki zelo nazorno ilustrirajo načine, kako se je konkurenca kot temeljno distribucijsko načelo kapitalističnih družb zajedla v področja, ki v strogem smislu niso zgolj del ekonomije, in kako veliki uspeh neoliberalizma sloni deloma ravno v na njej temelječih oblikah subjektivacije, ki producira posameznice, ke kot monade, katerih osebnost je zvedena na posestništvo in upravljanje lastnega človeškega kapitala. V tem smislu Schreinerjeva knjiga predstavlja idealno uvodno branje za tiste, ki se študija vseprisotnosti neoliberalnih oblik podrejanja šele lotujejo; tem bralkam, cem jo lahko samo priporočamo.

Po drugi strani pa je knjiga problematična v nekaterih podrobnostih, ki jih najdemo v posameznih poglavjih. Posebej gre izpostaviti drugo poglavje o šolstvu in izobraževanju, v katerem Schreiner sicer praviloma ugotavlja trend, po katerem je šolstvo v neoliberalizmu zmeraj bolj podvrženo privatizaciji, njegova vsebina pa zmeraj bolj prilagojena potrebam zasebnega sektorja po specializirani delovni sili in katerega vrhuncem so mantre o kompetencah ter vseživljjenjskem učenju. A vendar stopi na tem mestu korak predaleč, ko na razmeroma pavšalen način govori o spremenljajočih se družbenih potrebah po različnih oblikah in vsebinah izobraževanja. Zahteve po prenovitvi oblik in vsebin izobraževanja so po njegovem utemeljene na zgolj domnevi (str. 38) o vedno hitrejje spremenljajočih se družbenih zahtevah, katerih domnevnost in neizmerljivost v poglavju tudi večkrat poudari. Ni nam treba poseči po neoliberalni managerski literaturi, da bi uvideli zmotnost te teze; dovolj bo, da vzamemo v roke npr. sodobna kritično-teoretska dela o družbenem pospeševanju (Rosa 2013). Isti viri so nam lahko v pomoč tudi pri razumevanju vprašanja nestabilnosti osebne identitete posameznikov, ki v obdobju neoliberalizma postane eminenten problem. Te niso zgolj posledica neoliberalne ideologije, ki od nas zahteva idiosinkratično trženje lastne osebnosti z namenom vzpostavljanja distinkcij (str. 96–97), o čemer govori Schreiner predvsem v šestem, osmem in devetem poglavju, temveč predvsem širših materialnih procesov časovnih in prostorskih dislokacij, katerih teoretizacijo najdemo v mnogih materialističnih analizah postmoderne kulture. To nas naposled pripelje do temeljne težave dela. Na več mestih namreč ni popolnoma jasno, kdaj Schreiner govori o neoliberalizmu kot ideologiji (kar naj bi bil prvotni namen knjige) in kdaj o neoliberalizmu kot stadiju oz. obliki kapitalizma. Iz tega sledi zmeda, zaradi katere večkrat ne vemo, ali je neka neoliberalna pojavnna forma posledica predvsem ideoloških procesov ali sledi iz konkretnega značaja neoliberalnih politično-ekonomskih procesov oz. kakšen je točno njun medsebojni odnos, čeprav Schreiner v začetku dela ta dva vidika deloma loči. Foucault, na katerega se v zadnjem poglavju tudi sklicuje, je v svojih konceptualizacijah zgodovinskih oblik podrejanja kljub njihovim morebitnim pomanjkljivostim ta dva vidika jemal kot vselej povezana v različne oblike vladnosti in dispozitive. Za Schreinerja se zdi, da mu je ta nejasnost že bila očitana, ko v predgovoru govori, da »hegemonije ne zlomimo, če obtičimo v skrajno kompleksnih diskusijah o materialističnih in drugih koreninah ideološke nadstavbe

in z njo povezanih pojavov« (str. 113). A vendar prinaša pavšalnost tega odgovora določeno nevarnost.

Boltanski in Chiapello (2007) sta v svojem klasičnem delu ponazorila, kako je velik del neoliberalne kulture posledica integracije duha leta 1968 in tega, kar sta sama poimenovala artistična kritika, v sodobni kapitalistični vsakdan. Velik del pojavnosti, ki jih analizira Schreiner, je posledica točno te integracije, ki je nastala mdr. tudi zaradi tega, ker je kritika politično-ekonomske ureditve zavzela drugoten položaj v primerjavi s kritiko zadušljivega vsakdana fordistične organizacije, pri čemer ne zanikamo pomembnosti slednje. Toda: ali ni v svoji kritiki neoliberalnega vsakdana in njegove kulture Schreiner na spolzkem terenu, kjer bi lahko njegova kritika, če se ne dotakne kompleksnih korenin ideološke nadstavbe, služila kvečjemu ideološki legitimaciji dodatne prenove kapitalizma, podobno kot sterilizirana artistična kritika šestdesetih? Smernic odgovora na to vprašanje delo žal ne ponuja.

Literatura:

Boltanski, Luc, in Chiapello, Eve (2007): *The New Spirit of Capitalism*. London/New York: Verso.

Rosa, Hartmut (2013): *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press.

SSE
FSS
SSE
SF
SSE

**POGLED NA EPIDEMIJO COVID-19 Z VIDIKA
MEDPANOŽNIH RAZLIK V DESTANDARDIZACIJI
IN NESTABILNOSTI ZAPOSLOVANJA V SLOVENIJI**

Jožica Čehovin Zajc, Branko Bembič

**ČAS NE TEČE ZA VSE ENAKO: ŽENSKE, KI ŽIVIJO SAME,
NJIHOVO DOŽIVLJANJE EPIDEMIJE COVID-19
IN SPOPRIJEMANJE Z NJO**

Nina Perger, Blanka Tivadar, Tanja Kamin

**ČAS PANDEMIJE IN IZZIVI SOCIALNEGA DELA
V SLOVENIJI IN PO SVETU**

Ana M. Sobočan

**PROCES RAZVOJA NOVE VARNE »NORMALNOSTI«
V (ZOBO)ZDRAVSTVU Z VIDIKA INTEGRIRANEGA
(INDIVIDUALNEGA IN SISTEMSKEGA) ODZIVA NA
EPIDEMIJO COVID-19: ŠTUDIJA PRIMERA**

Vesna Zupančič

SOCIOLOGIJA NESREČ IN COVID-19

Maruša Špitalar, Marjan Hočevar

**»VSAKOMUR GLEDE NA SVOJ PRISPEVEK? PONOVEN
PREMISLEK O TEZI LOČEVANJA PRODUKTIVNOSTI OD PLAČ**

Minea Rutar

**K RAZUMEVANJU NOTRANJEGA DIALOGA
IN METAREFLEKSIVNOSTI PRI MLADIH V SLOVENIJI**

Tea Golob, Matej Makarovič

THE SPECIFICS AND COMPLEXITY OF EU PUBLIC DIPLOMACY
Hasan Saliu

LAGATI KOT TRUMP: RES GOVORJENJE SPONTANE RESNICE?

Vlado Kotnik

32,00 €

ISSN 0352-3608 UDK 3

**Slovensko sociološko društvo
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
Slovene Sociological Association
Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana**